

ISSN 2312-3206

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія:
ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ
Випуск 1
Том 1

Херсон-2017

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Блинова Олена Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та соціальної психології Херсонського державного університету

Заступник головного редактора:

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, доцент, декан факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету

Відповідальний секретар:

Тавровецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри практичної психології Херсонського державного університету

Члени редакційної колегії:

Бех Іван Дмитрович – дійсний член Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, директор Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України;

Бистрова Юлія Олександрівна – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри корекційної освіти Херсонського державного університету;

Бочелюк Віталій Йосипович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Запорізького національного технічного університету;

Бурлачук Леонід Фокович – дійсний член Національної академії педагогічних наук України, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психодіагностики і клінічної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Завацька Наталія Євгенівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної та практичної психології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля;

Засекіна Лариса Володимирівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та соціальної психології Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки;

Кікінежді Оксана Михайлівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка;

Клименко Віктор Васильович – доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України;

Кравцова Наталія Олександрівна – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри клінічної психології ФДБОЗ ВПО «Тихоокеанський державний медичний університет» Міністерства охорони здоров'я Російської Федерації (Російська Федерація);

Кузікова Світлана Борисівна – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка;

Поваренков Юрій Павлович – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри загальної та соціальної психології ФДБОЗ ВПО «Ярославський державний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського» (Російська Федерація);

Стратонов Василь Миколайович – доктор юридичних наук, професор, ректор Херсонського державного університету;

Федяєва Валентина Леонідівна – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки, психології й освітнього менеджменту Херсонського державного університету;

Швалб Юрій Михайлович – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної роботи Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Яковлева Світлана Дмитрівна – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри корекційної освіти Херсонського державного університету;

Янчук Володимир Олександрович – доктор психологічних наук, професор, декан факультету професійного розвитку фахівців освіти Академії післядипломної освіти (Республіка Білорусь).

Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки» включено до переліку наукових фахових видань України з психології на підставі Наказу МОН України від 4 липня 2014 року № 793 (додаток № 8)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Рекомендовано до друку відповідно до ухвали вченої ради Херсонського державного університету (протокол від 27 березня 2017 р. № 3)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації – серія КВ № 20082-9882Р від 15.03.2013 р. видане Державною реєстраційною службою України

ШАНОВНІ КОЛЕГИ!

Херсонський державний університет – провідний науково-освітній центр Півдня України, який у 2017 році святкує свій 100-літній ювілей. Це не просто значний відтинок часу, а ціла епоха для нашого університету. Це шлях наполегливої праці багатьох поколінь досвідчених, творчих, талановитих фахівців. Це шлях утвердження власних принципів, пошуків, звершень, зростання та при множення здобутків.

Херсонський державний університет відомий своїми науковими школами, які розвиваються та виховують молодих науковців. За керівництва відомих учених у нашому навчальному закладі підго-товлено не одне покоління висококваліфікованих фахівців. Серед них – народні й заслужені вчителі, артисти, народні депутати України, олімпійські чемпіони, чемпіони Європи та світу, видатні вче-ні, письменники, журналісти, економісти, менеджери, юристи, державні й політичні діячі тощо.

Університет є засновником багатьох журналів, 12 з яких – фахові наукові видання України. Фі-лософія збірника наукових праць «Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки» полягає в науковому осмисленні та практичному застосуванні кращих світо-вих, європейських і вітчизняних тенденцій психологічної науки.

Упевнений, що високий професіоналізм та самовіддана праця вчених Херсонського державного університету сприятимуть подальшому розвитку і примноженню освітнього й наукового потен-ціалу нашої держави.

Щиросердно вітаю редакційний колектив, авторів і читачів «Наукового вісника Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки» з ювілейною датою. Хвала і шана таланови-тим і невтомним творцям цього видання!

З повагою,

Ректор Херсонського державного університету
Василь СТРАТОНОВ

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1

ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Абсальямова Л.М. ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ АДИКТИВНИХ ПОРУШЕНЬ ХАРЧОВОЇ ПОВЕДІНКИ	8
Алексєєнко Н.В. ДИФЕРЕНЦІЙНІ ТИПИ РЕФЛЕКСІЇ У ПРАЦІВНИКІВ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ З РІЗНИМ РІВНЕМ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	13
Білоус Р.М., Ніколаєнко В.А. ВПЛИВ ЗАХИСНИХ МЕХАНІЗМІВ НА СПРИЙНЯТТЯ КРАСИ У ПРЕДСТАВНИКІВ ПЕРІОДУ РАННЬОЇ ДОРОСЛОСТІ	18
Богдан Т.В., Горобець Т.В. ВПЛИВ ВНУТРІШНІХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ НА ПРОФЕСІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ	23
Василюк О.Л., Салюк М.А. РОЛЬ РЕФЛЕКСИВНОЇ СВІДОМОСТІ У ЗУМОВЛЕННІ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ	28
Видолоб Н.О. ПРОФЕСІЙНА САМОСВІДОМІСТЬ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ: АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ	34
Волков Д.С., Ноздрін С.В. ІНДИВІДУАЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ ПРОДУКТИВНОСТІ УВАГИ СТУДЕНТІВ	39
Гресько В.В. МЕНТАЛІТЕТ ЯК ОСНОВНИЙ ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧИННИК ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	44
Грисенко Н.В., Фролова Н.В. РОЛЬ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В УСПІШНОМУ ПОДОЛАННІ ЖИТТЄВОЇ КРИЗИ У ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ	49
Лапін М.Д. ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ РЕПЕРТУАРНИХ РЕШТОК У ДОСЛІДЖЕННІ ПРОФЕСІЙНИХ ЯКОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ	58
Литвинчук Л.М. ОЦІНЮВАННЯ РІВНЯ СУБ'ЄКТИВНОГО КОНТРОЛЮ ОСІБ, ЗАЛЕЖНИХ ВІД ОПІОЇДІВ, І СПІВЗАЛЕЖНИХ БАТЬКІВ	63
Мазурик В.М. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЕКТУВАННЯ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ЖІНКАМИ	69
Макарова Т.М. ПСИХОЛІНГВІСТИКА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС	74
Мельник Ю.С. РЕЛІГІЙНІ ОРІЄНТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В СИСТЕМІ ЇЇ АКсіОЛОГІЧНОЇ СФЕРИ	78
Мітіна С.В. ЕМПАТІЯ ЯК ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВА ЯКІСТЬ МЕДИЧНОГО ФАХІВЦЯ	83
Мотков С.О. ОСОБЛИВОСТІ СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ДІТЕЙ, ЯКІ ПЕРЕЖИЛИ ТРАВМУВАЛЬНІ ПОДІЇ	89
Олейник Н.О. ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ СТРУКТУРИ ПЕРЕЖИВАННЯ САМОТНОСТІ В ДОСЛІДЖУВАНИХ ІЗ РІЗНИМ РІВНЕМ САМОТНОСТІ	94
Олійник А.В. ПСИХОПРОФІЛАКТИКА СУЇЦИДАЛЬНОСТІ ЗАСОБАМИ РЕЛІГІЙНОЇ ВІРИ	99
Попелюшко Р.П. ДОСЛІДЖЕННЯ СТРАТЕГІЙ ПОВЕДІНКИ У ПСИХОТРАВМУВАЛЬНІЙ СИТУАЦІЇ ЯК РЕСУРСУ ДЛЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ КОМБАТАНТА	104
Руденко О.В., Гребенщикова Т.Д. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДОШКІЛЬНОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ	109

Санников А.И. ДЕТЕРМИНАНТЫ РЕАЛИЗАЦИИ ВЫБОРА ЛИЧНОСТИ: СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ.....	114
Serediuk T.V. CHARACTERISTIC OF PROFESSIONAL ABILITIES IN THE CONTEXT OF ACTIVITIES OF APPLIED PSYCHOLOGIST.....	121
Тавровецька Н.І. ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗКРИТТЯ ОСОБИСТІСНОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПОЗИЦІЇ.....	126
Ткаченко А.А. СОЦИАЛЬНАЯ МОРАЛЬНО-ЭТИЧЕСКАЯ ТЕРАПИЯ: ФЕНОМЕН «МАЙДАНА».....	132
Шулдик А.В. ПРОФЕСІЙНЕ ВИГОРАННЯ ВИКЛАДАЧІВ ВИЩОЇ ШКОЛИ.....	138
Яковицька Л.С. СТВОРЕННЯ НОВИХ СЕНСІВ ЯК МЕХАНІЗМ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ВИКЛАДАЧА УНІВЕРСИТЕТУ В НАУКОВО-ТЕХНІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....	143

СЕКЦІЯ 2 ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ

Тімченко О.В., Шербина І.Є. ЩОДО МОЖЛИВОСТІ ЕФЕКТИВНОГО КОМПЛЕКТУВАННЯ ПЕРВИННИХ ТАКТИЧНИХ ПОЖЕЖНО-РЯТУВАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ДСНС УКРАЇНИ НА ОСНОВІ ВИЗНАЧЕННЯ ТА УРАХУВАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВОГНЕБОРЦІВ.....	148
--	------------

СЕКЦІЯ 3 МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Николаенко С.А. ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕТОДОВ НЕЙРОЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ПРОГРАММИРОВАНИЯ В ПСИХОТЕРАПИИ ПОСТТРАВМАТИЧЕСКОГО СТРЕССОВОГО РАССТРОЙСТВА.....	154
Проскурня А.С. МЕТОДОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНОЇ СТРУКТУРИ ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ.....	162

СЕКЦІЯ 4 СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

Гета А.В. ВПЛИВ ЗАСОБІВ ПЛАВАННЯ НА ПСИХОЕМОЦІЙНИЙ СТАН СЛАБОЗОРИХ СТУДЕНТІВ.....	167
Сорока О.М. ОРГАНІЗАЦІЯ Й РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ З ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ МОРСЬКОГО ТРАНСПОРТУ ДО ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЙ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	174
Яковлева С.Д. ШЛЯХИ ТА ЗАСОБИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ НЕУСПІШНОСТІ НАВЧАННЯ УЧНІВ ІЗ ВАДАМИ ІНТЕЛЕКТУ (ПЕРШЕ ПОВІДОМЛЕННЯ).....	181

CONTENTS

SECTION 1

GENERAL PSYCHOLOGY; PSYCHOLOGY OF PERSONALITY

Absalyamova L.M. PSYCOLOGICAL MECHANISMS OF ADDICTIVE DISODERS OF EATING BEHAVIOR	8
Aleksieienko N.V. DIFFERENTIAL TYPES OF REFLECTION OF STAFF OF CRIMINAL AND EXECUTIVE SERVICE WITH DIFFERENT LEVELS OF PSYCHOLOGICAL READINESS TO INNOVATIVE ACTIVITY.....	13
Belous R.M., Nikolaenko V.A. INFLUENCE PROTECTIVE MECHANISM ON THE PERCEPTION OF BEAUTY IN EARLY ADULthood.....	18
Bohdan T.V., Gorobets T.V. INFLUENCE OF INTERNAL CONTRADICTIONS OF PERSONALITY ON THE STUDENTS' PROFESSIONAL FORMATION.....	23
Vasyliuk O.L., Salyuk M.A. THE ROLE OF REFLEXIVE CONSCIOUSNESS IN ENSURING THE FULL FUNCTIONING OF THE PERSON.....	28
Vidolob N.O. PROFESSIONAL IDENTITY OF FUTURE PSYCHOLOGISTS: ANALYTICAL PROBLEMS REVIEW.....	34
Volkov D.S., Nozdrin S.V. INDIVIDUAL-TYOPOLOGICAL FACTORS OF ATTENTION PRODUCTIVITY.....	39
Hresko V.V. MENTALITY AS THE MAIN PSYCHOLOGICAL FACTOR OF PRESERVATION AND DEVELOPMENT OF UKRAINIAN SOCIETY.....	44
Hrysenko N.V., Frolova N.V. THE ROLE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE OF THE INTERNALLY DISPLACED SUBJECTS IN THE SUCCESSFUL LIFE CRISIS OVERCOMING.....	49
Lapina M.D. USING THE REPERTORY GRIDS METHOD IN THE STUDY OF SOCIAL WORK SPECIALISTS' PERSONALITY TRAITS.....	58
Litvinchuk L.M. EVALUATION OF SUBJECTIVE CONTROL OF PERSONS DEPENDENT ON OPIOIDS AND CODEPENDENT PARENTS.....	63
Mazurik S.A. FEATURES OF WOMEN' LIFE PATH PLANNING.....	69
Makarova T.M. PSYCHOLINGUISTICS: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL DISCOURSE.....	74
Melnik Yu.S. RELIGIOUS ORIENTATION IN THE PERSONAL AXIOLOGICAL SYSTEM	78
Mitina S.V. EMPATHY AS PROFESSIONALLY IMPORTANT QUALITY OF MEDICAL SPECIALIST.....	83
Motkov S.O. CHARACTERISTICS OF THE SEMANTIC REALM OF THE CHILDREN THAT HAD TRAUMATIC EXPERIENCE.....	89
Oleynik N.O. ESPECIALLY THE ORGANIZATION STRUCTURE OF THE EXPERIENCE OF LONELINESS IN SUBJECTS WITH DIFFERENT LEVELS OF LONELINESS.....	94
Oliynyk A.V. PSYCHO-PROPHYLAXIS OF SUICIDE BY FACILITIES OF RELIGIOUS FAITH.....	99
Popelushko R.P. RESEARCH STRATEGIES BEHAVIORS IN PSYCHOTRAUMATIC SITUATION AS A RESOURCE FOR PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF COMBATANTS PERSONALITY.....	104
Rudenko O.V., Grebenshchikova T.D. EMPIRICAL RESEARCH OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF PEDAGOGICAL WORKERS OF PRESCHOOL EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS.....	109

Sannikov A.I. THE DETERMINANTS OF IMPLEMENTING THE CHOICE OF PERSONALITY: A STATISTICAL ANALYSIS.....	114
Serediuk T.V. CHARACTERISTIC OF PROFESSIONAL ABILITIES IN THE CONTEXT OF ACTIVITIES OF APPLIED PSYCHOLOGIST.....	121
Tavrovetska N.I. MAIN APPROACHES TO DISCLOSURE OF PERSONAL PSYCHOLOGICAL ATTITUDE.....	126
Tkachenko A.A. SOCIAL MORAL AND ETHICAL THERAPY: THE PHENOMEN „MAJDAN”.....	132
Shuldyk A.V. PROFESSIONAL BURNOUT OF LECTURERS IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS.....	138
Yakovytska L.S. THE CREATION OF NEW MEANINGS AS A MECHANISM SELF-REALIZATION OF THE UNIVERSITY LECTURER IN SCIENTIFIC AND TECHNICAL ACTIVITIES.....	143

SECTION 2 ORGANIZATIONAL PSYCHOLOGY

Timchenko A.V., Shcherbina I.E. IN RELATION TO POSSIBILITY OF EFFECTIVE COMPLETING OF PRIMARY TACTICAL FIRE-RESCUE UNITS SES OF UKRAINE ON BASIS OF DETERMINATION AND TAKING INDIVIDUAL TYPOLOGY FEATURES OF FIREFIGHTERS.....	148
---	-----

SECTION 3 MEDICAL PSYCHOLOGY

Nikolaenko S.A. PECULIARITIES OF NEUROLINGUISTIC PROGRAMMING METHODS UTILIZATION IN PSYCHOTHERAPY OF PTSD.....	154
Proskurnia A.S. METHODOLOGICAL MODEL OF DIFFERENTIAL-TYOLOGICAL STRUCTURE OF PERFECTIONISM	162

SECTION 4 SPECIAL PSYCHOLOGY

Geta A.V. INFLUENCE OF RESOURCES SWIMMING ON THE PSYCHO-EMOTIONAL STATE OF VISUALLY IMPAIRED STUDENTS.....	167
Soroka O.M. ORGANIZATION AND RESULTS EXPERIMENTAL RESEARCH ON FORMATION OF PSYCHOLOGICAL READINESS FUTURE MARITIME TRANSPORT SPECIALISTS TO EXTREME SITUATIONS OF PROFESSIONAL ACTIVITIES	174
Yakovleva S.D. WAYS AND MEANS TO PREVENT ACADEMIC FAILURE OF PUPILS WITH INTELLECTUAL DISABILITIES (THE FIRST REPORT).....	181

СЕКЦІЯ 1. ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ; ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

УДК 159.97

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ АДИКТИВНИХ ПОРУШЕНЬ ХАРЧОВОЇ ПОВЕДІНКИ

Абсальямова Л.М., к. психол. н.,
доцент кафедри практичної психології
Харківський національний університет імені Г.С. Сковороди

У статті обґрунтовується, що харчова поведінка людини лежить у межах континууму, що містить нормальні харчові патерни, епізодичні харчові розлади і, нарешті, патологічну харчову поведінку. Відзначається, що в сучасних концептуальних класифікаціях психічних і поведінкових розладів нервову анорексію і нервову булімію відносять до порушень афективного і obsесивно-компульсивного спектра або розглядають як особливий варіант психосоматичної патології. Деякі автори відносять переїдання і голодування до групи проміжних адикцій; інші вважають, що нервова анорексія і булімія є іншими психопатологічними феноменами, ніж адикція. Причиною нервової анорексії, як правило, є дисморфофобічні переживання, пов'язані з невдоволенням власною зовнішністю, у тому числі зайвою вагою. Сучасні дослідники розглядають порушення харчової поведінки як дезадаптивний спосіб вирішення конфліктів: люди з порушеннями харчової поведінки використовують їжу як засіб символічної комунікації зі своїм почуттям неадекватності перед лицем вимогливого життя.

Ключові слова: адикція, залежність, харчування, поведінка, нервова анорексія, булімія, компульсивне переїдання, копінг-стратегія.

В статье обосновывается, что пищевое поведение человека лежит в пределах континуума, который включает нормальные пищевые паттерны, эпизодические пищевые расстройства и, наконец, патологическое пищевое поведение. Отмечается, что в современных концептуальных классификациях психических и поведенческих расстройств нервную анорексию и нервную булимию относят к нарушениям аффективного и obsесивно-компульсивного спектра или рассматривают как особенный вариант психосоматической патологии. Некоторые авторы относят переизбыток и голодание к группе промежуточных аддикций; другие считают, что нервная анорексия и булимия являются иными психопатологическими феноменами, нежели аддикция. Причиной нервной анорексии, как правило, являются дисморфофобические переживания, связанные с недовольством собственной внешностью, в том числе и лишним весом. Современные исследователи рассматривают нарушение пищевого поведения как дезадаптивный способ решения конфликтов: люди с нарушениями пищевого поведения используют еду как средство символической коммуникации со своим чувством неадекватности перед лицом требовательной жизни.

Ключевые слова: аддикция, зависимость, питание, поведение, нервная анорексия, булимия, компульсивное переизбыток, копинг-стратегия.

Absalyamova L.M. PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF ADDICTIVE DISORDERS OF EATING BEHAVIOR

In the article it is proved, that food behavior of a person lies within the framework, which includes normal food patterns, episodic food disorders and, finally, pathological food behavior. It is marked, that in modern conceptual classifications of psychological and behavioral disorders a nervous anorexia and nervous bulimia are attributed to violations of highly emotional and obsessive-compulsive spectrum or examined as the special variant of psychosomatic pathology. Some authors include overeating and starvation to the group of intermediate addictions; other consider that a nervous anorexia and bulimia are different abnormal psychology phenomena from addictions. Reason of nervous anorexia, as a rule, are the dysmorphophobic experiencing, related to dissatisfaction by own appearance, including overweight. Modern researchers examine violation of food behavior as desadaptive method of decision conflicts: people with food behavior violations use a meal as mean of symbolic communication with the sense of inadequacy in the face of demanding life.

Key words: addiction, food, behavior, nervous anorexia, bulimia, compulsive overeating, coping strategies.

Постановка проблеми в загальному вигляді. Харчова поведінка людини лежить у межах континууму, що містить нормальні харчові патерни, епізодичні харчові розлади і, нарешті, патологічну харчову поведінку. Харчова поведінка може бути

гармонійною (адекватною) або девіантною (що відхиляється). Це залежить від безлічі параметрів, зокрема від того, яке місце займає процес харчування в ієрархії цінностей індивіда, а також від кількісних і якісних показників харчування. Попри те, що над-

звичайно складно визначити «нормальні» харчові патерни і що дослідники часто ігнорують відношення між нормальним і патологічним розвитком харчової поведінки, існує певна типологія харчової поведінки та її порушень. Етнокультурні чинники чинять величезний вплив на стереотип харчової поведінки. Біологічні потреби з урахуванням індивідуального досвіду і конкретних умов належать до фізіологічних потреб. З ними тісно пов'язані звички – сформовані в процесі онтогенезу стереотипні дії високої міри міцності й автоматизації. Харчові звички визначаються традиціями сім'ї та суспільства, релігійними уявленнями, життєвим досвідом, радами лікарів, модою, економічними й особистісними причинами. Отже, актуальним, на наш погляд, є питання вивчення механізмів формування неадекватної харчової поведінки

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню психологічних аспектів харчової поведінки, її розладів та порушень присвятили свої роботи багато дослідників, таких як Х.Е. Долл, Г.Ш. Ашурова, /А.А. Марков, Дж.Т. Уілсон, К.М. Пайк, І.І. Федорова; Н.Ю. Красноперова, В.Д. Менделевич, І.Г. Малкіна-Пих, Ю.Л. Савчикова, С.Дж. Фрайберн, В.Я. Семке; Т.Г. Вознесенська, А.В. Вахмістров, П. Норман, Б.А. Девіс та інші. Але, незважаючи на те, що накопичено багатий досвід з вивчення особливостей харчової поведінки, ця проблема ще недостатньо вивчена. «Довідник із діагностики і систематики психічних розладів» Американської психіатричної асоціації (DSM-IV) передбачає три види порушень харчової поведінки: нервову анорексію, нервову булімію і неуточнені розлади харчової поведінки, зокрема розлад за типом переїдання, так звана харчова гульня, або компульсивне переїдання [2].

«Міжнародна класифікація психічних хвороб» 10-го перегляду (МКБ-10) розглядає «Розлади їжі» (F50) в розділі F5 («Поведінкові синдроми, пов'язані з фізіологічними порушеннями і фізичними чинниками») і містить сюди нервову анорексію і нервову булімію.

У сучасних концептуальних класифікаціях психічних і поведінкових розладів нервову анорексію (далі – НА) і нервову булімію (далі – НБ) відносять до порушень афективного й obsесивно-компульсивного спектра або розглядають як особливий варіант психосоматичної патології [1].

Розглянемо основні теорії формування адикції, насамперед харчової.

Термін «лікарська залежність» (чи «адикція») був введений у 60-х роках ХХ століття експертами ВООЗ для позначення звикан-

ня до наркотиків і алкоголю. Метафорично адиктивною поведінкою називається глибока, рабська залежність від деякої влади, непереборної сили, яка зазвичай сприймається як така, що впливає ззовні, чи то наркотики, алкоголь, сексуальний партнер, їжа, гроші, тобто будь-яка система або об'єкт, що вимагають від людини тотального підпорядкування [3, с. 5-8].

Залежності – одна з найбільш актуальних проблем здоров'я людини, яка може мати соціальні, біологічні та психологічні причини. Невирішена внутрішня проблема може привести до використання «заступників» незадоволених потреб. Ось чому в різних форм залежностей – переїдання, алкоголізму, тютюнокуріння, наркоманії, азартних ігор, зловживання шоколадом і кавою, співзалежності та залежності від роботи або від секти – один і той же механізм походження. Тому залежності можна назвати також компенсаторною поведінкою або неадекватною формою захисту особистості [5].

Адиктивна поведінка – загальніший термін, ніж залежність. Під адиктивною поведінкою мається на увазі прагнення до відходу від реальності шляхом зміни свого психічного стану за допомогою прийому деяких речовин або постійної фіксації уваги на певних предметах чи видах діяльності, що супроводжують інтенсивні емоційні переживання. Процес вживання тієї або іншої речовини, що змінює психічний стан, прихильність до предмета або участь в активності набуває таких розмірів, що починає управляти життям людини, робить її безпорадним, позбавляє волі до протидії адикції [6].

Як показують зарубіжні та вітчизняні дослідження, в основі усіх варіантів адикцій лежать єдині механізми. Виділяють шість компонентів, універсальних для усіх адикцій: «надцінність», ейфорія, зростання толерантності, симптоми відміни, конфлікт з оточенням і самим собою, рецидив.

Метою нашого дослідження є вивчення психологічних механізмів харчової поведінки, її розладів і порушень.

Завданнями дослідження було здійснення теоретичного аналізу проблеми формування харчової поведінки, визначення механізмів порушень харчової поведінки, а також вивчення психологічних факторів, які впливають на формування харчових адикцій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Місце харчової адикції серед усього різноманіття типів адиктивної поведінки вивчене недостатньо. Залежності – одна з найбільш актуальних проблем здоров'я людини, яка може мати соціальні, біологічні та психологічні причини. Невирішена внутріш-

ня проблема може привести до використання «заступників» незадоволених потреб. Ось чому в різних форм залежностей – переїдання, алкоголізму, тютюнокуріння, наркоманії, азартних ігор, зловживання шоколадом і кавою, співзалежності та залежності від роботи або від секти – один і той самий механізм походження. Тому залежності можна назвати також компенсаторною поведінкою або неадекватною формою захисту особистості [10].

Адиктивна поведінка – загальніший термін, ніж залежність. Під адиктивною поведінкою мається на увазі прагнення до відходу від реальності шляхом зміни свого психічного стану за допомогою прийому деяких речовин або постійної фіксації уваги на певних предметах або видах діяльності, що супроводжують інтенсивні емоційні переживання. Процес вживання тієї або іншої речовини, що змінює психічний стан, прихильність до предмета або участь в активності набуває таких розмірів, що починає управляти життям людини, робить його безпорадним, позбавляє волі до протидії адикції [6].

Як показують зарубіжні та вітчизняні дослідження, в основі усіх варіантів адикцій лежать єдині механізми. Виділяють шість компонентів, універсальних для усіх адикцій: «надцінність», ейфорія, ріст толерантності, симптоми відміни, конфлікт з оточенням і самим собою, рецидив.

Деякі автори відносять переїдання та голодування до групи проміжних адикцій; інші вважають, що нервова анорексія і булімія є іншими психопатологічними феноменами, ніж адикція. Причиною нервової анорексії, як правило, є дисморфофобічні переживання, пов'язані з невдоволенням власною зовнішністю, у тому числі зайвою вагою. «Недоліки» фігури, з точки зору хворого, настільки впадають у вічі оточенню, що останні всіляко «дають зрозуміти», наскільки хворий потворний і непривабливий. У межах нервової анорексії зустрічається булімічна форма. Крім того, булімія зустрічається як психопатологічний симптом у межах багатьох інших психічних розладів: органічних захворювань головного мозку, розумової відсталості, шизофренії тощо [7, с. 65–67].

Існують два варіанти виникнення адикції до голодування: медичний і немедичний (Короленко, Дмитрієва). При медичному варіанті адикція розвивається після розвантажувальної дієтотерапії. Фаза входження в голод характеризується труднощами, пов'язаними з необхідністю подавити апетит. Потім стан міняється – з'являються нові сили, апетит зникає, підвищується на-

стрій, посилюється рухова активність, невротичні прояви редукуються. Деяким пацієнтам подобається стан голоду, коли вже зник апетит, і вони прагнуть його продовжити. Повторне голодування здійснюється вже самостійно. На рівні досягнутої за допомогою голодування ейфорії відбувається втрата контролю, і людина продовжує голодувати навіть тоді, коли це стає небезпечним для здоров'я, втрачаючи критичне відношення до свого стану.

При немедичному варіанті голодувати починають самостійно з метою схуднення, іноді віддаючи данину моді, для цього використовують незвичайну дієту. Одним із психологічних механізмів, що провокують голодування, є бажання змінити себе фізично, виглядати краще, відповідати модному на сьогоднішній момент образу. Інший механізм полягає в самостійній постановці завдання і відчутті задоволення і гордості від його виконання. У міру голодування з'являються ознаки фізичного виснаження. Контроль втрачається, тому спроби оточення вплинути на ситуацію ні до чого не приводять. Адикти живуть в ув'язненні; у них виникає відраза до їжі, а жувальну гумку або зубну пасту, що потрапила в рот під час чищення зубів, вони вважають достатньою кількістю їжі [8].

У окрему категорію виділяють так звану адикцію до шоколаду. Після відомої статті В. Марцо і його колег в журналі «Nature» (1998), де говорилося, що шоколад і продукти з какао-бобів мають адиктивну дію через присутність в них з'єднань, близьких до ендогенних канабіоїдів, з'явилася велика кількість робіт, присвячених цьому виду адикції [4].

Широко поширена думка, що важливим мотивом поїдання шоколаду є поліпшення настрою. Дійсно, вживання шоколаду впливає на настрій, але вплив цей далеко не однозначний. Як пишуть британські дослідники П. Роджерс і Дж. Смит [16], вживання шоколаду може приводити як до посилення позитивних емоцій і зниження тривоги, так і до виникнення відчуття провини, негативних емоцій, злості, депресії при переїданні. Автори піддають критиці думку деяких дослідників про адиктивну дію шоколаду як психоактивної речовини, оскільки концентрація в ньому речовин, що мають цю дію, нікчемно мала в порівнянні з чаєм і кавою. Проте, проаналізувавши велику кількість публікацій, вони приходять до висновку, що шоколадної адикції як самостійної форми адикції не існує. Відповідаючи на питання, чому деякі люди називають себе «шокоголиками», автори пояснюють це психологічним процесом самообмеження

в харчуванні, амбівалентним ставленням до поїдання їжі та тим, що їй приписуються певні характеристики [14]. Амбівалентність («приємно, але грішно») щодо шоколаду походить із того, що це дуже смачна, але недієтична їжа, тому шоколад краще поїдати потайки. Водночас потайне поїдання ще більше посилює бажання, яке й іменується «потягом». Таким чином, в основі «потягу до шоколаду», на думку авторів, лежить культурно обумовлена необхідність поїдати його потайно. Ці ж автори ставлять під сумнів існування харчової адикції в цілому.

Інша точка зору представлена в огляді М. Пельчат з Філадельфії, яка вважає, що існують схожі механізми розвитку харчової та хімічної залежності [15, с. 122]. Вона впевнена, що саме розуміння самою людиною наявності адикції, у тому числі харчової, є кращим показником її присутності. Свою точку зору вона відстоює, спираючись на дані досліджень нейрохімії різних форм адикції. На користь загальних механізмів харчової та хімічної адикції свідчать і дані Морабіа з колегами про епізоди неконтрольованого потягу до солодощів у алкоголіків і наркоманів, що перебувають в ремісії.

Адикція до їжі виникає тоді, коли їжа використовується у вигляді агента, застосовуючи який людина йде від суб'єктивної реальності. У момент фрустрації виникає прагнення «заїсти» неприємність. Це приносить задоволення, оскільки відбувається фіксація на смакових відчуттях і витіснення неприємних переживань. Може з'явитися і прагнення збільшити тривалість їжі: їсти довше і більше [12].

Згідно з однією з гіпотез, їжа має адиктивний потенціал, якщо в ній міститься підвищений вміст вуглеводів, які посилюють вироблення серотоніну в мозку і тим самим покращують настрій. У цьому разі переїдання зводиться до «самолікування» зниженого настрою за допомогою вуглеводів харчових продуктів. Проте раціон, у якому відсутній триптофан (амінокислота, що переробляється в мозку в серотонін), приводить до зниження настрою, хоча цей ефект виникає не відразу. Тому емоційний ефект вуглеводів, що виникає відразу після їжі, представляється дуже сумнівним.

Якнайповнішим підходом до опису формування порушень харчової поведінки є уявлення про порушення психологічної адаптації. Вважається, що на значущість проблеми адаптації в психотерапевтичному контексті уперше звернув увагу основоположник гештальт-терапії Ф. Перлз. Для опису базових механізмів психокорекції він використовував модель «організм – довкіл-

ля», де адаптація розглядається як результуюча взаємодії двох самостійних процесів: дії довкілля і пов'язаних з ним реакцій у відповідь організму.

Адикція до їжі – це, з одного боку, психологічна залежність, а з іншого – вгамовування голоду [13]. У міру того, як їжа набуває все більший адиктивний потенціал, з'являється штучна стимуляція відчуття голоду. У людини, яка переїдає, змінюється обмінний баланс. Відчуття голоду починає з'являтися відразу з падінням концентрації глюкози в крові після чергової їжі. Фізіологічні механізми розузгоджуються. Людина починає їсти надто багато і занадто часто. На якомусь етапі вона вже соромиться переїдання і прагне приховати факт адикції. Вона починає їсти самостійно, в проміжках між будь-якою активною діяльністю. Усе це призводить до небезпечних для здоров'я наслідків: наростання ваги, порушення обміну речовин і втрати контролю, внаслідок чого людина вживає таку кількість їжі, що представляє небезпеку для життя [11, с. 67–73].

Під час аналізу харчової поведінки адикта виділяють декілька різновидів адиктивних мотивацій :

- атарактичну (служить для зменшення напруги, тривоги);
- гедоністичну (спрямована «на пошук приємного», на задоволення, бажання «побалувати себе», прикрасити своє життя);
- субмисивну (нездатність відмовитися від пропонуваної їжі, що відображає тенденцію до підпорядкування, залежності від думки оточення);
- псевдокультурну (прагнення продемонструвати вишуканий смак або матеріальний достаток);
- псевдокомунікативну, коли пацієнт «обжирається до нудоти і тяжкості в шлунку» під час свят і урочистостей [9, с. 8; 15].

Не дивно, що особливу клінічну групу серед пацієнтів з булімією становлять хворі на алкоголізм. Порівняльне вивчення розвитку алкоголізму і булімії виявило однакові механізми для обох хвороб: імпульсивність, сильне, гостре бажання і втрата контролю. Деякі дослідження виявили високу міру зловживання алкоголем (14–36%) серед жінок із булімією. Високі показники депресії, імпульсивності та тривожності були виявлені як в алкоголіків, так і у хворих на булімію. Примітно, що пацієнтки з булімією, які спочатку хворіли на анорексію, більше зловживають алкоголем, ніж пацієнтки, які перед тим на анорексію не страждали [10].

Висновки. Повноцінне функціонування людини, її фізична активність, задоволеність життям – все це залежить від особливостей харчової поведінки. Адекватна

харчова поведінка є запорукою здоров'я, фізичної активності та гармонійного розвитку особистості. Неадекватна харчова поведінка може проявлятися у виді розладів та порушень. Сучасні дослідники розглядають порушення харчової поведінки як дезадаптивний спосіб вирішення конфліктів: люди з порушеннями харчової поведінки використовують їжу як засіб символічної комунікації зі своїм почуттям неадекватності перед лицем вимогливого життя. Почуття неспроможності розвивається як за відсутності важливих життєвих навичок, так і на тлі невдалих спроб встановити ефективні стосунки з іншими людьми. Порушення харчової поведінки, зокрема булімія, є стратегією копінг-поведінки, у якій їжа, вага тіла і образ тіла стають головними життєвими цінностями. Найповнішим підходом до опису формування порушень харчової поведінки є уявлення про порушення психологічної адаптації. Психологічна адаптація розглядається як результуюча взаємодія двох самостійних процесів: дії довкілля і пов'язаних із ним реакцій у відповідь організму. Згідно з теорією багатоаспектного розгляду перспектив ризику, що користується прихильністю багатьох психологів і терапевтів, на людину одночасно впливають декілька різних чинників, що сприяють розвитку розладу режиму харчування. Під час корекції таких розладів корисно використовувати комбінації соціокультурних, психологічних і біологічних підходів.

Перспективно подальших досліджень є формування готовності до заміни неадекватних харчових звичок на адекватні, а також визначення напрямків корекції харчової поведінки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреев А.С. Болезнь зависимого поведения: клиническая картина, механизмы криминогенности и виктимности, судебно-психиатрический подход / А.С. Андреев, А.И. Ковалев, А.О. Бухановский, А.Я. Перехов и др. / Материалы 3-й международной конференции «Серийные убийства и социальная агрессия». – Ростов-на-Дону, 2001. – С. 145–157.
2. Бескова Д.А. Телесность как пространственная структура / Д.А. Бескова, А.Ш. Тхостов // Междисциплинарные проблемы психологии телесности / ред.-сост. В.П. Зинченко, Т.С. Леви. М. 2004. – С. 122–131.
3. Большой психологический словарь / под ред. Б.Г. Мещерякова, В.П. Зинченко. – СПб. : Прайм-ЕВ-РОЗНАК, М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2004. – 666 с.
4. Бондаренко О.Ф. Психологичні особливості сучасної студентської молоді та проблеми професійної підготовки психологів-практиків / О.Ф. Бондаренко // Практична психологія та соціальна робота. – № 4. – 2003. – С. 8–10.
5. Быховская И.М. Физическая культура как практическая аксиология человеческого тела: методологические основания анализа проблемы / И.М. Быховская // Физическая культура: воспитание, образование, тренировка. – 1996. – № 2. – С. 27–35.
6. Владимиров М.О. Эстетика тела. Материалы рассылки / М.О. Владимиров [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://maria.psyhelp.com/main/catalog/dir/1203.htm>.
7. Вознесенская Т.Г. Расстройства пищевого поведения при ожирении и их коррекция / Т.Г. Вознесенская // Фармак. – 2009. – № 12. – С. 91–94.
8. Газенко О.А. Словарь физиологических терминов / О.А. Газенко (отв. ред.). – М. : Наука, 1987. – 588 с.
9. Егоров А.Ю. Нехимические (поведенческие) аддикции (обзор) / А.Ю. Егоров // Аддиктология. – 2005. – № 1. – С. 65–77.
10. Каменская А.И. Современная психотерапия и лечение зависимостей / А.И. Каменская, А.Ф. Радченко // Методы современной психотерапии : [учебное пособие]. – М., 2001. – С. 333–386.
11. Николаева В.В. Клинико-психологические проблемы психологии телесности / В.В. Николаева, Г.А. Арина // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – № 1. – С. 18–27.
12. Савенков Ю.И. Избыточный вес – угроза здоровью / Ю.И. Савенков. – Барнаул : Алт. кн. изд-во, 1995. – 72 с.
13. Скугаревский О.А. Нарушения пищевого поведения: клинико-иологический подход / О.А. Скугаревский [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.msmi.minsk.by/bmm/01.2002/23.html>.
14. Шевкова Е.В. Предикторы ограничительного пищевого поведения у женщин / Е.В. Шевкова, М.В. Бурдин, Н.О. Гаинцева // Клиническая и медицинская психология: исследования, обучение, практика: электрон. науч. журн. – 2014. – № 4 (6) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.medpsy.ru/dimp/2014_4_6/artide05.php.
15. Costin S. The eating Disorder Sourcebook / S. Costin. – Los Angeles, CA : Lowell House, 1996. – 348 p.
16. Malenbaum R. Overeaters Anonymous: Impact on Bulimia / R. Malenbaum et al. // International Journal of Eating Disorders. – 1988. – № 7. – P. 139–143.

УДК [159.9:351.74](477)(043.3)

ДИФЕРЕНЦІЙНІ ТИПИ РЕФЛЕКСІЇ У ПРАЦІВНИКІВ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОЇ СЛУЖБИ З РІЗНИМ РІВНЕМ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Алексєєнко Н.В., викладач
кафедри соціології та психології факультету № 6
Харківський національний університет внутрішніх справ

У статті представлені результати емпіричного дослідження диференціальних типів рефлексії у працівників кримінально-виконавчої служби з різним рівнем психологічної готовності до інноваційної діяльності. Встановлено, що працівники з високим рівнем готовності до інноваційної діяльності демонструють вищу здатність до продуктивної системної рефлексії, яка забезпечує адаптивність і самодетермінацію суб'єкта. У свою чергу, представники групи з низьким рівнем готовності до інноваційної діяльності демонструють вищі показники таких непродуктивних типів рефлексії, як інтроспекція та квазірефлексія.

Ключові слова: інноваційна діяльність, квазірефлексія, кримінально-виконавча служба, психологічна готовність, системна рефлексія.

В статье представлены результаты эмпирического исследования дифференциальных типов рефлексии у работников уголовно-исполнительной службы с разным уровнем психологической готовности к инновационной деятельности. Установлено, что работники с высоким уровнем готовности к инновационной деятельности демонстрируют более высокую способность к продуктивной системной рефлексии, которая обеспечивает адаптивность и самодетерминацию субъекта. В свою очередь, представители группы с низким уровнем готовности к инновационной деятельности демонстрируют более высокие показатели таких непродуктивных типов рефлексии как интроспекция и квазирефлексия.

Ключевые слова: инновационная деятельность, квазирефлексия, уголовно-исполнительная служба, психологическая готовность, системная рефлексия.

Aleksieienko N.V. DIFFERENTIAL TYPES OF REFLECTION OF STAFF OF CRIMINAL AND EXECUTIVE SERVICE WITH DIFFERENT LEVELS OF PSYCHOLOGICAL READINESS TO INNOVATIVE ACTIVITY

The article presents the results of an empirical study of differential types of reflection of staff of criminal and executive service with different levels of psychological readiness to innovative activity. It was found that employees with a high level of readiness to innovative activity demonstrate a higher ability to productive systemic reflection that provides adaptability and self-determination of the subject. In turn, representatives of the group with a low level of readiness to innovative activity demonstrate higher rates of such non-productive types of reflection as introspection and quasi-reflection.

Key words: criminal and executive service, innovative activity, introspection, quasi-reflection, psychological readiness, systemic reflection.

Постановка проблеми. Проблеми сьогодення актуалізували безліч проблем, пов'язаних із психологічними особливостями особистості працівників у період реформування та нововведень у професійній діяльності. У цьому сенсі не є винятком і кримінально-виконавча служба України. Психологічні дослідження особистості працівників даної служби є представленими в достатній кількості, але питання психологічної готовності працівників кримінально-виконавчої служби (далі – КВС) до інноваційної діяльності є недостатньо вивченими в царині психології. До цього часу майже не було спроб описати рефлексію у пенітенціаріїв, хоча дана проблема є однією з ключових в даній галузі діяльності, оскільки вона допомагає пізнати себе через свої дії та вчинки, самопізнання в діяльності, що

дає змогу розкрити специфіку духовного світу особистості працівника.

Значна кількість працівників кримінально-виконавчої служби України має великий практичний досвід роботи у виправних установах, але, тим не менш, інноваційні зміни системи вимагають іншого підходу до виконання їхньої професійної діяльності. Сталі та вже звичні методи здійснення професійної діяльності не можуть повною мірою відповідати новим вимогам. Модернізація КВС, її перетворення передбачає наявність фахівців, здатних до практичної реалізації поставлених завдань. Сучасний підхід передбачає вміння творчо вирішувати виниклі проблеми, бути готовим до змін і впровадження інновацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проведений нами аналіз психологічних

досліджень свідчить, що рефлексія посідає одне з чільних місць у формуванні уявлень людини про себе і світ загалом.

Рефлексивний механізм визначають як спрямованість на пошук, розроблення засобів, за допомогою яких можна було б досягти окресленої мети [4, с. 20].

Е.Л. Носенко вказує на зв'язок рефлексивності та саморегуляції та звертає увагу на напрям досліджень рефлексивності, пов'язаний з підтвердженням позитивного впливу рефлексивних процесів на саморегуляцію, представлений дослідженнями феномена «mindfulness», який трактують як «усвідомлену присутність» або зосередженість уваги на подіях теперішнього часу. Цей феномен характеризує ясну свідомість. Найважливіші дослідження, пов'язані із цією формою рефлексивної свідомості, спираються на теорію самодетермінації, у якій він отримав «нове життя». Ясність усвідомлення ситуації та високий рівень уваги, пов'язаний з феноменом «усвідомленої присутності», зумовлюють отримання людиною необхідної інформації і відчуттів, необхідних для здорової саморегуляції, яка виявляється тим успішнішою, чим краще індивід володіє інформацією про події, що відбуваються навколо нього [12, с. 118].

О.І. Зімовін та Є.В. Заїка виокремлюють поняття «рефлексивність» і «рефлексія» та вказують, що рефлексивність характеризується інтегрованістю, системністю та континуальністю, на відміну від динамічності, дискретності та спрямованості рефлексії. Рефлексивність є узагальненою можливістю рефлексії та, на відміну від неї, співвідноситься не з конкретним змістом діяльності, а з системною цілісністю особистості. Як особистісна властивість рефлексивність забезпечує їй можливість спрямування власної активності на саму себе [5, с. 70].

А.В. Карпов вважає, що рефлексія як інтегральна психічна реальність існує у трьох модусах: процесу, стану та властивості особистості, а отже, рефлексивність повинна бути представлена як якісно особлива властивість індивіда [6].

Д.О. Леонтьєв в контексті диференційного підходу до визначення рефлексивності виокремлює три її форми: 1) інтроспекція (самокопання), пов'язана із зосередженістю на власному стані, власних переживаннях; 2) системна рефлексія, пов'язана із самодистанціюванням та поглядом на себе зі сторони, що дозволяє охопити одночасно полюс суб'єкта і полюс об'єкта; 3) квазірефлексія, спрямована на об'єкт, що не має стосунку до актуальної життєвої ситуації, і пов'язана з відривом від актуальної ситуації буття у світі. Такий підхід

дає можливість розділити конструктивні та деструктивні впливи рефлексивності на діяльність особистості [9].

Як зазначає В. Власова, у сучасній психологічній науці традиційно виділяють три основні напрями дослідження рефлексії: інтелектуальний, особистісний та комунікативний. Рефлексія – це не просто знання чи розуміння суб'єктом самого себе, але й з'ясування того, що інші знають і розуміють того, хто рефлексує, його особистісні особливості, емоційні реакції і когнітивні уявлення [2, с. 69].

О.В. Крюкова зауважує, що дослідження рефлексії допомагають виділити такий тип рефлексії, який сприймається і оцінюється як найважливіший механізм міжособистісного пізнання, розуміння і регуляції поведінки в ситуаціях міжособистісного і групового спілкування. Рефлексія бере участь у процесі інтерпретації ситуації взаємодії, відіграє велику роль у проектуванні та управлінні взаємодією [8, с. 645].

Форми рефлексії, підкреслює Л.О. Сасіна, можна визначити через характер її функцій. Основними функціями можна вважати конструктивну і контрольну. Конструктивна функція полягає в пошуку і встановленні інтелектуальних зв'язків між наявною ситуацією і світоглядним ставленням до неї, активізації процесів саморегуляції діяльності і поведінки. Контрольна функція полягає в налагодженні, перевірці і використанні зв'язків між існуючою ситуацією і світоглядним ставленням до неї, перевірці процесів саморегуляції діяльності й поведінки. Залежно від виконуваних функцій рефлексія може приймати дві форми: рефлексії самосвідомості і рефлексії образу дій. Поєднання цих форм є необхідною умовою успішної рефлексії професійної діяльності [13].

Професійна рефлексія – це співвіднесення себе, можливостей свого «Я» з тим, що вимагає обрана професія, у тому числі з уявленнями про неї. Вона являє собою єдність людського (здатність до самоучіння, аналіз причинно-наслідкових зв'язків, сумнівів, реалізації ціннісних орієнтацій, роботи над собою) та професійного (тобто застосування цієї здібності до важких умов і обставин професійного життя). Ці уявлення розвиваються і допомагають людині сформулювати отримані результати, передбачити цілі подальшої роботи, скоректувати свій професійний шлях [16].

Враховуючи міждисциплінарний характер проблем, пов'язаних із рефлексією, резюмує Л. О. Сасіна, можна стверджувати, що залежно від сфери, у якій проводяться дослідження, виділяється та або інша сторона рефлексії, акцентується увага на тому або іншому аспекті. Такий широкий спектр

можливих досліджень в області рефлексії обумовлений включеністю рефлексивних процесів в регуляцію практично всіх сфер людської активності [13].

Важливими, на думку С.А. Наход, є кілька моментів, які акцентують роль рефлексії у професійній діяльності: по-перше, рефлексія необхідна під час освоєння професійної діяльності; по-друге, на її підставі здійснюється контроль і управління процесом засвоєння; по-третє, рефлексія необхідна в разі зміни умов професійно-освітньої діяльності; по-четверте, вона є одним з основних механізмів розвитку самої діяльності [11, с. 136].

На основі такої якості, як рефлексивність, зазначає С. Гунько, особистість здатна аналізувати свої можливості під час розв'язання тих чи тих професійних завдань, здійснювати пошук причинно-наслідкових зв'язків у явищах і процесах, реалізовувати ефективно спілкування та взаємодію з іншими особами, проектувати, прогнозувати та програмувати свою професійну діяльність. Тому дуже важливим аспектом під час професійної підготовки майбутнього фахівця є виявлення актуального рівня індивідуальної міри вираженості його рефлексивності та забезпечення максимального сприятливих умов для розвитку цієї якості [3, с. 153].

Стосовно психологічної готовності до інноваційної діяльності В.П. Чудакова вказує, що носіями інновацій є творчі й конкурентоздатні особистості, які здатні до рефлексії, що характеризує здібності персоналу освітніх організацій до самопізнання, самовизначення і осмислення ними свого духовного світу, власних дій і станів, ролі та місця у професійній діяльності [15, с. 174].

О.В. Блага виокремлює такі риси характеру інноваційного типу особистості: потреба в змінах, уміння звільнитися від беззастережної влади традицій, визначаючи точки розвитку й адекватні їм соціальні механізми; наявність творчості як визначальної особистісної якості й творчого (креативного) мислення; здатність знаходити ідеї й використовувати можливості їхньої оптимальної реалізації; системний, прогностичний підхід до відбору й організації нововведень; здатність орієнтуватися у стані невизначеності й визначати припустимий ступінь ризику; готовність до подолання перешкод, що постійно виникають; вміння ставити мету; прагнення до самоосвіти та самовдосконалення; розвинена здатність до рефлексії, самоаналізу [1, с. 9–10].

У структурі готовності до інноваційної діяльності, вказує Н.В. Сидоренко, важливим і необхідним компонентом є рефлексія, різ-

ні види якої пов'язані з виникненням нових ідей, що стосуються безпосередньо предмета професійної діяльності; переосмисленням власного образу «Я», цінностей (у тому числі професійних), самопізнанням, тобто тим, що зазвичай детермінує зміну особистісно-професійної позиції; розумінням рольових функцій і позиційно організації колективної взаємодії в спільній діяльності та міжособистісних стосунках [14, с. 282–283].

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у вивченні диференційних типів рефлексії у працівників кримінально-виконавчої служби з різним рівнем психологічної готовності до інноваційної діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для досягнення поставленого завдання нами був використаний опитувальник «Диференційний тип рефлексії» розроблений Д.О. Леонтьєвим, Е.М. Лаптевою, Є.М. Осіним і А.Ж. Саліховою. Результати проведених авторами опитувальника досліджень показують повну адекватність диференційного підходу до рефлексивності, виділення її «хорошого», продуктивного різновиду (системна рефлексія) і двох «поганих», непродуктивних варіантів (інтроспекція та квазірефлексія).

У ролі досліджуваних виступили працівники кримінально-виконавчої служби України загальною кількістю 227 осіб. Із застосуванням опитувальника для виміру психологічної готовності до інноваційної діяльності В.Є. Клочко й О.М. Краснорядцевої та за допомогою кластерного аналізу за методом k-середніх були сформовані групи з різним рівнем (низький, середній та високий) психологічної готовності до інноваційної діяльності.

У теоретичну основу своєї методики В.Є. Клочко та О.М. Краснорядцева поклали розуміння психологічної готовності до інновацій як ресурсу, потенціалу, переддиспозиції, передумови саморозвитку особистості, яка може вивчатися позаситуаційно. На думку авторів, психологічна готовність до інноваційної діяльності – це динамічна якість особистості, що проявляється в загальному показнику, а також у трьох шкалах – «Ініціативність», «Перевага діяльності, що вимагає інновативності», «Готовність до змін» [7].

Першу групу (з низьким рівнем) склали 82 досліджуваних, у другу групу (з високим рівнем) увійшло 77 досліджуваних. 68 респондентів із середнім рівнем показника були виключені з подальшого дослідження. Результати дослідження типів рефлексії з різним рівнем психологічної готовності до інноваційної діяльності наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

Показники типу рефлексії у працівників КВС з різним рівнем психологічної готовності до інноваційної діяльності (M±m)

Шкали	1 група (низький рівень)	2 група (високий рівень)	t	p
Системна рефлексія	31,2±0,40	38,4±0,54	10,71	0,01
Інтроспекція	39,2±0,49	28,7±0,75	11,72	0,01
Квазірефлексія	34,1±0,82	29,9±0,73	3,83	0,05

За шкалою «Системна рефлексія» показник в першій групі склав 31,2±0,40, у другій групі цей показник дорівнював 38,4±0,54. Були отримані достовірні відмінності між групами у бік підвищення показника за цією шкалою у другій групі, $t=10,71$, $p\leq 0,01$.

Таким чином, представники другої групи порівняно з першою характеризуються вищою здатністю до самодистанціювання і погляду на себе збоку, що дає можливість охопити одночасно полюс суб'єкта і полюс об'єкта.

У першій групі показник за шкалою «Інтроекція» склав 39,2±0,49, у другій групі показник за цією шкалою дорівнював 28,7±0,75. Виявлено вірогідно більш високий показник у першій групі ($t=11,72$, $p\leq 0,01$).

Отже, досліджувані першої групи характеризуються більшою зосередженістю на власному стані та власних переживаннях у порівнянні з другою групою.

Показник за шкалою «Квазірефлексія» в першій групі склав 34,1±0,82, у другій групі цей показник дорівнював 29,9±0,73. Математико-статистичний аналіз виявив вірогідно більш високий показник за цією шкалою у першій групі, $t=3,83$, $p\leq 0,05$.

Таким чином, досліджуваним першої групи більшою мірою притаманна спрямованість рефлексії на об'єкти, які не мають стосунку до актуальної життєвої ситуації та пов'язані з відривом від актуальної ситуації буття у світі.

Виявлені у даному дослідженні особливості рефлексії працівників КВС з різним рівнем психологічної готовності до інноваційної діяльності знаходять своє підтвердження в позиції І.І. Ліщук, згідно з якою для розвитку рефлексії важливими є певні професійні умови, серед яких автор називає активізацію міжсуб'єктних стосунків між учасниками рефлексивної діяльності та актуалізацію рефлексивності. Рефлексія становить сутнісну характеристику міжсуб'єктних відносин, оскільки здатна бути механізмом пізнання не лише своєї, але й чужої свідомості. Актуалізувати рефлексивність – означає аналізувати актуалізацію

потреби у перегляді власної професійної позиції [10, с. 81].

Здатність до системної рефлексії є лише одним із чинників психологічної готовності до інноваційної діяльності, серед яких, на нашу думку, можливо зазначити також локус контролю, толерантність до невизначеності, фактори прийняття рішень тощо, котрі є психологічним ресурсом готовності до перегляду власної професійної позиції в умовах реформування. Ця гіпотеза потребує подальших емпіричних досліджень і підтверджень.

Висновки з проведеного дослідження. Отже, отримані в дослідженні результати диференційних типів рефлексії працівників КВС із різним рівнем психологічної готовності до інноваційної діяльності дають підстави зазначити таке. Досліджувані з високим рівнем готовності до інноваційної діяльності демонструють більш високу здатність до продуктивної системної рефлексії, що забезпечує адаптивність і самодетермінацію суб'єкта, здатність багатоаспектно розглядати життєві та професійні ситуації, вбачати в них альтернативні можливості. У свою чергу, представники групи з низьким рівнем готовності до інноваційної діяльності демонструють більш високі показники таких непродуктивних типів рефлексії, як інтроспекція та квазірефлексія, котрі обумовлюють орієнтацію суб'єкта на власний стан та уникнення проблемної ситуації, реальне вирішення якої не є очевидним, через резонерські міркування або безпідставні фантазії, що не мають стосунку до актуальної проблеми.

Поведене дослідження не вичерпує всієї глибини окресленої проблеми. Перспективним слід вважати вивчення більш широкого кола психологічних чинників готовності до інноваційної діяльності та розроблення відповідної деталізованої корекційної програми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Блага О.В. До питання про філософське осмислення ролі освіти у формуванні інноваційного типу

- особистості / О.В. Блага // Вісн. НТУУ «КПІ». Серія: Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2006. – № 2. – С. 7-10.
2. Власова В. Особливості розв'язання міжособистісних конфліктів особистостями з різним рівнем рефлексивності / В. Власова // Вісник студентського наукового товариства Ніжинського держ. університету. – 2010. – Вип. 6, Ч. 1. – С. 69-71.
3. Гунько С. Діагностика міри вираженості рефлексивності в майбутніх соціальних педагогів / С. Гунько // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Педагогічні науки. – 2015. – № 1. – С. 153-157.
4. Долинська Л.В. Самореалізація особистості як соціально-психологічний феномен / Л.В. Долинська, О.І. Пенькова // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки : збірник наукових праць. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова. – 2016. – № 3(48). – С. 18-25.
5. Зімовін О.І. Рефлексивність та рефлексія: співвідношення понять / О.І. Зімовін, Є.В. Заїка // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія. – 2014. – № 47. – С. 65-71..
6. Карпов А.В. Психологія рефлексивних механізмів діяльності / А.В. Карпов. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. – 424 с.
7. Краснорядцева О.М. Диагностические возможности опросника «Психологическая готовность к инновационной деятельности» / О.М. Краснорядцева, Д.Ю. Баланев, Э.А. Щеглова // Сибирский психологический журнал. – 2011. – № 40. – С. 164-175.
8. Крюкова О.В. Соціальна рефлексія як складова соціального розвитку особистості / О.В. Крюкова // Збірник наукових праць КПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. – 2012. – Вип. 16. – С. 636–646.
9. Леонтьев Д.А. Разработка методики дифференциальной диагностики рефлексивности / Д.А. Леонтьев, Е.М. Лаптева, Е.Н. Осин, А.Ж. Салихова // Рефлексивные процессы и управление. Сборник материалов VII Международного симпозиума 15-16 октября 2009, г. Москва / под ред. В.Е. Лепского. – М. : Когито-Центр, 2009. – С. 145-150.
10. Ліщук І.І. Проблема формування здатності до рефлексії майбутніх медичних сестер у процесі фахової підготовки / І.І. Ліщук // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2016. – № 3 (85). – С. 78-83.
11. Наход С.А. Щодо питання визначення сутності та критерія сформованості рефлексивного компонента прогностичних умінь практичних психологів / С.А. Наход // Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний та національний виміри змін: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (Суми, 26–27 берез. 2015 р.). – Т.І. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2015. – С. 136–139.
12. Носенко Е.Л. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції : [монографія] / Е.Л. Носенко, Н.В. Коврига. – К. : Вища школа, 2003. – 126 с.
13. Сасіна Л.О. Розвиток педагогічної рефлексії: теоретичний аспект / Л.О. Сасіна // Теорія і методика професійної освіти : електронне наукове фахове видання. – 2015. – № 8. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tmpe.profua.info/images/16sasina>.
14. Сидоренко Н.В. Рефлексивний компонент потенціалу вчителя в загальній структурі готовності до інноваційної діяльності / Н.В. Сидоренко // Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний та національний виміри змін: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (26–27 березня 2015 року, м. Суми). – Том 1. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015. – С. 282 – 284.
15. Чудакова В.П. Психологічна готовність до інноваційної діяльності як чинник формування конкурентоздатності особистості в умовах швидкозмінного середовища / В.П. Чудакова // Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи. – 2014. – № 1. – С. 167-178.
16. Шанскова Т.І. Професійна рефлексія майбутніх фахівців гуманітарного профілю в умовах здобуття другої вищої освіти / Т.І. Шанскова // Витоки педагогічної майстерності : зб. наук. праць / Полтав. нац. пед. ун-т імені В.Г. Короленка (Серія «Педагогічні науки»). – 2015. – № 15. – С. 330-335.

УДК 159.922.6

ВПЛИВ ЗАХИСНИХ МЕХАНІЗМІВ НА СПРИЙНЯТТЯ КРАСИ У ПРЕДСТАВНИКІВ ПЕРІОДУ РАНЬОЇ ДОРОСЛОСТІ

Білоус Р.М., к. психол. н.,
доцент кафедри психології, педагогіки та філософії
Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського

Ніколаєнко В.А., студентка
Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського

У статті обговорюється проблема впливу психологічних механізмів захисту на сприйняття краси у представників періоду ранньої дорослості. Репрезентовано результати відповідного дослідження.

Ключові слова: механізми захисту, краса, привабливість, самооцінка, суб'єктивне сприйняття краси.

В статье обсуждается проблема влияния психологических механизмов защиты на восприятие красоты у представителей периода ранней взрослости. Репрезентированы результаты соответствующего исследования.

Ключевые слова: механизмы защиты, красота, привлекательность, самооценка, субъективное восприятие красоты.

Belous R.M., Nikolaenko V.A. INFLUENCE PROTECTIVE MECHANISM ON THE PERCEPTION OF BEAUTY IN EARLY ADULTHOOD

The article discusses the impact of psychological defense mechanisms in the perception of beauty in early adulthood period. Relevant research results are presented.

Key words: protection mechanisms, beauty, attractiveness, self-esteem, subjective perception of beauty.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку української держави, в умовах трансформації суспільно-політичних, економічних і культурних процесів значним є вплив психологічних феноменів, які супроводжують наше повсякденне життя, одночасно віддзеркалюючи його реалії: «привабливість» і «красу». Поняття «краса», будучи не лише філософською категорією, а й психофізіологічною, інтегрує індивідуальні психофізіологічні механізми сприйняття, соціальний досвід людини, трактуючись як привабливість щодо різних сфер життя та побуту. Сприйняття краси реалізується через певні механізми психологічного захисту, зокрема заміщення, інверсії (реактивного утворення, гіперкомпенсації) та проєкції. Значущим даний процес є у представників ранньої дорослості, результуючись у високому рівні усвідомленості, що стосується всіх сфер життя особистості та потребі реалізації особистісного потенціалу через включення людини у соціальне життя для повноцінного виконання функцій самопредстації, самовираження, прояву самодостатності.

Актуальність дослідження захисних механізмів при сприйнятті краси в осіб періоду ранньої дорослості зумовлена безпосереднім впливом суб'єктивного поняття «прекрасного» на пізнавальну, емоційну та поведінкову сфери особистості. Перева-

жання певних психологічних захистів визначає особливості формування поглядів та установок щодо понять «прекрасне», «красиве».

Теоретичне значення розв'язання цієї проблеми полягає у з'ясуванні особливостей сприйняття краси особистістю, значенні ролі механізмів захисту в даному процесі; практичне – у виявленні безпосереднього зв'язку між двома явищами, засвідчуючи генезис формування конкретних уявлень та переваг щодо поняття «краса» у представників ранньої дорослості. Таким чином, завданнями статті є:

1) теоретико-методологічне дослідження структури сприйняття краси та процесу реалізації амбівалентного явища у привабливе;

2) дослідження залежності та впливу між психологічними механізмами захисту, самооцінкою та рівнем суб'єктивного сприйняття краси у представників ранньої дорослості.

Аналіз теоретичних та емпіричних досліджень. Теоретичний аналіз суті та змісту поняття «краси» концептуалізується через масив історично сформованих уявлень, зокрема у філософських ідеях Античності. Сократ розглядав красу як категорію свідомості, розуму, що входить до базових, фундаментальних понять світобудови. Платон визначав поняття «краси» через світ боже-

ственних ідей, які втілюють усе прекрасне в матеріальному світі. Аристотель вбачав красу у порядку в просторі, визначеності та пропорційності. Піфагор здійснив першу спробу проведення систематичного дослідження фізичної привабливості, оперуючи принципами правильності співвідношення людського тіла – правилом «золотого перерізу» [9].

А. Августин, Ф. Аквінський ототожнювали красу з Божеством, тобто красивим вважалось створене Богом, а деформації світу сприймалися як потворне, диявольське. Для філософів епохи Відродження (Т. Мор, М. Монтель) краса розумілася відтворенням людської творчості, еталоном краси вважалася всебічно розвинута творча людина. Відновлювалися концепції анатомічно пропорційного людського тіла (Леонардо да Вінчі).

Період Нового та Новітнього часу характеризується пріоритетністю естетичного аспекту над морально-духовним. З появою німецької класичної філософії уявлення про красу набувають дуалістичного характеру: І. Кант, Г. Гегель вбачали красу в прояві Абсолюту, пізнаного чуттєво; Л. Новалис, Л. Тік, Ф. Шлегель поняття «краса» розглядали через призму духовного та елітарного явищ. Ф. Ніцше засвідчував продуктивність діонісійного начала, яке за своєю природою є ірраціональним і хаотичним. Ніцшеанство, інтуїтивізм А. Бергсона із його концепцією «життєвого ритиву», фрейдизм, стверджуючий пріоритет несвідомого, заперечували феномен і категорію прекрасного.

М. Чернишевський як представник діяльно-антропологічного підходу вбачав прояв краси у співвіднесенні властивостей світу з діяльністю людини, намагаючись синтезувати об'єктивістський і суб'єктивістський підходи до визначення прекрасного. Г. Фехнер, Т. Ліппс акцентували увагу на суб'єктивності прекрасного, оперуючи теорією «вчування», де краса виступає як відповідність об'єкта природі суб'єкта. Р. Інгарден, М. Гартман ототожнювали красу з емоційно-почуттєвим трансцендентним охопленням, досягненим інтуїтивно. К. Маркс, виходячи із положень соціометричної парадигми, розумів красу через утворення гармонійних суспільних відносин, на основі суспільно-трудової природи прекрасного. М. Гайдеггер, М. Мерло-Понті, А. Камю, Ж. П. Сартр, К. Ясперс як представники екзистенціальної парадигми онтологічною функцією прекрасного визначали наближення ідеального до реального, зводячи поняття «краса» до поняття «свобода» [1].

У контексті дослідження соціокультурних вимірів краси ґрунтовними є праці українських науковців В. Андрущенко, Т. Андру-

щенко, О. Базалука, В. Беха, В. Кушерця, В. Лубського, А. Толстоухова та інших. В. Іванов, В. Карасик, Ю. Степанов, Г. Слишкіна, З. Попова, І. Стернін займалися семантичним аспектом краси, наголошуючи на його етимологічному, лексичному значенні з урахуванням культурологічного аналізу. Т. Федотова акцентує увагу на суб'єктивному ставленні особистості до себе та зовнішнього середовища, що виражається через чотириконтентну структуру: емоційну оцінку, естетичні почуття, оцінку якості та зовнішню оцінку. Емоційна оцінка виступає як діяльність аналізування інформації про зовнішній і внутрішній світи, що потрапила в мозок, яку відчуття і сприйняття кодують у формі суб'єктивних образів; естетичні почуття – емоційні переживання людиною здатності ставлення до виразних проявів дійсності та закріплення цієї здатності у різних видах естетичної діяльності; оцінка якості виражається у задоволеності внутрішніх потреб людини та її загальному благополуччі; зовнішня оцінка актуалізується через сприйняття власної зовнішності та загальних суспільних процесів, що мають місце у зовнішньому середовищі [8]. В. Суємі та А. Фернхем розглядали особливості сприйняття фізичної краси з точок зору різних культур, визначаючи спільні показники привабливого: молодий вік, міцне здоров'я, репродуктивність [9]. Н. Попова систематизує уявлення про красу з позиції сприйняття, оцінки суб'єкта й об'єкта, виокремлюючи три структурні компоненти: краса як сприйнятий об'єкт або ситуація, краса як властивість сприйманого об'єкта або ситуації, краса як стан суб'єкта [5]. А. Леонтєва акцентує увагу на понятті «краса» як духовного явища, порівнюючи її з метою, створювану та виховану самою особистістю [5]. В. Іванов розглядає структуру поняття «краса» через реалізацію процесу сприйняття даного явища, проходячи три етапи включення механізмів захисту: заміщення, інверсія, проекція. Заміщення дозволяє перенести акцент сприйняття з головної проблеми на другорядну або її символ, що є своєрідним підготовчим етапом для включення механізму інверсії перетворення негативних емоцій у позитивні, детермінуючи зв'язок між привабливим та травмуючим. Проекція може виступати третім етапом, коли негативні емоції, ставши позитивними, вимагають свого відображення в об'єктивній дійсності, проєктуючись на інших людей або символи [2].

Узагальнення результатів теоретичного дослідження дозволило виділити три основні психологічні компоненти, визначальні для структури сприйняття краси.

Когнітивний компонент сприйняття даного явища (З. Фрейд, В. Іванов та інші) полягає у пріоритетності діяльності свідомих та несвідомих структур у житті особистості, зокрема функціонуванні відповідних механізмів захисту, що впливають на усвідомлене пізнання власного «Я». Афективний компонент (Р. Інгарден, М. Гартман, А. Леонтьєва, Т. Федотова та інші) включає емоційно-почуттєвий зміст процесу сприйняття краси: параметри оцінки, естетики та якості. Поведінковий компонент (М. Чернишевський, К. Маркс та інші) результується у співвіднесенні властивостей світу з діяльністю людини та реалізацією її потенціалу у соціальних зв'язках.

Сприйняття краси розглядається як єдина система впливу на пізнавальні, емоційно-почуттєві та поведінкові прояви особистості, виявляючи її оцінювання ставлення до персони, місця, об'єкта, ідеї, ситуації, події або явища, виражаючи суб'єктивні переживання позитивного або негативного характеру (рис. 1).

Таким чином, на структуру сприйняття краси особистістю впливають зовнішні (соціально-політичний, економічний, культурний стан суспільства; становище у соціумі окремої особистості, престиж, визнання; домінування певних тенденцій тощо) та внутрішні (психофізіологічні особливості нервової системи; індивідуально-типологічні особливості (дія механізмів захисту); психологічні особливості (рівень усвідомленості, самооцінки, суб'єктивне сприйняття особистості тощо)) фактори, із яких головними є дія захисних механізмів, суб'єктивне сприйняття, рівень самооцінки. При цьому у загальній структурі сприйняття краси виокремлено когнітивний (усвідомлене пізнання власного «Я»), афективний (емоційно-почуттєва сфера) та конативний (відображення діяльності та праці людини у різних сферах життя) компоненти,

Результати наукових досліджень. Загальний обсяг вибірки дослідно-експериментальної роботи становить 60 осіб періоду ранньої дорослості, з них 30 жінок і 30 чоловіків. Використані методики: «Семантичний диференціал Ч. Осгуда (в адаптації В. Бехтерева)» [10], «Тест для діагностики механізмів психологічного захисту» Р. Плутчика [4], тест «Самооцінка» Л. Столяренко [7], розроблена анкета на сприйняття краси особистістю [6; 3; 9] дозволили визначити рівень суб'єктивного сприйняття краси особистістю, наявний рівень самооцінки, рівень загальної напруженості психологічних захистів та наявність певних типів захистів у конкретної людини, уможливили побудову якісної картини уявлень кожної

особистості про красу. Дослідження залежності між змінними рівня напруженості захистів, суб'єктивного сприйняття краси і самооцінки у представників ранньої дорослості проведено за допомогою комп'ютерної програми для статистичної обробки даних SPSS Statistics.

Результати досліджень за методикою «Семантичний диференціал Ч. Осгуда (в адаптації В. Бехтерева)» свідчать, що у 35% жінок та 31,6% чоловіків домінує високий рівень суб'єктивного сприйняття краси; середній рівень наявний у 13,3% жінок, 13,3% чоловіків; низький рівень виявлений лише у чоловіків – 5%. Переважання високих показників констатує первинність позитивних уявлень щодо феномену краси.

«Тест для діагностики механізмів психологічного захисту» Р. Плутчика показав високий рівень загальної напруженості захистів серед 35% жінок та 28% чоловіків. Низький рівень виявлений у 6% жінок та 16% чоловіків; при цьому показники нормативного значення виражені у 8% жінок, 5% чоловіків. Домінування високих показників свідчить про реально наявні, але невирішені внутрішні та зовнішні конфлікти, а низький рівень пов'язаний із можливою емоційною ізоляцією та ригідністю від зовнішнього світу; несформованістю стратегій захисту.

Дослідження кількості виборів по окремих психологічних захистах показали, що найпоширенішими захистами є заміщення (38% у жінок, 33% у чоловіків), проекція (45% у жінок, 30% у чоловіків), гіперкомпенсація (41% у жінок, 35% у чоловіків). Заміщення або зсув характеризує механізм розрядки пригнічених емоцій (як правило, ворожості, гніву), спрямованих на об'єкти, що становлять меншу небезпеку або є більш доступними для перенесення негативних емоцій на певні символи. В основі проекції лежить процес локалізації неусвідомлюваних думок і почуттів ззовні, приписування їх іншим людям. За допомогою гіперкомпенсації особистість запобігає розвитку негативних емоцій шляхом ескалації протилежних прагнень [3]. Означені панівні психологічні захисти є базисом для розмежування категорій «красиве» та «потворне», запускаючи механізм споріднення поняття «прекрасного» з травмуючими ситуаціями та перенесення уявлень особистості в об'єктивний світ, суспільні зв'язки.

Результати дослідження за допомогою тесту Л. Столяренко засвідчили панівний низький рівень самооцінки (23,3% у жінок, 18,3% у чоловіків). Неадекватно низький рівень зафіксований у 1,6% жінок та 1,6% чоловіків, нижче середнього у 6,6% жінок,

6,6% чоловіків, середній лише у чоловіків (1,6%), вище середнього виключно у жінок (1,6%), високий у 6,6% жінок та 5% чоловіків, неадекватно високий у 8,3% жінок та 16,6% чоловіків. Виявлений різкий перехід від рівня низької до неадекватно високої самооцінки дає підстави констатувати наявність межових станів даного явища у осіб віку ранньої дорослості, спричинений дією зовнішніх і внутрішніх факторів впливу се-

редовища, виражений через конфлікти інтрарольового, інтеррольового, інтраперсонального та інтерперсонального характеру.

За результатами анкетування осіб періоду ранньої дорослості виявлена тенденція до збільшення значущості ролі зовнішності людини у сприйнятті краси: 28,3% жінок та 31,6% чоловіків надали перевагу фізичній привабливості; 6,6% жінок та 5% чоловіків відзначили головним критерієм краси інте-

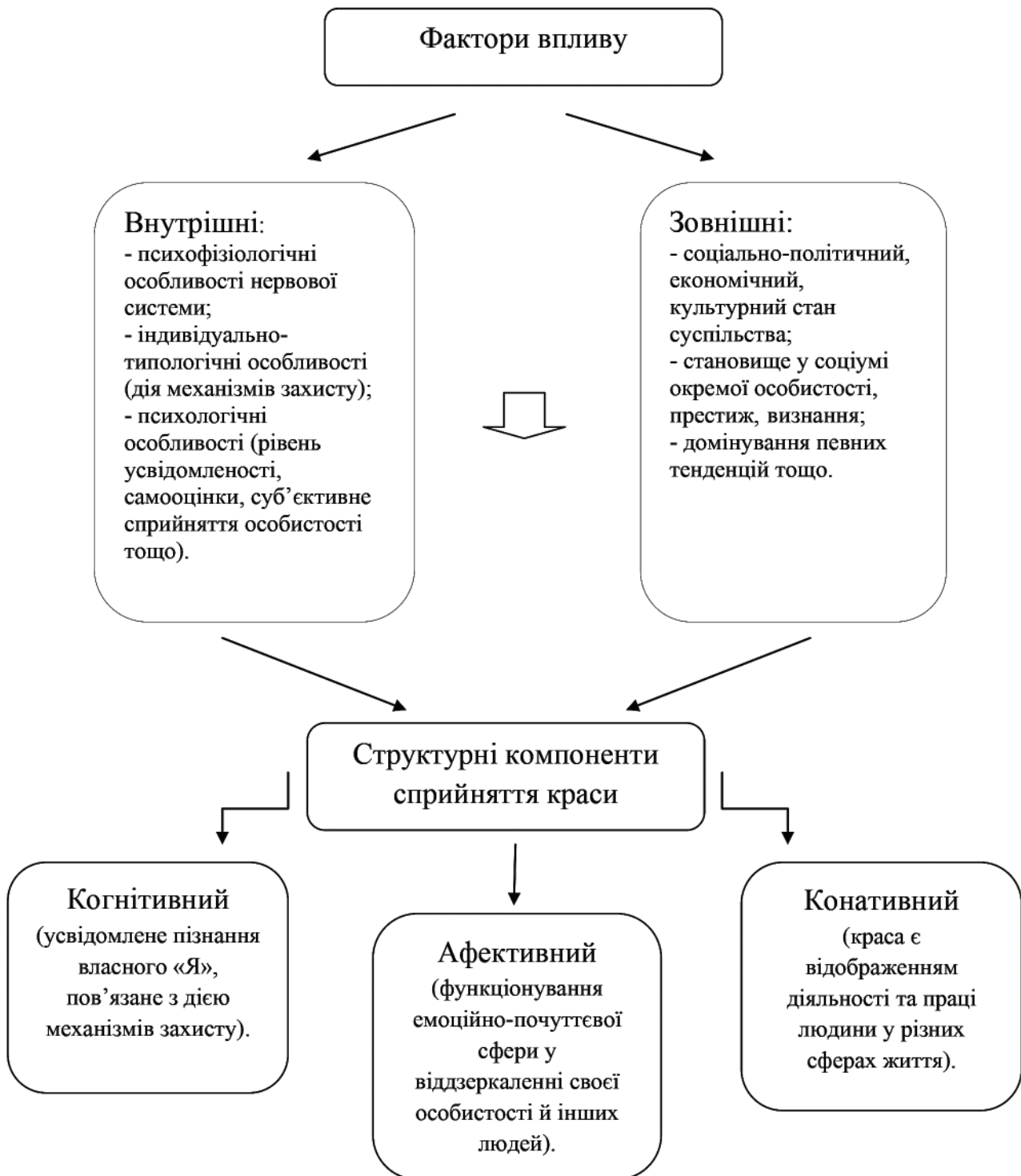

Рис. 1. Загальна структура сприйняття краси особистістю

лектуальні здібності особистості; 5% жінок і 5% чоловіків визначили головним фактором краси духовні якості людини; 3,3% жінок і 1,6% чоловіків акцентують увагу на позитивних рисах характеру людини, зокрема оптимізмі та безпосередності; 1,6% жінок та 1,6% чоловіків пов'язують красу із наявністю привабливої атрибутики (дорогими аксесуарами). 10% респондентів надали інші відповіді, пов'язуючи красу з: відчуттям любові й тепла (1,6%), чуттєво-емоційною сферою (1,6%), індивідуальністю особистості (1,6%), манерою поведінки (1,6%) та навколишнім середовищем (1,6%). За результатами якісного аналізу відповідей респондентів виявлено: асоціативно 26,6% чоловіків в описі поняття «краса» використовують жіночі образи, чоловічі образи зустрічаються у 3,3%, дуалістичні – у 20% осіб. У жінок домінують дуалістичні образи – 28,3%, жіночі виражені – 20%, чоловічі – 1,6% респондентів. Означена тенденція засвідчує «ожіночнення» сприйняття краси у представників чоловічої статі та розмежування уявлень про красу і статеву ідентифікацію у жіночій.

Проведена математико-статистична обробка даних за допомогою лінійної кореляції Пірсона дозволила виявити тенденцію збільшення рівня загальної напруженості захистів при зростанні рівня суб'єктивного сприйняття краси в осіб періоду ранньої дорослості ($p=0,9$; $p \leq 0,01$); збільшення рівня загальної напруженості захистів при зниженні рівня самооцінки ($p=-0,8$; $p \leq 0,01$); збільшення показників суб'єктивного сприйняття краси при зменшенні результатів за рівнем самооцінки представників ранньої дорослості ($p=-0,8$; $p \leq 0,01$).

Таким чином, за результатами комплексного дослідження та статистичного аналізу виявлений прямий зв'язок впливу механізмів захисту на сприйняття краси, визначений загальною тенденцією до надмірного застосування психологічних захистів, що свідчить про превалювання дезадаптаційних процесів у представників періоду ранньої дорослості, пов'язаний з інтенсифікацією уявлень про роль краси та її суб'єктивним сприйняттям, зміщенням домінант травмуючої ситуації на привабливу. Рівень самооцінки у даному процесі є фактором співвіднесеним з реакцією особистості на якість та кількість наявних психологічних захистів та рівня проєктивності особистості.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, поняття «краса» розглядається як процес надання характеристики, оцінки, ставлення щодо матеріальних та нематеріальних явищ, продукуючий

реакцію, відповідну відчуттям задоволеності або незадоволеності. Сприйняття краси особистістю – це інтегративний процес, який складається з когнітивного, афективного та конативного компонентів, становлячи цілісну структурну взаємодію, здатну до модифікацій під впливом внутрішніх та зовнішніх факторів середовища, що впливають на процес реалізації сприйняття краси особистістю – динамічне, циклічне утворення, зумовлене дією психологічних механізмів захисту, рівнем самооцінки людини і суб'єктивного сприйняття краси, які відображаються на уявленнях особистості про своє «Я», взаємодії у соціумі та налагодженні суспільних зв'язків.

У результаті дослідження впливу захисних механізмів на сприйняття краси у представників періоду ранньої дорослості виявлена домінантність високих показників по загальній напрузі психологічних захистів та суб'єктивному уявленню краси при низькому рівні самооцінки, тобто спостерігається зворотна пропорція між трьома явищами: чим менша адекватність самооцінки особистості, тим більша напруженість механізмів захисту і тяжіння до оточення явищами, визначеними як «красиві», при наданні прерогативи фізичному аспекту над інтелектуальним і морально-духовним.

Отримані дані не вичерпують усіх аспектів досліджуваної проблеми. Перспективним у даному контексті є глибше вивчення зовнішніх факторів та чинників, що впливають на сприйняття краси у представників періоду ранньої дорослості; розроблення рекомендацій, програми тренінгу щодо формування адекватного розуміння категорій «краса» та «привабливість», розширення діапазону їх значення, вираження власної особистості як привабливої, з урахуванням когнітивного, афективного та конативного компонентів структури краси, унормування рівня самооцінки, оптимізації ролі механізмів захисту у процесі перетворення певного явища на привабливе з урахуванням різних аспектів життя особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрущенко В. П. Сучасна соціальна філософія : Курс лекцій. – 2-е вид., випр. й доп. / В. П. Андрущенко, М. І. Михальченко. – К. : Генеза, 1996. – 368 с.
2. Иванов В. А. Психология, сновидения, рефлексы / В. А. Иванов // Привлекательность, красота, мода; [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://psy.tom.ru/article.html>
3. Комаров О. О. Феномен привлекательности: кросс-культурный аспект / О. О. Комаров, Н.Ю. Шалаева // Психология. – Самара : 2013. – Вып. 13. – С. 689–694.

4. Кружкова О.В. Психологические защиты личности: учебное пособие / О. В. Кружков, О. Н. Шахматова. – Екатеринбург: Росгоспрофпедуниверситет, 2006. – 153 с.

5. Леонтьева А. Л. Так что же есть на свете красота? / Арутюнова Н. Д. // Логический анализ языка. Языки эстетики: концептуальные поля прекрасного и безобразного. – М., 2004. – 720 с.

6. Петренко В. Ф. Психосемантика сознания / В. Ф. Петренко. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 208 с.

7. Столяренко Л. Д. Основы психологии: Практикум / Л. Д. Столяренко. – Ростов н/Д, 2003. – 704 с.

8. Федотова Т. Н. Экстралингвистические факторы в исследовании слов лексико-семантического поля красоты / Т. Н. Федотова // Реальность, язык и сознание. – Тамбов : 1999. – Вып. 1. – С. 131–135.

9. Ферхем А. Психология красоты и привлекательности / А. Ферхем, В. Суэми // Мастера психологии. – СПб.: Питер, 2009. – 240 с.

10. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н. П. Фетискин, В. В. Козлов, Г. М. Мануйлов. – М., 2002. – 362 с.

УДК 159.923.2; 159.964

ВПЛИВ ВНУТРІШНІХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ НА ПРОФЕСІЙНЕ СТАНОВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ

Богдан Т.В., к. психол. н., доцент,
доцент кафедри психології

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Горобець Т.В., к. психол. н., доцент,
доцент кафедри прикладної психології

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

У статті представлено дослідження впливу внутрішніх суперечностей психіки студентів на їх професійне становлення. Розглянуто значення психокорекції особистості, яка спрямована на поліпшення соціалізації та професійного становлення. Категорія внутрішнього конфлікту має велике значення, оскільки внутрішні суперечності психіки тісно пов'язані з комунікативними здібностями студента, а останні впливають на процес соціальної адаптації та процес навчання.

Ключові слова: внутрішні суперечності, внутрішній конфлікт, професійне становлення, соціальна адаптація, студент, психокорекція, психіка.

В статье представлено исследование влияния внутренних противоречий психики студента на его профессиональное становление. Рассмотрено значение психокоррекции личности, направленной на улучшение социализации и профессионального становления. Категория внутреннего конфликта имеет большое значение, так как внутренние противоречия психики тесно связаны с коммуникативными способностями студента, а последние влияют на процесс социальной адаптации и процесс обучения.

Ключевые слова: внутренние противоречия, внутренний конфликт, профессиональное становление, социальная адаптация, студент, психокоррекция, психика.

Bohdan T.V., Gorobets T.V. INFLUENCE OF INTERNAL CONTRADICTIONS OF PERSONALITY ON THE STUDENTS' PROFESSIONAL FORMATION

The article deals with the investigations of students' mentality and its contradictions. That understanding precede psycho-correction of personality, directed to the improving of socialization and professional formation. The category of inner conflict is important because inner contradictions are tightly connected with communicative abilities of student, the last ones influence on the process of social adaptation and studying.

Key words: internal contradictions, internal conflict, professional development, social adaptation, student, psycho-correction, psyche.

Постановка проблеми. Сучасний процес навчання та оволодіння навичками практичної психології передбачає корекцію індивідуальних неповторних особливостей психіки майбутніх фахівців з урахуванням особливостей глибинно-психологічних феноменів. У цій статті досліджено розуміння цілісної психіки у єдності її суперечливих тенденцій. Таке розуміння передуює психо-

корекції особистості з метою покращення здатності до соціальної адаптації.

Аналіз останніх досліджень. Аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що окремі дослідники трактують поняття «конфлікт» і «суперечність» у нерозривній єдності, тому це дослідження потребує розкриття взаємозв'язку понять «суперечність» і «конфлікт».

Філософські словники окреслюють термін «суперечність» таким чином: твердження про тотожність завідомо протилежних об'єктів (заперечуючи одна одну, сторони переходять одна в іншу, стаючи тотожними); положення, за якого одне (висловлювання, думка, вчинок) виключає інше, несумісне з ним; взаємодія протиставлених і взаємопов'язаних сутностей як джерел саморуку та розвитку; категорія, що виражає внутрішнє джерело будь-якого розвитку [10; 11; 12].

Спираючись на презентовані вище визначення, можна стверджувати, що феномен внутрішньої суперечності не тотожний феномену конфлікту. Конфлікт – поняття, що пов'язане зі сферою спілкування та взаємин у системі «людина – людина». Натомість поняття внутрішньої суперечності пов'язане з глибинним ракурсом психічного в його суперечливій сутності.

Особливого значення феномен глибинних суперечностей психіки набуває у психодинамічному підході, розробленому академіком НАПН України Т.С. Яценко [4]. Суперечливі тенденції не нівелюють одна одну, а співіснують за принципом антинормії. Загалом вияв внутрішньої суперечності психіки об'єктивується у двох провідних тенденціях, які були презентовані в дисертаційних дослідженнях послідовників Т.С. Яценко: «до сили» та «до слабкості», що реалізуються у супутніх тенденціях: «до людей» і одночасно «від людей»; «до життя» і «до психологічної смерті». Невидимість сутності внутрішньої суперечності зумовлена процесом суб'єктивної інтеграції психіки на засадах соціально-перцептивних викривлень, які маскують інформаційний аспект цінностей інфантильного «Я» у його зв'язку з едіпальним періодом розвитку, витісненням та опорами. Це дослідження підтверджує положення, згідно з яким внутрішня суперечливість психіки властива самій її структурі й виявляється у характеристиках суб'єктивної дезінтегрованості, спричиненої дією психологічних захистів.

Проблема професійного розвитку студентів буда та є в центрі уваги вітчизняної та зарубіжної психології (Б.Г. Ананьєв, О.Г. Асмолов, Л.І. Божович, Л.С. Виготський, О.Ф. Лазурський, О.М. Леонтьєв, В.М. Мясіщев, С.Л. Рубінштейн, Д.Б. Ельконін та інші) [9].

Поняття професіоналізму в дослідженнях тлумачиться як здатність самостійно, відповідально й творчо проектувати і здійснювати свою діяльність. Аналізуючи проблему формування професіоналізму в галузі психології, дослідники зазначають, що професійними можна вважати такі навички,

які забезпечують максимально можливу відповідність між намірами, цілями дії та самими діями. Така теза відповідає нашим поглядам на професіоналізм психолога, який потребує певних переконань, що містять емотивну зацікавленість у психології, набуття тотожності із собою з орієнтацією на професійну діяльність саме в цій галузі.

Мета статті – зробити аналіз поглядів науковців на цілісну психіку особи в єдності її суперечливих тенденцій, що може стати основою для подальшої психокорекції особистості з метою покращення її здатності до соціальної адаптації.

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Говорячи про професійну підготовку майбутніх психологів, доцільно розглянути вікові особливості студентського віку.

Студентський вік (17–25 років) охоплює пізньодитячий, юнацький період і частину дорослого етапу в розвитку й становленні людини. Студент (з лат. – той, хто навчається, старанно працює, оволодіває знаннями) як особистість, що перебуває на конкретній стадії розвитку, на думку більшості дослідників, може характеризуватися такими вимірами: психологічним (характер, темперамент, воля, здібності) і біологічним (фізичні дані, тип вищої нервової діяльності, безумовні рефлексії, інстинкти). Ці чинники детерміновані спадковістю і вродженими задатками; соціальним середовищем (місце в соціумі, національність).

Вчені констатують, що від того, як протікає процес розвитку особистості в студентському віці, залежить якість її професійної підготовки та наступної професійної діяльності, що, у свою чергу, суттєво впливає на всі сфери життя суспільства. У дослідженнях Л.М. Грановської, О.В. Скрипченко, Л.В. Долинської, З.В. Огороднійчук доведено, що студентство як особлива соціально-психологічна вікова категорія характеризується інтенсивним психічним і, зокрема, особистісним розвитком, який тісно пов'язаний з формуванням професійних якостей. На значущості особистісного складника в комплексі професійних характеристик спеціаліста наголошують в своїх працях С.Д. Максименко, В.Г. Панок, Л.І. Уманець, Т.М. Титаренко, Н.В. Чепелева та інші [8; 12].

Дослідження студентства велися лєнінградською психологічною школою у 60-ті роки ХХ століття (Б.Г. Ананьєв, Р.М. Грановська, Є.І. Степанова, В.Т. Лісовський) у рамках вивчення інтелектуального, особистісного і соціального розвитку. З позиції загальнопсихологічного розвитку студентський вік є періодом інтенсивної

соціалізації, характеризується розвитком вищих психічних функцій, інтелектуальної системи та цілісної особистості.

За Б.Г. Ананьєвим, студентство як вікова категорія є перехідною фазою від дозрівання до зрілості. Як соціальна категорія студентство вирізняється професійною спрямованістю і ставленням до майбутньої професії. М.І. Дяченко і Л.А. Кандибович розглядають професійну готовність студента, яка є суттєвою передумовою ефективної діяльності після закінчення ВНЗ, швидкої адаптації до умов праці та подальшого професійного самовдосконалення.

Як свідчить наукова література, одним зі значних чинників, що впливають на інтелектуальний розвиток людини, є навчання, що керує процесом розвитку пізнавальної діяльності: студенти мають більш високий рівень розвитку інтелекту завдяки підйому працездатності пам'яті, уваги та мислення. Розумовий потенціал як готовність до навчання значною мірою визначається рівнем освіти.

Дослідники (Б.Г. Ананьєв, О.Л. Гройсман, Г.С. Костюк, Л.Д. Столяренко, В.Г. Чайка та інші) аналізують проблеми юнацького віку, акцентуючи увагу на суперечностях студентства, проблемах адаптації, психофізичних, емоційних проблемах, що можуть відбиватись на успішності студентів та загрозувати втратою інтересу до навчання, зниженням рівня домагань, зміною самооцінки, особистісних якостей і, як наслідок, зміною діяльності, поведінки, стосунків з іншими.

Як показує аналіз літератури з проблеми, розвиток особистості студентів активно досліджується в психології. Однак у більшості досліджень вивчаються окремі аспекти: емпатія, емоційні особливості, ціннісні орієнтації, рефлексія, психічні стани і психофізіологічні проблеми, мотиви, проблеми професійного самовизначення, а також деякі питання, пов'язані з окремими видами діяльності, окремими етапами життя студентів: адаптація першокурсників, спілкування між студентами, спілкування з викладачами, стреси в студентському віці [5].

Цікавими є дослідження якостей, що специфічно притаманні майбутнім психологам: самооцінки, тривожності, ставлення до власного «Я», мотивації досягнень, здатності до психологічної близькості з іншою людиною, вольової регуляції (наполегливість і самовладання), почуття професійної відповідальності, потреби у спілкуванні.

Загалом позиції різних дослідників є досить близькими у визнанні того, що основні проблеми студентського віку мають комп-

лексний характер і тісну взаємозалежність. Підготовка сучасного фахівця повинна бути індивідуальною, у зв'язку із цим значно зростає роль і значення особистісної психокорекції майбутніх психологів.

Повернемося до проблеми професійної підготовки студентів – майбутніх психологів. На думку дослідників, необхідними передумовами професійної роботи в галузі психології є: психологічна готовність майбутнього психолога до конструктивного діалогу і партнерства у створенні професійних відносин (Н.І. Пов'якель); уміння налагоджувати професійні стосунки, встановлювати конструктивні контакти з людьми; формування професійної самосвідомості психолога та його особистісної зрілості (Н.О. Кучеровська). Великого значення в особистісно-професійному становленні психолога при цьому набуває внутрішня моральна організація особистості, яка передбачає усунення суперечності між «Я»-реальним та «Я»-ідеальним у процесі самовдосконалення.

Як обов'язкову умову професійної діяльності психолога дослідники (А.А. Осіпова, Н.І. Пов'якель) визначають наявність у нього психологічної культури, яка містить такі структурні компоненти: культуру спілкування, емоційну культуру та здатність до професійної рефлексії.

Г.С. Абрамова виокремлює такі професійно-значущі якості: уміння гнучко реагувати на різноманітні ситуації; професійну ерудицію; здатність використовувати в роботі основні психологічні концепції; різноманітність мислення; уміння дотримуватись конфіденційності; здібності до рефлексії змісту власної професійної діяльності; відкритість до нових знань та сприймання альтернативних поглядів; прагнення до системного підходу в роботі.

Л.Г. Терлецька визначає такі професійно-значущі особистісні якості психолога: професійно-психологічна рефлексія та саморефлексія, широкий діапазон репертуару професійних ролей, адекватність образу «Я» та оптимальність психічного стану.

Н.В. Чепелева пропонує модель особистості психолога, яка, зокрема, містить: позитивну мотивацію до майбутньої професії та професійне цілеутворення; наявність особистісної професійної рефлексії, формування творчої особистості професіонала-психолога, розвинений практичний інтелект, соціально-когнітивні й комунікативні вміння. Центральною ланкою підготовки психолога авторка вважає професійну ідентифікацію, розвиток якої здійснюється шляхом усвідомлення та подолання внутрішніх конфліктів, що виникають у процесі навчання.

О.Ф. Бондаренко відзначає, що важливою рисою професіонала-психолога є наявність особистісної та професійної ідентичності. Суперечність між особистісним і професійним самоусвідомленням призводить до порушень особистісної та професійної ідентичності психолога.

Більшість науковців як важливу рису професійної діяльності психолога трактують комунікативну здатність, що складається з когнітивного, емоційного та поведінкового компонентів. Когнітивний компонент передбачає професійну компетентність, здатність до рефлексії, децентрацію мислення; емоційний компонент включає високу сензитивність і тактовність, емпатійне ставлення до іншої людини, відвертість у прояві власних почуттів; поведінковий компонент характеризується здатністю до саморегулювання та коригування власних дій, упевненістю, відповідальністю. Основним компонентом комунікативної здібності та якостей психотерапевта вважають емпатійне розуміння, співпереживання, на необхідність формування якого вказували зарубіжні дослідники психоаналітичного та гуманістичного напрямків А. Менегетті, Я.Л. Морено, Ф. Перлз, К. Роджерс, К.Г. Юнг, а також сучасні російські й українські дослідники О.Ф. Бондаренко, Л.А. Петровська, Т.С. Яценко [4].

Особливий інтерес для нас мають внутрішні суперечності особистості, які здійснюють істотний вплив на її розвиток і функціонування.

Взаємозв'язок зовнішнього і внутрішнього наявний у всіх формах розвитку людини, у тому числі й молоді.

У фізичному розвитку він виявляється у процесах асиміляції (лат. *assimilatio* – уподібнення) та дисиміляції (лат. *dissimilatio* – несхожий), збудження і гальмування, в порушенні й відновленні рівноваги між організмом і середовищем. Стан рівноваги людини є тимчасовим, процес її урівноважування постійний. Внутрішні суперечності, що виникають в житті людини, спонукають її до активності, спрямованої на їх подолання. Одні суперечності долаються, натомість виникають нові, що спонукають до нових дій і зрештою до вдосконалення діяльності. Людина розвивається як система, яка сама себе вдосконалює.

Сукупність різноманітних суперечностей класифікують на такі категорії.

1. Суперечності між новими потребами, прагненнями особистості й досягнутим нею рівнем оволодіння засобами, необхідними для їх задоволення. Передбачають випереджаючий розвиток мотиваційних аспектів над операційними і змістовими.

Наприклад, юнакам властиве розходження між прагненням активно діяти у суспільному житті (працювати, як дорослі, керувати машинами тощо) і дійсним рівнем їхніх можливостей.

2. Суперечності між новими пізнавальними цілями, завданнями та наявними способами дій, між новими ситуаціями і попереднім досвідом студентів, між усталеними узагальненнями і новими фактами. Такі розходження виникають систематично, спонукаючи студентів до їх усвідомлення, активної діяльності, спрямованої на їх усунення шляхом вироблення нових способів дій, узагальнення прийомів розумової діяльності, у якій поєднуються пізнання і праця, проектується і виготовляється майбутній продукт, зокрема знання.

3. Суперечності між досягнутим рівнем розвитку молоді людини та способом її життя, місцем, яке вона посідає у системі суспільних відносин. Вони стимулюють прагнення розширити свої взаємини з навколишнім суспільним середовищем, брати участь у нових видах суспільної та особистісно значущої діяльності. Реалізація їх дає нові стимули до подальшого розвитку.

4. Суперечності між очікуваним, бажаним, майбутнім і наявним, між тим, чого прагне молода людина і чим вона володіє. Ці суперечності спонукають до дій, завдяки яким відбувається наближення реального до бажаного.

5. Суперечності між свідомими та несвідомими тенденціями в поведінці та діяльності. Несвідомі тенденції часто є результатом попередньої свідомої діяльності людини, її установок. Переносяться на інші за змістом види діяльності, несвідомі тенденції можуть гальмувати її, викликати суперечності, які треба переборювати. Наслідком цього є розвиток адекватних взаємозв'язків між свідомим і несвідомим. У такому разі процес психокорекції може сприяти прискоренню виникнення таких зв'язків.

Розвиток молоді людини виявляється і в становленні окремих аспектів її психічного життя (мисленні, потребах, мотивах, емоціях, довільній регуляції поведінки).

У процесі розвитку особистості відбувається перехід від безпосереднього перцептивного (пов'язаного зі сприйняттям) до опосередкованого мисленнєвого пізнання об'єктивної дійсності, від нижчих до вищих ступенів розвитку мислення, від аналітичного виокремлення різних ознак об'єктів до синтетичного їх відображення.

Поява все нових результатів аналізу, можливості якого безмежні, вступає в суперечність із можливостями мозку утри-

мати інформацію про них. Усувають таку суперечність виробленням різних способів синтезування ознак, об'єднання їх у групи, що позначаються словами, поняттями [3; 5].

Дослідники виділяють внутрішні суперечності особистості, які супроводжують становлення самосвідомості студентів, у тому числі й майбутніх психологів. Такі суперечності представляють особливий інтерес у зв'язку з темою нашого дослідження. Найістотнішими є:

- потреба в соціальному визнанні та недостатні можливості її реалізації;
- потреба в самостійності та обмеження з боку дорослих, зокрема батьків та викладачів;
- потреба в самоідентифікації та недостатня або суперечлива інформація про себе, а також несформоване вміння інтегрувати, переосмислювати цю інформацію;
- потреба в підтримці з боку інших та відчуття самотності, відчуженості.

Означені суперечності частково долаються у процесі групової психокорекції чи індивідуальних бесід із кураторами, викладачами та студентами, що успішно впоралися з власними суперечностями.

У результаті інтернет-опитування та бесід зі студентами нами було виявлено внутрішню суперечність, що є характерною для студентів психологічного факультету. Це суперечність між уявленнями про роботу психолога, які студенти мали до вступу в університет, та уявленнями, що складаються в студентів під впливом ознайомлювальної практики. Як свідчить наш досвід, ця суперечність не потребує спеціальної корекції та успішно долається в процесі подальшого навчання.

На нашу думку, проблема становлення професіоналізму майбутнього психолога, яку покликана розв'язати психокорекція, полягає в гармонізації суперечності між особистісно-людським і професійно-соціальним аспектами особистості. За умови, коли превалює перший з вищевказаних аспектів, психолог може переживати відчуття неуспішності в професійній діяльності. Якщо істотної пріоритетності набуває виконання професійних обов'язків, може мати місце формалізм у роботі психолога, відсутність інтересу, залежність від службових обов'язків. Можна стверджувати, що за таких умов людина втрачає самотождність.

У психолога, який не пройшов особистісну психокорекцію, може порушуватись об'єктивність сприйняття іншої людини. Адже саме в професійно-людських кон-

тактах задіяний емоційний фактор: нерідко актуалізуються почуття меншовартості, агресія, тривожність, що можуть відсувати професійний інтерес на другий план, зумовлюючи домінування особистісної проблематики. Останню можна пізнавати та нівелювати в процесі групової психокорекції.

Професійна підготовка психолога є однією з актуальних проблем, яка ставить завдання здійснення особистісної психокорекції майбутніх спеціалістів. Така психокорекція може бути забезпечена шляхом реалізації відповідних методів, орієнтованих на глибинне пізнання психіки.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз сучасних наукових досліджень проблеми професійної підготовки майбутніх психологів дає підстави констатувати, що це питання представлене в дослідженнях, проте залишається недостатньо розробленою категорією особистісної психокорекції майбутнього психолога та оптимальні шляхи її забезпечення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Асмолов А.Г. Психология личности / А.Г. Асмолов – М. : МГУ, 1990. – 367 с.
2. Выготский Л.С. Психология / Л.С. Выготский – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 1008 с.
3. Конфликтология / [под ред. А.С. Кармина]. – СПб. : Лань, 1999. – 448 с.
4. Концептуальні засади і методика глибинної психокорекції: Підготовка психолога-практика : [навч. посіб.] / [Т.С. Яценко, Б.Б. Іваненко, С.М. Аврамченко та ін.] ; за ред. Т.С. Яценко – К. : Вища шк., 2008. – 342 с.
5. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Г.С. Костюк. – К. : Прогрес, 1989. – 412 с.
6. Леонтьев Д.А. Личность: человек в мире и мир в человеке / Д.А. Леонтьев // Психология личности : сборник статей. – М. : ООО «Вопросы психологии», 2001. – С. 151–161.
7. Ложкин Г.В. Практическая психология конфликта / Г.В. Ложкин, Н.И. Повякель – К. : МАУП, 2000. – 256 с.
8. Максименко С.Д. Генезис существования личности / С.Д. Максименко. – К. : Издательство ООО КММ, 2006. – 240 с.
9. Поливанова К.Н. Психология возрастных кризисов : [учеб. пособие для высш. пед. учеб. заведений] / К.Н. Поливанова. – М. : Издательский центр «Академия», 2000. – 184 с.
10. Психологічна енциклопедія / [автор-упор. О.М. Степанов]. – К. : Академвидав, 2006. – 424 с.
11. Психология личности : словарь-справочник / [под ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко]. – К. : Рута, 2001. – 320 с.
12. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології : [навч. посіб.] / В.В. Рибалка – К. : ІПППО АПН України, 2006. – 400 с.

УДК 159.923

РОЛЬ РЕФЛЕКСИВНОЇ СВІДОМОСТІ У ЗУМОВЛЕННІ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ

Василюк О.Л., магістр факультету психології
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Салюк М.А., к. психол. н.,
доцент кафедри загальної та медичної психології
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті проаналізовано наукові підходи до дослідження ролі рефлексивної свідомості в забезпеченні повноцінного функціонування особистості як суб'єкта життєдіяльності. Викладено результати емпіричного дослідження.

Ключові слова: рефлексивна свідомість, повноцінне функціонування особистості, системна рефлексія, квазірефлексія, інтроспекція.

В статье проанализированы научные подходы к исследованию роли рефлексивного сознания в обеспечении полноценного функционирования личности как субъекта жизнедеятельности. Изложены результаты эмпирического исследования.

Ключевые слова: рефлексивное сознание, полноценное функционирование личности, системная рефлексия, квазирефлексия, интроспекция.

Vasyliuk O.L., Salyuk M.A. THE ROLE OF REFLEXIVE CONSCIOUSNESS IN ENSURING THE FULL FUNCTIONING OF THE PERSON

The article analyses the scientific approaches to study role of the reflexive consciousness to ensure the full functioning of the person as the subject of life. The results of empirical research are described.

Key words: reflexive consciousness, high-grade functioning of the person, system reflection, quasireflection, introspection.

Постановка проблеми. На сьогодні трактування таких конструктів наукової психології, як «рефлексія», «рефлексивність», «рефлексивна свідомість», поняття та складники «повноцінного функціонування особистості» досить широко досліджені в психологічній літературі. Теоретичний аналіз досліджень цих феноменів засвідчив, що проблема ролі рефлексії, зумовлена функціонуванням людини як суб'єкта життєдіяльності, має достатньо довгу історію вивчення, однак досі немає її загальноновизнаного вирішення. Будучи активним суб'єктом процесом, що перетворює внутрішню реальність людини, рефлексивна свідомість важкодоступна емпірично та операційно. Складність її як предмета загально-психологічного вивчення, слабка розробленість методичних аспектів проблеми, недостатність емпіричних і експериментальних методів її вивчення, невелике число конкретних закономірностей [1], описаних у психології відносно рефлексії, ще більше підкреслюють актуальність дослідження ролі рефлексивної свідомості у забезпеченні повноцінного функціонування особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічною основою роботи стали дослідження вітчизняних

психологів Б.Г. Ананьєва, П.П. Блонського, Л.С. Виготського, Є.І. Ісаєва, А.В. Карпова, Д.О. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна, Г.П. Щедровицького та ін.; також у нашій статті використано праці закордонних дослідників К.В. Брауната, Дж. Бьюдженталя, Е.Т. Гендліна, А. Дейкмана, Дж.Г. Міда, Ж. Ньюттена, Р.М. Райна, Н. Хоексема та ін.

Постановка завдання. Метою дослідження було встановлення ролі рефлексивної свідомості у зумовленні повноцінного функціонування особистості. Об'єктом дослідження є повноцінне функціонування особистості. Предметом дослідження є роль рефлексивної свідомості у забезпеченні повноцінного функціонування особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Різні автори розглядають феномен рефлексії з різних кутів зору та підкреслюють як її позитивні, так і негативні наслідки. З одного боку, виникнення рефлексії дає людині можливість зайняти певну позицію щодо власного життя; саме становлення рефлексії є вирішальним, поворотним моментом, який дає людині можливість свідомо будувати власне життя. З іншого – психологами накопичено достатньо емпіричних даних про негативні ефекти рефлексивних роздумів, в результаті яких

людина зосереджується на симптомах дистресу, причинах та наслідках цих процесів [2, с. 110-135]. Отримано численні емпіричні підтвердження зв'язку рефлексивних роздумів із депресією, дезадаптивними копінг-стратегіями, песимізмом, нейротизмом [4, с. 28-32].

Диференційна модель рефлексії, розроблена Д.О. Леонтьєвим зі співавторами, припускає, що розбіжності та суперечливі дані стосовно «позитивності» впливу рефлексивних процесів багато в чому зумовлюються тим, що недиференційовано називають якісно різні форми рефлексії. Повній відсутності самоконтролю, зосередженості на зовнішньому об'єкті діяльності (що можна позначити терміном «арефлексія») можуть бути протиставлені три якісно різні процеси: *системна рефлексія* пов'язана із самодистанціюванням, поглядом на себе з боку і дає змогу охопити одночасно полюс суб'єкта і полюс об'єкта; *інтроспекція* (самокопання) пов'язана із зосередженістю на власному стані, власних переживаннях; квазірефлексія спрямована на об'єкт, який не має стосунку до актуальної життєвої ситуації. Як зазначають автори, запропонований диференційний підхід допомагає відокремити в рефлексії те, що є цінним ресурсом особистісного потенціалу, від «ментального сміття», що є непотрібним баластом людської діяльності, свідомості та саморегуляції. З системною рефлексією автори моделі пов'язують перехід на рівень самодетермінації людини, завдяки чому суб'єкт життєдіяльності може зайняти позицію щодо самого себе та діяти логічно, змінювати себе [2, с. 110].

З поняттям системної рефлексії співвідноситься також поняття «саногенної рефлексії», яке виникло в психології порівняно недавно в контексті теорії саногенного мислення, розробленої професором Ю.М. Орловим [3, с. 23].

Отже, сам механізм рефлексії не має позитивної чи негативної сутності. Позитивність чи негативність змін людина визначає сама – за результатами діяльності, виходячи з потреб, цінностей, смислів та ступеня благополуччя/неблагополуччя.

Теорія контролю за дією німецького психолога Ю. Куля в цьому контексті безпосередньо стосується проблеми рефлексії та саморегуляції: зміст свідомості, образ себе є похідними від успішної/неуспішної діяльності, а не навпаки. Виходячи із цього принципу, низька мотивація чи негативні уявлення про себе не призводять, наприклад, до депресії та безпорадності, а навпаки, є наслідком невдач. Отже, щоб у людини з'явилися власні сили, здатність діяти

позитивним чином і в злагоді із собою, недостатньо тільки однієї віри в ці сили і здібності, необхідно їх об'єктивно розвивати.

Що стосується проблеми повноцінного функціонування особистості, то в психології й дотепер не вироблено чіткого визначення даного конструкту. Визначення факторів повноцінного функціонування, ступеня його суб'єктивності/об'єктивності – все це перебуває на сьогодні в детальній розробці різних досліджень. Категорія психологічного благополуччя тісно пов'язана з концепцією позитивного функціонування людини, яка бере свій початок в теоріях гуманістичного спрямування (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Франкл), і вже пізніше виділився окремий напрям – екзистенційна психологія (Дж. Бьюдженталь, А. Ленгле, Р. Мей). В основу цього напрямку покладено тезу про постійну потребу людини у саморозвитку та самоактуалізації, залежно від ступеня реалізації яких вона і відчуває власну психологічну цілісність і задоволеність життям.

У визначенні повноцінного функціонування людини можна виявити спільний компонент – психологічне благополуччя, який розглядається як багатокомпонентний феномен, що характеризує ступінь реалізації потенціалу особистості, симптоматично визначається за допомогою переважання позитивних емоцій, суб'єктивного відчуття гармонії особистості, щастя, задоволеності життям і власними досягненнями. Отже, як один з основних показників повноцінного функціонування людини ми обрали саме показник психологічного благополуччя.

У вітчизняній парадигмі повноцінно функціонуючою особистістю можна назвати ту, що описана в суб'єктному підході (К.О. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, Л.І. Анциферова, Л.І. Божович, О.М. Леонтьєв, В.С. Мухіна, В.Ф. Петренко та ін.). У цій традиції суб'єкт – активно перетворюючий дійсність, що має здатність до самодетермінації особистісного розвитку і можливість керувати власними ресурсами. Повноцінно функціонуюча особистість розглядається в постійній діалектичній єдності у системі соціальних відносин і визначається за допомогою відносин до себе, світу та інших. Отже, даний підхід вимагає розглядати проблему психологічного благополуччя та повноцінного функціонування в контексті соціально-психологічних характеристик особистості.

Теоретичний аналіз дає підстави зробити припущення, що особливості рефлексивної свідомості відіграють важливу роль у зумовленні повноцінного функціонування особистості. На основі теоретичного аналізу проблеми сформульовано емпіричні

гіпотези: більш високі показники за шкалою «системна рефлексія» супроводжуються більш високими показниками психологічного благополуччя, задоволеності життям, соціально-психологічної адаптивності, життєстійкості особистості; більш високі показники за шкалою «інтроспекція» супроводжуються більш низькими показниками психологічного благополуччя, задоволеності життям, соціально-психологічної адаптивності, життєстійкості особистості; більш високі показники за шкалою «квазірефлексія» супроводжуються більш низькими показниками психологічного благополуччя, задоволеності життям, соціально-психологічної адаптивності, життєстійкості особистості; чим вищим є рівень «системної рефлексії» особистості, тим більше позитивних емоцій вона відчуває у житті у порівнянні з негативними; досліджувані з порівняно високими показниками соціально-психологічної адаптованості, переживання суб'єктивного благополуччя, задоволеності життям, життєстійкості характеризуються більш високими показниками орієнтації на дію при плануванні, реалізації та невдачі, та більш низькими показниками за шкалами «квазірефлексія», «інтроспекція».

Для емпіричної перевірки гіпотез ми обрали такі методи психодіагностики, як «Диференціальний тип рефлексії» Д.О. Леонтева; «Шкала контролю за дією» Ю. Куля (в адаптації С.А. Шапкіна); «Методика визначення індивідуальної міри рефлексивності» А. В. Карпова; «Тест-опитувальник діагностики формально-динамічних і якісних ознак адаптивності» О.П. Саннікової, О.В. Кузн-

єцової; «Шкала психологічного благополуччя» К. Ріфф (в адаптації Т. Д. Шевеленкової, Т. П. Фесенко); «Шкала задоволеності життям» Е. Дінера (в адаптації Д.О. Леонтьєва, Є.М. Осіна); «Тест життєстійкості» С. Мадді (в адаптації Є.М. Осіна, О.І. Расказової); «Методика ШПАНА (шкала позитивної та негативної афективності)» Д. Уотсон, Л. Кларк, А. Теллеген.

Для перевірки ролі рефлексивної свідомості у зумовленні повноцінного функціонування особистості було проведено дослідження на вибірці обсягом 72 респонденти, серед яких 34 особи жіночої статі та 38 чоловічої, віком від 17 до 47 років. За освітою досліджувані були поділені таким чином: середня освіта – 17 осіб, студенти – 12 осіб та вищу освіту мали 43 досліджуваних.

Згідно з результатами проведеного нами дослідження було встановлено, що запропонована нами концептуальна гіпотеза про те, що особливості рефлексивної свідомості відіграють важливу роль у забезпеченні повноцінного функціонування особистості, може вважатися підтвердженою.

Ми виявили, що в досліджуваних наявний тісний та на рівні тенденції зворотній кореляційний зв'язок між показниками за шкалою «інтроспекція» та показниками соціальної адаптивності особистості: «легкістю розуміння соціальних сигналів», «стійкістю емоційних переживань» респондентів, «готовністю до здійснення конструктивних дій, спрямованих на подолання невдач», показником «загальної задоволеності», показником «загальної адаптивності», «точністю орієнтації в соціальних очікуваннях» та «готовністю

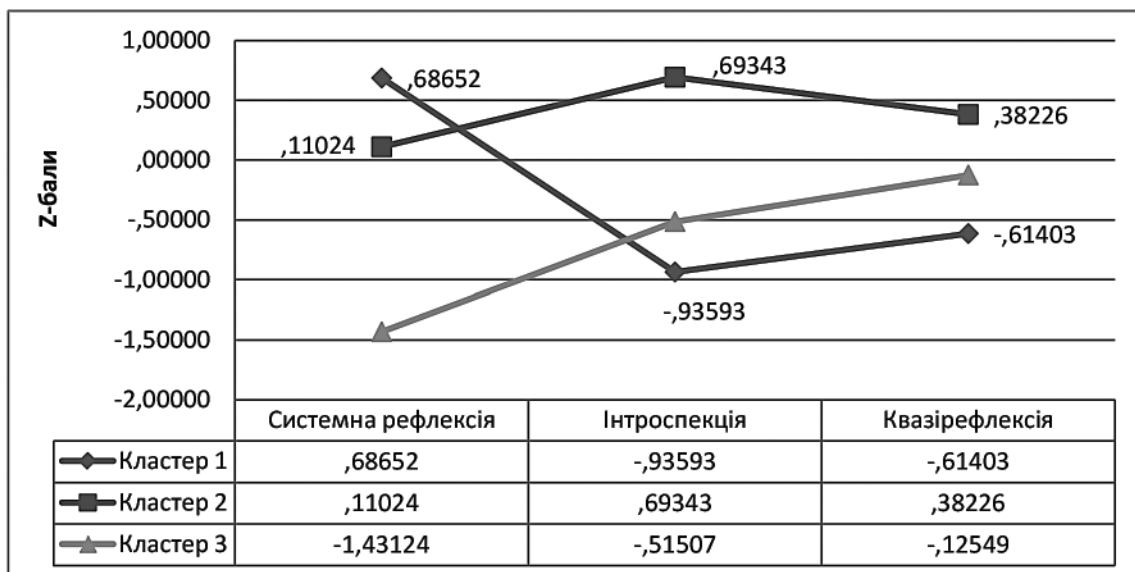

Рис. 1. Розбіжності між кластерами досліджуваних за проявами різних видів рефлексії

змінюватися»; показниками психологічного благополуччя: «автономністю», «керуванням середовищем», «особистісним зростом», «самосприйняттям» та «задоволеністю життям»; показниками життєстійкості особистості: «включеністю» у життєдіяльність, «контролем» за життєдіяльністю, «прийняттям ризику», «життєстійкістю» та «позитивним афектом».

Це підтверджує нашу емпіричну гіпотезу про те, що більш високі показники за

шкалою «інтроспекція» супроводжуються більш низькими показниками «психологічного благополуччя», «задоволеності життям», соціально-психологічної «адаптивності», «життєстійкості» особистості. Нами був виявлений зворотній кореляційний зв'язок між показником за шкалою «квазірефлексія» та показниками: соціально-психологічної адаптивності: «легкістю розуміння соціальних сигналів», «готовністю до здійснення конструктивних дій, спрямованих на подо-

Таблиця 1

Розбіжності в показниках психологічного благополуччя серед представників кластеру № 1 (високий рівень системної рефлексії та низькі рівні інтроспекції і квазірефлексії) та кластеру № 2 (середній рівень системної рефлексії та найвищі рівні інтроспекції і квазірефлексії)

Шкали психологічного благополуччя К. Ріфф	Середні значення		t-Ст'юдента	p
	Кластер 1 (n=21)	Кластер 2 (n=38)		
Позитивні стосунки	58,2857	58,3158	-,012	0,990
Автономність	62,2857	53,9737	3,154**	0,003
Керування середовищем	62,5714	53,3158	4,847**	0,000
Особистісне зростання	67,2381	60,2632	3,389**	0,001
Мета у житті	66,8095	59,9211	2,748**	0,008
Самоприйняття	64,7619	53,9737	5,385**	0,000
Психологічне благополуччя	381,9524	340,0526	4,305**	0,000

Примітка: ** – статистично значущі розбіжності при $p < 0,01$

Таблиця 2

Розбіжності у показниках соціальної адаптивності серед представників кластеру № 1 (високий рівень системної рефлексії та низькі рівні інтроспекції і квазірефлексії) та кластеру № 2 (середній рівень системної рефлексії та найвищі рівні інтроспекції і квазірефлексії)

Показники	Середні значення		t-Ст'юдента	p
	Кластер 1 (n=21)	Кластер 2 (n=38)		
ШОСС	24,1905	19,9737	3,049**	0,003
ЛРСС	28,3333	20,1053	4,687**	0,000
ТОСО	22,1905	17,6842	2,012*	0,049
СЕП	23,3810	16,9211	3,140**	0,003
ГЗ	20,0476	17,2632	1,502	0,139
ГПН	25,0952	18,0789	4,443**	0,000
ГДМ	24,9524	19,9474	3,166**	0,002
ПЗЗ	29,1429	21,9474	3,091**	0,003
ПЗА	24,0119	18,5550	5,299**	0,000

Примітка: ШОСС – широта обхвату соціальних сигналів; ЛРСС – легкість розуміння соціальних сигналів, ТОСО – точність орієнтації в соціальних очікуваннях, СЕП – стійкість емоційних переживань, ГЗ – готовність змінюватися, ГПН – готовність до здійснення конструктивних дій, спрямованих на подолання невдач, ГДМ – готовність до здійснення дій, спрямованих на досягнення мети, ПЗЗ – показник загальної задоволеності, ПЗА – показник загальної адаптивності; ** – статистично значущі розбіжності при $p < 0,01$; * – статистично значущі розбіжності при $p < 0,05$

ланья невдач»; показниками «благополуччя» досліджуваних, а саме «керування середовищем». Це підтверджує нашу емпіричну гіпотезу про те, що більш високі показники за шкалою «квазірефлексія» супроводжуються більш низькими показниками «психологічного благополуччя», «задоволеності життям», соціально-психологічної «адаптивності», «життєстійкості» особистості;

Виявлений зворотній кореляційний зв'язок між показником за шкалою «системна рефлексія» та орієнтацією на дію при її реалізації.

Встановлено, що чим вищим є рівень «системної рефлексії» особистості, тим більше позитивних емоцій вона відчуває у житті у порівнянні з негативними.

Виявлений зворотній тісний кореляційний зв'язок між показником за шкалами «квазірефлексія» та «інтроспекція» та орієнтацією на дію при плануванні та її реалізації; прямий кореляційний зв'язок між показником за шкалою «інтроспекція» та негативним емоційним афектом.

Досліджувані з порівняно високими показниками соціально-психологічної адаптованості, переживання суб'єктивного благополуччя, задоволеності життям, життєстійкості характеризуються більш високими показниками орієнтації на дію при плануванні, реалізації та невдачі та більш низькими показниками за шкалами «квазірефлексія», «інтроспекція».

Проведений кореляційний аналіз дав змогу виявити статистично значущі негативні кореляційні зв'язки між показниками квазірефлексії, інтроспекції та параметри психологічного благополуччя, задоволеності життям, соціально-психологічної адаптивності, життєстійкості, позитивної афективності.

Ці результати є підтвердженням емпіричних гіпотез нашого дослідження та цілком узгоджуються з висновками інших авторів [1, с. 391-396; 2, с. 110-135]. Отже, можна стверджувати, що інтенсивність вираження таких типів рефлексії, як «інтроспекція» та «квазірефлексія», негативно корелює з показниками психологічного благополуччя, адаптованості, задоволеності життям, життєстійкості, позитивними емоціями та виступає перешкодою на шляху повноцінного функціонування особистості.

Ці типи рефлексії також негативно корелюють з показниками «орієнтації на дію при плануванні» та «реалізації діяльності» за методикою Ю. Куля, таким чином супроводжуючи схильність людини до орієнтації на стан у процесі саморегуляції діяльності.

З іншого боку, нам не вдалось встановити статистично значущих взаємозв'язків між показниками вираженості системної рефлексії та показниками психологічного благополуччя, адаптованості, задоволеності життям, життєстійкості. Значущі кореляційні зв'язки системної рефлексії виявлено лише з позитивними емоціями.

Припускаємо, що високий ступінь розвитку системної рефлексії (яка вважається найбільш адаптивною та пов'язана із самодистанціюванням особистості, самодегермінацією та поглядом на себе з боку) може супроводжуватися як високими так і низькими показниками психологічного благополуччя та позитивного функціонування особистості.

Ми припустили, що для відчуття психологічного благополуччя, задоволеності життям, життєстійкості, кращої соціально-психологічної адаптації людина повинна не тільки користуватися системною рефлексією, а й не зловживати такими типами

Таблиця 3

Розбіжності в показниках задоволеності життям, життєстійкості та емоційного благополуччя серед представників кластеру № 1 (високий рівень системної рефлексії та низькі рівні інтроспекції і квазірефлексії) та кластеру № 2 (середній рівень системної рефлексії та найвищі рівні інтроспекції і квазірефлексії)

Показники	Середні значення		t-Стюдента	p
	Кластер 1 (n=21)	Кластер 2 (n=38)		
Задоволеність життям	24,5238	20,0526	3,250**	0,002
Залученість	23,2381	18,6053	3,233**	0,002
Контроль	18,3333	12,6316	5,363**	0,000
Прийняття ризику	13,4286	9,0789	5,380**	0,000
Життєстійкість	23,2381	18,6053	5,348**	0,000
Позитивний афект	38,2381	31,2368	4,612**	0,000
Негативний афект	15,2857	17,3158	-1,016	,314

Примітка: ** – статистично значущі розбіжності при $p < 0,01$

рефлексії, як квазірефлексія та інтроспекція. На користь цього припущення свідчать результати кластерного аналізу.

У процесі оброблення результатів психодіагностичних методик ми помітили, що досліджувані, які мають високі показники за шкалою «системна рефлексія», схильні також демонструвати високі показники за шкалами «квазірефлексія» та «інтроспекція». Отже, метою застосування процедури кластерного аналізу було з'ясування можливості розділити досліджуваних на групи в залежності від вираженості одразу трьох різних видів рефлексії.

Критеріями формування нееквівалентних груп досліджуваних були показники системної рефлексії, квазірефлексії та інтроспекції. За результатами кластерного аналізу досліджувані були розділені на три групи. У першу групу потрапила 21 особа (14 чол. та 7 жінок), у другу – 38 осіб (17 чол. та 21 жінка), у третю – 13 осіб (7 чол. та 6 жінок). Для порівняння показників представників трьох кластерів за змінними отримані ними бали були переведені в нормалізовану шкалу (стандартні z-оцінки). Виокремлені групи досліджуваних мають статистично значущі розбіжності за різними шкалами рефлексії (рисунок 1).

Як видно з рис. 1, для досліджуваних першого кластеру характерні високі показники за шкалою «системна рефлексія» й одночасно найнижчі показники за шкалами «інтроспекція» та «квазірефлексія». Представники другого кластеру мають найвищі показники інтроспекції та квазірефлексії та середній рівень системної рефлексії. Представники третього кластеру характеризуються найнижчими показниками системної рефлексії та середнім ступенем вираженості інтроспекції та квазірефлексії.

Для порівняння виділених кластерів за параметрами психологічного благополуччя, задоволеності життям, соціально-психологічної адаптивності, життєстійкості ми застосували статистичний критерій t-Стюдента для незалежних вибірок. Результати наведені в таблицях 1–3. Ми наводимо лише розбіжності між першим та другим кластерами (оскільки вони виявились найбільш вираженими).

Як бачимо з таблиці 1, статистичної значущості (при $p < 0,01$) досягають розбіжності між кластерами за всіма шкалами психологічного благополуччя, крім «позитивних стосунків». Представники першого кластеру демонструють більш високі показники благополуччя.

Як бачимо з таблиці 2, статистичної значущості (при $p < 0,01$) досягають розбіжності між кластерами за такими показниками: «широта обхвату соціальних сигналів», «легкість розуміння соціальних сигналів», «стійкість емоційних переживань», «готовність до здійснення конструктивних дій, спрямованих на подолання невдач», «готовність до здійснення дій, спрямованих на досягнення мети», «загальна задоволеність» та «загальна адаптивність». Статистичної значущості (при $p < 0,05$) досягають розбіжності між кластерами за показником «Точність орієнтації в соціальних очікуваннях». Статистично не значущими є розбіжності за показником «Готовність змінюватися». Крім того, представники першого кластеру демонструють більш високі показники «Соціальної адаптивності».

Результати, представлені в табл. 3, дозволяють побачити, що статистичної значущості (при $p < 0,01$) досягають розбіжності між кластерами за всіма показниками задоволеності життям, життєстійкості та емоційного благополуччя, крім «Негативного афекту».

Представники першого кластеру мають більш високі показники задоволеності життям, життєстійкості та емоційного благополуччя.

Висновки з проведеного дослідження. Емпіричні гіпотези можна вважати частково підтвердженими, що дає можливість прийняти теоретичну гіпотезу дослідження. Оскільки системна рефлексія може бути пов'язана з позитивними ефектами саморегуляції та функціонування особистості, проте не прямими зв'язками, що виявляються кореляційним аналізом, а нелінійними зв'язками складнішої природи, подальшими перспективами дослідження даної проблематики може бути вивчення даних взаємозв'язків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Карпов А.В. Психология рефлексивных механизмов деятельности / А.В. Карпов. – М. : ИП РАН, 2004. – 396 с.
2. Леонтьев Д.А. Рефлексия «хорошая» и «дурная» / Д.А. Леонтьев, Е.Н. Осин // Психология. Журнал Высшей школы экономики, 2014. – Т. 11 – № 4. – С. 110–135.
3. Орлов Ю.М. Саногенное мышление / сост. А.В. Ребенок, О.Ю. Орлов // Серия: Управление поведением., Кн. 1. – М. : Слай-динг, 2003. – С. 23.
4. Bugental J.F.T. Psychotherapy Isn't What You Think / J.F.T. Bugental. – Phoenix : Zeig, Tucker & Co., 1999. – P. 28–32.

УДК 159.923.2

ПРОФЕСІЙНА САМОСВІДОМІСТЬ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ: АНАЛІТИЧНИЙ ОГЛЯД ПРОБЛЕМИ

Видолоб Н.О., к. психол. н.,
доцент кафедри психології

*Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди*

У статті представлено теоретичний аналіз проблеми професійної самосвідомості майбутніх психологів як найбільш значущого компонента професійного розвитку особистості студентів. Відображено підходи до розкриття сутності та змісту поняття «професійна самосвідомість», показано напрями вивчення цієї проблеми в психології. Також виділено особливості становлення професійної самосвідомості особистості студентського віку, проаналізовано її структуру, що дає можливість наблизитися до розуміння механізмів формування особистості майбутнього фахівця.

Ключові слова: *особистість, самосвідомість, професійна самосвідомість, компоненти професійної самосвідомості (когнітивний, емоційний, мотиваційно-ціннісний, операційний).*

В статье представлен теоретический анализ проблемы профессионального самосознания будущих психологов как наиболее значимого компонента профессионального развития личности студентов. Отражены подходы к раскрытию сущности и содержания понятия «профессиональное самосознание», показаны направления изучения этой проблемы в психологии. Также выделены особенности становления профессионального самосознания личности студенческого возраста, проанализирована ее структура, что дает возможность приблизиться к пониманию механизмов формирования личности будущего специалиста.

Ключевые слова: *личность, самосознание, профессиональное самосознание, компоненты профессионального самосознания (когнитивный, эмоциональный, мотивационно-ценностный, операциональный).*

Vidolob N.O. PROFESSIONAL IDENTITY OF FUTURE PSYCHOLOGISTS: ANALYTICAL PROBLEMS REVIEW

The article presents a theoretical analysis of the professional identity of future psychologists as the most significant component of the professional development of individual students. Displaying approaches to disclosure of the nature and meaning of «professional identity», shows the problem areas of study in psychology. Also highlighted peculiarities of professional self-identity of college age, analyzed its structure, which makes it possible to get closer to understanding the mechanisms of formation of the personality of the future specialist.

Key words: *personality, self-consciousness, professional self-identity, professional self-identity components (cognitive, emotional, motivational and value, operational).*

Постановка проблеми. Становлення і розвиток професійної самосвідомості майбутніх психологів є однією з найважливіших умов забезпечення ефективного професійного зростання. Важливу роль у професіоналізмі психологів відіграє розвиток професійної самосвідомості як психологічного феномену, що забезпечує майбутньому психологу цілісність і визначеність у професійній діяльності. Необхідність формування високого рівня професійної самосвідомості майбутніх психологів зумовлена такими чинниками, як суспільна потреба у їхньому професіоналізмі та престижність професії в системі освіти. Професійна самосвідомість необхідна майбутньому психологу для успішного самовизначення і являє собою постійну роботу щодо формування та деталізації внутрішнього образу професійної діяльності.

Прагнучи осягнути феномен професійної самосвідомості, сучасна психологічна нау-

ка передусім зосереджується на проблемі особистості професіонала. Сформована професійна самосвідомість є суттєвим чинником попередження особистісних і професійних криз та деформацій, пов'язаних із набуттям гідного статусу в ієрархії професійної спільноти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значний інтерес для розуміння розвитку професійної самосвідомості майбутніх психологів мають дослідження вітчизняних і зарубіжних вчених про свідомість, самосвідомість, самопізнання людини (М.Й. Боришевський, О.І. Бондарчук, М.Ю. Варбан, І.В. Вачков, Н.Ю. Волянчук, А.О. Деркач, Є.О. Клімов, В.М. Козієв, А.К. Маркова, Л.М. Мітіна, О.В. Москаленко, Н.І. Пов'якель та ін.).

Спеціальні дослідження ролі самосвідомості у сфері професійної праці проводились такими психологами, як Ю.М. Кулют-

кін, Г.С. Сухобська, В.Д. Шадріков та ін. Але сам термін «професійна самосвідомість» з'явився порівняно нещодавно.

Загалом психологічний словник визначає самосвідомість як усвідомлене ставлення людини до своїх потреб і здібностей, мотивами поведінки, думками, що виражаються в емоційно-смісловій оцінці своїх можливостей, які є основою дій і вчинків.

Виділення не виділений раніше частин загальної проблеми. Проблема самосвідомості належить до числа найбільш складних у психології, при всіх наукових пошуках в її пізнанні, що активно розширюються, вона досі не має остаточного рішення. Як справедливо зауважує В.Г. Асеев, «досі зусилля людини були в основному спрямовані на пізнання зовнішнього світу і лише в слабкому ступені на самого себе. Між тим, успішність пізнання і перетворення зовнішнього світу безпосередньо пов'язана із самопізнанням людини, її вмінням керувати собою, усвідомлювати і здійснювати свої цілі й цінності. Необхідно зосередити увагу на вивченні людини як неповторної індивідуальності, як суб'єкта власного життя і психічної діяльності, а також на специфіці її самосвідомості».

У сьогоднішньому інноваційному культурно-освітньому просторі все більшого значення набуває вища освіта, оскільки саме тут закладаються засади світогляду майбутніх спеціалістів. Гостра потреба сучасного суспільства у фахівцях-психологах високої кваліфікації безперечна, але практично ми часто стикаємося з тим, що їхня освіта, кваліфікація і спеціалізація не відповідають тим складним завданням, які потребують вирішення. З одного боку, ця невідповідність спричиняється недосконалістю в оволодінні конкретними знаннями й уміннями, необхідними для майбутньої самостійної роботи, з іншого – несформованістю професійного світогляду та розривом між уявленнями студентів про професію психолога й реальними вимогами до його діяльності в різних галузях соціальної практики.

Мета статті полягає в теоретичному вивченні проблеми професійної самосвідомості як визначального чинника професіоналізації та становлення професійної ідентичності майбутніх психологів.

Виклад основного матеріалу. Вітчизняні та зарубіжні вчені (Б.Г. Ананьєв, У. Джеймс, О.М. Леонтьєв, В.С. Мерлін, К. Роджерс та ін.) розглядають самосвідомість як внутрішнє «ядро» особистості або як її свідоме джерело. Це підкреслює фундаментальну роль свідомості і досвіду життєдіяльності людини, активності особи-

стості у формуванні себе, єдності особистісного і професійного розвитку. Формування самосвідомості пов'язується з процесом індивідуалізації, з процесом зростання сил і цілісності особистості (Л.С. Виготський, Л.І. Божович, С.Л. Рубінштейн) [8, с. 146].

На відміну від самосвідомості взагалі, професійна самосвідомість більш специфічна за своїм змістом. Якщо самосвідомість формується в життєдіяльності та спілкуванні з навколишніми людьми і є результатом пізнання себе, своїх дій, психічних якостей тощо, то професійна самосвідомість – це проекція всіх структурних компонентів самосвідомості на професійну діяльність [1]. Тобто в професійній самосвідомості на перший план висувається зміст самої професійної діяльності особистості.

Тема професійної самосвідомості розроблялася у роботах, виконаних в межах психології праці та присвячених професійній реалізації особистості (Є. Климов, Л. Мітіна, А. Маркова, О. Борисова, Ю. Поваренков та інші).

А. Маркова [4] визначає професійну самосвідомість як комплекс уявлень людини про себе як професіонала. Професійна самосвідомість є динамічним утворенням, яке розвивається, змінюється і розширюється. Професійна самосвідомість спирається на професійну самооцінку: потенційну (Я як професіонал завтра), ретроспективну (Я як професіонал у минулому), актуальну (Я як професіонал сьогодні) та ідеальну (Я як професіонал у майбутньому). На думку авторки, якщо актуальна оцінка вище ретроспективної, а ідеальна вище актуальної, то це свідчить про ріст професійної самосвідомості.

За А. Марковою [4] та Л. Мітіною [5], професійна самосвідомість будується на основі самосвідомості особистості загалом і за своєю структурою являє собою взаємодоповнююче поєднання трьох підструктур: когнітивної, афективної та поведінкової.

А. Деркач [2], О. Москаленко [6] виділяють такі функціональні та структурні компоненти професійної самосвідомості: когнітивний (що реалізується в самопізнанні), мотиваційний (реалізується в самоактуалізації); емоційний (реалізується в саморозумінні); операційний (реалізується в саморегуляції). Виділені компоненти виявляються у двох планах. В об'єктивному плані їх показником є професійна майстерність, у суб'єктивному – Я-концепція.

За своїм змістом професійна самосвідомість є специфічнішою від самосвідомості особистості загалом і визначається особливостями професійної діяльності [8].

Щодо сутності професійної самосвідомості, то слід зазначити, що вона є скла-

довою частиною самосвідомості дорослої людини, зокрема однією з важливих і мало-вивчених регуляторів поведінки і діяльності професіонала. Від рівня її сформованості залежить процес розвитку професіонала, темпи успішності оволодіння професійною діяльністю, входження в професійну єдність. Численні психологічні дослідження доводять, що професія впливає не тільки на формування певних особистісних особливостей професіонала, але й на сприйняття і розуміння світу і самого себе.

Підходи до визначення поняття професійної самосвідомості часто супроводжуються предметом дослідницьких інтересів авторів, що приводить до відсутності єдиної інтерпретації. Спроби сформулювати комплексне тлумачення доводять, що професійна самосвідомість особистості не вичерпується лише когнітивним аспектом. Багатогранність та емоційне насичення діяльності психолога змушують не тільки усвідомлювати наявність або відсутність тих чи інших професійно-важливих якостей особистості, але й формувати певне самоствавлення, відчувати вдовolenня або невдоволення своєю працею, глибоко емоційно переживати невідповідність власного образу «Я» ідеальному образу себе як управлінця-професіонала [3].

Представники гуманістичного підходу описують феноменологію особистості, а не шукають їй пояснення, тому теорії цього типу іноді називають феноменологічними. Не вживаючи сам термін «професійна самосвідомість», вони водночас розглядають деякі її структурні складові частини. Найбільш відомими представниками цього підходу до особистості є американські психологи А. Маслоу і К. Роджерс.

Виходячи із цих положень, основна потреба особистості майбутнього психолога відповідно до гуманістичних теорій особистості – це самоактуалізація, прагнення до особистісного та професійного самовдосконалення і самовираження. Визнання головної ролі самоактуалізації об'єднує всіх представників цього теоретичного напрямку у вивченні психології особистості.

Вітчизняні представники особистісно-діяльнісного підходу трактують професійну самосвідомість як динамічну систему уявлень професіонала про самого себе як про суб'єкта професійної діяльності, усвідомлення ним своїх особистісних та професійних якостей, самооцінку цих якостей і суб'єктивне сприйняття зовнішніх факторів, що впливають на нього.

Так, А.К. Маркова трактує професійну самосвідомість як «комплекс уявлень людини про себе як професіонала, це ціліс-

ний образ себе як професіонала, система відношень і установок до себе як до професіонала [4]».

С.В. Васьковська визначає професійну самосвідомість як особливий феномен людської психіки, що зумовлює саморегуляцію своїх дій особистістю в професійній сфері на основі пізнання професійних вимог, своїх професійних можливостей та емоційного відношення до себе як до суб'єкта професійної діяльності [1].

Б.Д. Паригін вважає професійну самосвідомість різновидом самосвідомості. Вона характеризується через усвідомлення своєї належності до професійної групи. В.М. Козієв вважає, що професійна самосвідомість є інстанцією, в якій впливає оцінка наявних досягнень, планування напрямку саморозвитку. П.О. Шавір характеризує професійну самосвідомість через вибіркову діяльність самосвідомості, яка зумовлює завдання професійного самовизначення [3].

Згідно з акмеологічним підходом, представниками якого є А.О. Деркач, В.Г. Зазикін, Н.В. Кузьміна, О.В. Москаленко, Л.Е. Орбан-Лембрик, О.П. Ситніков, А.О. Реан та інші, професійна самосвідомість формується на основі співвіднесення образу професії з образом «Я» на певній сходинці розвитку особистості за наявності розвинутого самоконтролю і рефлексії, власних вчинків і дій, усвідомлення повної відповідальності за них [2].

Професійна самосвідомість пов'язана насамперед із самовизначенням особистості. Особистість, визначена в професійному плані, є індивідом, який усвідомлює свої життєві цілі, що поєднані із самореалізацією в професійній сфері, професійні наміри; свої особистісні, фізичні якості; свої можливості, таланти; висунуті професійною діяльністю вимоги.

З психологічної точки зору, розвиток зрілої особистості майбутнього психолога – це процес входження студента в нове соціальне та професійне середовище та інтеграція в ньому. При цьому сам розвиток пов'язаний з реалізацією особистісного потенціалу. Розвиток супроводжується зміною системи взаємодії та відношення особистості майбутнього психолога, його потреб, еталонів, ціннісних орієнтацій. Однак однією з базових засад психології є уявлення про те, що основою для розвитку особистості є діяльність, яка впливає на свідомість і самосвідомість особистості, самооцінку, формування образу «Я».

Проаналізувавши наявні підходи, ми дійшли висновку, що професійна самосвідомість – це складне особистісне утворен-

ня, що формується під впливом професійного середовища й активної участі суб'єкта в професійній діяльності, тобто усвідомлене ставлення людини до своїх професійних потреб, мотивів, здібностей і поведінки. Професійна самосвідомість майбутнього психолога – це інтегральне особистісне утворення, що виявляється в усвідомленні своєї належності до професійної спільноти психологів; знанні, оцінюванні й переживанні своєї відповідності професійним еталонам даної спільноти, дотримання кодексу психолога; в усвідомленні необхідності професійного самопізнання, позитивному ставленні до себе як до майбутнього професіонала, прагненні до власного особистісного та професійного самовдосконалення.

Особливості розвитку професійної самосвідомості тісно пов'язані з рівнем розвитку індивідуально-психологічних характеристик майбутнього психолога [3]. Встановлено, що в психології вже склалася певна система структурування професійної самосвідомості, у якій ключову роль відіграють розроблені науковцями компоненти:

- самопізнання (А.О. Деркач, О.В. Москаленко, І.І. Чеснокова),
- саморозуміння (І.С. Кон, О.М. Леонтьєв, В.М. Мясичев, С.Л. Рубінштейн, В.В. Столін, О.Г. Спіркін),
- самоактуалізація (А. Маслоу, А.К. Маркова, В.А. Семиченко, К. Роджерс),
- саморегуляція (К.О. Абульханова, Б.Г. Анан'єв, М.Й. Боришевський, П.В. Лушин, С.Л. Рубінштейн).

На практиці розвиток професійної самосвідомості відбувається шляхом розгортання когнітивного, емоційного, мотиваційно-ціннісного, операційного компонентів:

- 1) когнітивний компонент (Я-самопізнання) – сукупність психологічних знань, необхідних для конструктивної професійної взаємодії;
- 2) емоційний компонент (Я-саморозуміння) – позитивне ставлення до себе як до майбутнього професіонала;
- 3) мотиваційно-ціннісний компонент (Я-самоактуалізація) – прагнення до самовдосконалення, підвищення власного особистісного та професійного зростання;
- 4) операційний компонент (Я-поведінка) – сукупність умінь і навичок, що забезпечують успіх професійної діяльності, подолання стереотипів на шляху негативного самосприйняття та сприйняття інших людей; рефлексія та емпатія; позитивні міжособистісні стосунки; саморегуляція поведінки.

Самопізнання як процес виявляється в безперервності його руху від одного знання про себе до іншого знання, його уточнення, поглиблення, розширення тощо. Основною

умовою, що визначає безперервність зміни знань про себе, є динамізм найреальнішої дійсності та взаємодій з іншими людьми. У зв'язку з необхідністю адекватної адаптації людини в навколишніх соціальних умовах вона повинна весь час звертатися до свого «Я», удосконалювати знання про себе, перш за все з метою диференційованого регулювання поведінки [3].

Саморозуміння розглядається як необхідний момент процесу самосвідомості. Причому це особистісне утворення не зводиться ні до самопізнання, ні до самостворення, ні до знань про себе. Становлення і розвиток саморозуміння як процесу та результату невіддільні від розвитку особистості в цілому і залежать від специфічного способу життєдіяльності. Разом із тим саморозуміння є внутрішньою умовою, що значною мірою визначає розвиток особистості та формування індивідуально-типологічних особливостей її структури. Дуже важливо бути рівним собі та себе пізнавати. І звідси випливає не менш важливе розуміння того, що «Я» – це «Я». Тому коли людина вимовляє: «Я», її внутрішні переживання є вельми значущими [3].

Самоактуалізація являє собою опору на власні сили, наявність у людини самостійної, незалежної думки. Це процес постійного розвитку і практичної реалізації своїх можливостей. Це «праця заради того, щоб зробити добре те, що людина хоче зробити». Це відмова від ілюзій, позбавлення від помилкових уявлень про себе». На думку дослідників, мотивація професійної діяльності особистості являє собою ієрархію, до якої входять прямі чинники професійної активності (цілі, мотиви, установки) і непрофесійні чинники та цілі – психічне самозбереження та особистісний розвиток, досягнення соціального статусу тощо [3].

Саморегуляція розглядається як специфічна діяльність суб'єкта, що має індивідуальну структуру і стиль. Індивідуальний стиль саморегуляції визначається взаємодією різнорівневих механізмів, що реалізують процес саморегуляції, тобто можна говорити про саморегуляцію як про систему психотехнологій, спрямованих на розвиток професійної самосвідомості особистості. Високий рівень розвитку саморегуляції, який об'єктивно виражається в диференційованості і адекватності всіх усвідомлених інтелектуальних, емоційних, поведінкових реакцій, вчинків, вербальних проявів тощо, дає підставу стверджувати про наявність достатньо зрілого стану розвитку самосвідомості в цілому [3].

Розглянуті функціональні компоненти професійної самосвідомості між собою

взаємозв'язані, і їх виокремлення може бути сприйняте лише умовно.

Між тим зі зростанням професіоналізму професійна самосвідомість може змінюватись. Вона розширюється завдяки додаванню нових ознак професії, що висуває нові вимоги до людини-професіонала; змінюються самі критерії оцінювання себе як професіонала. Розширення професійної самосвідомості виражається у збільшенні кількості ознак професійної діяльності, які відображаються у свідомості спеціаліста, у подоланні стереотипів уявлення себе як професіонала, у цілісному баченні себе в контексті усієї професійної діяльності.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Проаналізувавши різноманітні підходи до розуміння професійної самосвідомості, ми з'ясували, що професійна самосвідомість – це усвідомлення людиною своєї належності до певної професійної групи; це пізнання й самооцінка професійних якостей і ставлення до них; це виборна діяльність самосвідомості особистості, підпорядкована завданням професійного самовизначення; це усвідомлення себе як суб'єкта своєї професійної діяльності. Різні інтерпретації терміна «професійна самосвідомість», на нашу думку, не суперечать один одному, а скоріше взаємодоповнюють, віддзеркалюючи різні аспекти цього широкого поняття.

У професіонала, який володіє достатнім рівнем самосвідомості, підвищується впевненість у собі, задоволеність своєю професією, зростає прагнення до самореалізації. У процесі професіоналізації змінюється й професійна самосвідомість. Вона розширюється, змінюються критерії оцінювання своїх професійних можливостей. У більшості досліджень провідними компонентами професійної самосвідомості вважають такі залежності: самосвідомості від провідної діяльності попереднього періоду; самосвідомості від виникнення рефлексії, усвідом-

лення своєї індивідуальності, відкриття «Я»; самосвідомості від професійного самовизначення.

У перспективі дослідження зазначеної проблеми планується здійснити емпіричне дослідження динаміки становлення професійної самосвідомості майбутніх психологів під час навчання у виші.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Горноста́й П.П. Теория и практика психологического консультирования / П.П. Горноста́й, С.В. Васильковская. – К. : Наукова думка, 1995. – 128 с.
2. Деркач А.А. Акмеологические основы развития профессионала / А.А. Деркач. – М. : Изд-во Моск. психол.-соц. ин-та ; Воронеж : НПО МОДЭК, 2004. – 752 с.
3. Катюк Я.Л. Особистісно-орієнтовані засади розвитку професійної самосвідомості майбутніх психологів у системі післядипломної педагогічної освіти / Я.Л. Катюк // Особистісно-орієнтована підготовка майбутніх психологів у системі післядипломної педагогічної освіти : [посібник] / П.В. Лушин, Н.Ю. Волянчук, О.В. Брюховецька та ін. ; НАПН України, Ун-т менедж. освіти. – К., 2014. – С. 127-152.
4. Маркова А.К. Психология профессионализма / А.К. Маркова. – М. : Знание, 1996. – 308 с.
5. Митина Л.М. Психология труда и профессионального развития учителя / Л.М. Митина. – М. : Академия, 2004. – 320 с.
6. Москаленко О.В. Развитие профессионального самосознания государственных служащих / О.В. Москаленко. – М. : РАГС, 2004. – 37 с.
7. Сич В.М. Зміст та особливості розвитку професійної свідомості майбутнього психолога в процесі навчання у ВНЗ / В.М. Сич // Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 18, – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – С. 718-727.
8. Шамлян К.М. Професійна самосвідомість викладача-психолога / К.М. Шамлян // Вісник національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»: Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2007. – № 3, частина 1. – С. 145-149.

УДК 159.9

ІНДИВІДУАЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ ПРОДУКТИВНОСТІ УВАГИ СТУДЕНТІВ

Волков Д.С., к. психол. н.,
доцент кафедри загальної та медичної психології
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Ноздрін С.В., аспірант
кафедри загальної та медичної психології
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті розкрито теоретичні основи дослідження індивідуально-типологічних факторів продуктивності уваги. Досліджено взаємозв'язки лабільності та сили нервової системи, міжпівкульної асиметрії, темпераменту та концентрації, стійкості та вибірковості уваги.

Ключові слова: лабільність та сила нервової системи, темперамент, концентрація, стійкість, вибірковість уваги.

В статье раскрыты теоретические основы исследования индивидуально-типологических факторов продуктивности внимания. Исследованы взаимосвязи лабильности и силы нервной системы, межполушарной асимметрии, темперамента и концентрации, устойчивости и избирательности внимания.

Ключевые слова: лабильность и сила нервной системы, темперамент, концентрация, устойчивость, избирательность внимания.

Volkov D.S., Nozdrin S.V. INDIVIDUAL-TYOLOGICAL FACTORS OF ATTENTION PRODUCTIVITY

The article shows the theoretical foundations of problem of the study of individual-typological factors of attention productivity. The interrelation between lability and strength of the nervous system, hemispheric asymmetry, temperament and concentration, stability and selectivity of attention were investigated.

Key words: lability and strength of the nervous system, hemispheric asymmetry, temperament, concentration, stability and selectivity of attention.

Постановка проблеми. Проблема вивчення властивостей уваги залишається актуальною, адже повністю не вивчені механізми роботи уваги, особливості обробки інформації та роль уваги в цьому процесі. Зокрема, особливу роль увага відіграє у поєднаній діяльності деяких професій, наприклад, роботи людини-оператора. Актуальними на сьогодні є дослідження пізнавальних процесів для підвищення ефективності навчання студентів. Адже процеси уваги відіграють важливу роль в отриманні знань студентами, засвоєнні досвіду та виконанні практичних завдань. Роль роботи уваги у процесі навчання є однією з найважливіших серед психічних процесів. Адже за допомогою уваги студент може правильно та адекватно засвоїти теоретичний та практичний досвід та знання. Проте під час навчального процесу не завжди враховуються процеси роботи уваги та індивідуальні особливості студентів як викладачами під час проведення занять, так і самими студентами під час самопідготовки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Особливості роботи уваги цікавлять дослідників із найбільш раннього періоду розвитку психології. У ХХ ст. дослідженню

уваги приділяли більшу роль представники різних підходів, зокрема гештальтпсихології. Увага розглядається багатьма авторами, серед яких найбільших вклад у її дослідження зробили D. Broadbent, N. Friedman, J. Hochberg, A. Miyake, P. Neisser, R. Shiffrin, J. Stroop, A. Treisman, О.Р. Лурія, С.Л. Рубінштейн, В.Н. Страхов, А. Анастаси, Є.Д. Хомська та ін.

Досліджено багато проблем, пов'язаних із роботою уваги, серед яких вибірковість уваги (В. Вундт), роль інтересів, мотивів, потреб у роботі довільної уваги (В.С. Мерлін), довільна та післядовільна увага (І.В. Страхов), дослідження зрушень уваги і її флуктуації, проблеми стійкості та коливання уваги (М.Ф. Добринін, Л.М. Фоменко та ін.), розподіл уваги та переключення уваги (Л.М. Фоменко), об'єм уваги (В. Вундт, М.Ф. Добринін) та ін. Крім того, виявленні теорії про об'єм та граничність уваги дозволяють стверджувати про відсутність безмежності у роботі цих процесів (Р. Neisser) [3, с. 82].

Наявні дослідження уваги дозволяють стверджувати, що не тільки виконання зовнішніх дій потребують ресурсів уваги, а і внутрішні процеси. Відомо, що когнітивні процеси, емоційні стани та інші внутріш-

ні процеси займають певний об'єм уваги. Тому коли зовнішнє завдання потребує такого об'єму уваги, який є більшим за наявний, можуть виникати помилки під час його вирішення. Відповідно, великі навчальні навантаження на студента можуть призвести до зниження концентрації уваги, розсіювання уваги, зниження успішності та ефективності у навчанні, зниження навчальної мотивації у студентів. Таким чином, дослідження уваги в умовах навчання студентів та роль індивідуально-типологічних властивостей у роботі уваги є актуальним. Тому неможливо розглядати роботу уваги у розриві з іншими властивостями особистості.

Питання ролі індивідуально-типологічних властивостей людини у процесі виконання діяльності постійно піднімалися різними авторами протягом розвитку психологічної науки (L. Thurstone, J. Guilford, Г. Айзенк, В.О. Бодров, Є.П. Ільїн, В.Д. Небиліцин, І.П. Павлов, В.А. Суздалева, Л.М. Собчик та ін.). Індивідуально-типологічні властивості – це основні характеристики нервових процесів людини (сила процесів збудження і гальмування, їх врівноваженість, рухливість, динамічність і лабільність). Як вказують різні автори (І.П. Павлов, Л.М. Собчик, Б.М. Теплов та ін.), індивідуально-типологічні властивості майже незмінні протягом життя, впливають на виконання завдань у різних сферах та мають як позитивні, так і негативні сторони для кожної сфери [2, с. 72].

Дослідження В.О. Бодрова, В.Г. Зархіна, Є.П. Ільїна, І.П. Павлова, М.Р. Щукіна та ін. вказують на те, що типологічні особливості нервової системи мають прямий вплив на успішність у навчальній та професійній діяльності, роботу процесів пам'яті, уваги, інтелекту [2, с. 254]. М.В. Бодунов, А.І. Крупнов та С.А. Ізюмова дослідили, що особливості роботи нервової системи відіграють важливу роль у цілому спектрі пізнавальних процесів, зокрема в роботі уваги. Ми розділяємо думку наведених авторів, але вважаємо їх такими, які потребують більш глибокого вивчення [5, с. 116].

Питання проявів темпераменту в поведінці нерозривно пов'язані з питанням про фактори, які ці прояви обумовлюють. На сьогодні існує багато досліджень темпераменту, серед яких праці А.Г. Іванова-Смоленського, І.П. Павлова, В.Д. Небиліцина, Б.М. Теплова, J. Guilford, L. Thurstone, В.С. Мерліна, А. Buss, R. Plomin, J. Kagan та ін.

Загалом, багато авторів (В.С. Мерлін, В.Д. Небиліцин, Б.М. Теплов та ін.) виділяють темперамент як сукупність таких психічних рис, ознак і властивостей людини, які виникли в результаті узагальнення динамічних, формальних характеристик, що висту-

пають як прояв психічних діяльностей під впливом стійких індивідуальних біологічних детермінант [2, с. 254]. Однією з найпопулярніших моделей темпераменту є модель Г. Айзенка. Вона заснована на роботах К. Юнга про екстравертованість та інтровертованість особистості та дослідженні нейродинамічних властивостей людини (Гіппократ, І.П. Павлов, Б.М. Теплов та ін.).

Проблема функціональної асиметрії головного мозку має довгу історичну перспективу розвитку і на сьогодні добре вивчена. Серед учених, які зробили найбільший внесок у вивчення міжпівкульної асиметрії, можна виділити Ф. Галля, Г. Дакса, М. Газзанига, Р. Сперрі, О.Д. Хомську та ін.

Так, В.С. Ротенберг запропонував концепцію міжпівкульної асиметрії, згідно з якою права півкуля здійснює цілісне сприйняття явищ і предметів навколишнього світу та інтегрує як внутрішні зв'язки цих явищ, так і зовнішні з іншими процесами. Ліва півкуля працює як аналітичний центр, що виробляє роз'єднання, розчленовування цілого на складові елементи. О.Д. Хомська, І.Д. Єфимова, Є.В. Будика та ін. виявили, що для роботи лівої півкулі характерними є поступова обробка інформації, аналітичний тип вирішення завдань, індуктивне, понятійне, конвергентне мислення, формально-логічне мислення, аудіальне сприйняття; для роботи правої півкулі характерними є обробка інформації одночасно та холистично, синтетичний тип вирішення завдань, асоціативно-емпіричне, метафоричне мислення, орієнтування у просторі та просторове сприйняття, наглядно-образне мислення, візуальне та кінестетичне сприйняття. Передбачається, що механізми уваги також знаходяться у правій півкулі. Якщо ліва півкуля обробляє усвідомлену інформацію, то права – неусвідомлену [6, с. 14].

Отже, наявні дослідження впливу індивідуально-типологічних властивостей особистості на роботу процесів уваги підкреслюють важливість їх урахування в навчальній та професійній діяльності. Проте, незважаючи на широкий спектр досліджень цієї проблеми у психологічній науці, указане питання залишається відкритим і потребує подальшого дослідження. Тому в роботі ми зосередили нашу увагу на дослідженні саме індивідуально-типологічних властивостей, що впливають на продуктивність уваги студентів.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у предстваленні результатів емпіричного вивчення впливу індивідуально-типологічних властивостей на роботу уваги студентів вищих навчальних закладів.

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою вивчення взаємозв'язків між індивідуально-типологічними властивостями та продуктивністю уваги було використано такі методики: теплінг-тест Є.П. Ільїна (модифікація Г.В. Охромій) [4] для дослідження лабільності та сили нервової системи, коефіцієнта міжпівкульної асиметрії (модифікація Д.С. Волкова) [1]; опитувальник на дослідження темпераменту (Г. Айзенка); коректурна проба (Б. Бурдон) для дослідження концентрації та стійкості уваги; методика на дослідження вибірковості уваги (Г. Мюнстерберга). Емпіричне дослідження було проведене на вибірці з 80 досліджуваних – студентів факультету психології вищого навчального закладу. Досліджувані були віком 18–20 років. Тестування за методиками проводилось у груповій формі перед початком занять у навчальній аудиторії.

Обробка результатів дослідження проведена за допомогою математико-статистичних методів, узагальнення результатів здійснено з використанням інтерпретаційних методів (класифікація й узагальнення інтерпретаційних даних).

Результати дослідження.

1. Результати дослідження *лабільності нервової системи* за методикою теплінг-тесту показали, що дуже високі показники мали 3% досліджуваних (2 особи; середній бал – 10), високі показники – 35% (28 осіб; середній бал – 7,7), середні показники – 54% (43 особи; середній бал – 5,45) та низькі показники – 8% (7 осіб; середній бал – 3,05) відповідно. Дуже високі показники *сили нервової системи* мали 33% досліджуваних (27 осіб; середній бал – 6,64), високі показники – 8% (7 осіб; середній бал – 4,18), середні – 30% (24 особи; середній бал – 3,3), низькі – 21% (17 осіб; середній бал – 1,76), дуже низькі показники – 8% (5 осіб; середній бал – 0,92) відповідно.

2. Результати дослідження *екстраверсії* за методикою дослідження темпераменту (Г. Айзенка) показали, що дуже високі показники за шкалою мали 17% досліджуваних (14 осіб; середній бал – 20,58), високі показники – 30% (24 особи; середній бал – 16), середні – 28% (22 особи; середній бал – 13,21), низькі – 16% (13 осіб; середній бал – 10,54), дуже низькі показники мали 7 осіб (середній бал – 7). Дослідження показників *нейротизму* показали, що дуже високі показники за цією шкалою мали 26% досліджуваних (21 особа; середній бал – 20,77), високі показники – 24% (19 осіб; середній бал – 15,88), середні – 44% (35 осіб; середній бал – 10,44), низькі – 6% (5 осіб; середній бал – 7). Відповідно, 40% досліджуваних (32 особи) мали холеричний тип

темпераменту, 28% (22 особи) – сангвіністичний тип, 9% (7 осіб) – флегматичний тип та 23% (19 осіб) – меланхолічний тип.

3. Результати дослідження *концентрації уваги* за коректурною пробю (Б. Бурдона) показали, що 93% досліджуваних (74 особи) мали дуже високі показники концентрації уваги, 7% (6 осіб) – високі показники. Середні та низькі показники не виявлено.

4. Результати дослідження *вибірковості уваги* за методикою Г. Мюнстерберга показали, що дуже високі показники вибірковості уваги мали 29% досліджуваних (23 особи; середній бал – 24,35), високі показники – 43% (35 осіб; середній бал – 22,13), середні показники – 14% (11 осіб; середній бал – 18,03) та низькі показники – 14% (11 осіб; середній бал – 12,5).

Інтерпретація результатів дослідження. Дослідження індивідуально-типологічних властивостей і показників роботи уваги розкрило різного роду взаємозв'язки.

Досліджування взаємозв'язків лабільності нервової системи (далі – ЛНС) та властивостей уваги, сили нервової системи (далі – СНС) та властивостей уваги окремо не дало достовірних взаємозв'язків. Нами було об'єднано показники лабільності та сили нервової системи у рівні «дуже високі показники», «високі показники», «середні показники» та «низькі показники».

Результати показали, що досліджувані із співвідношенням «висока СНС – висока ЛНС» мали концентрацію уваги на 6% більше (73,93 символів), ніж із співвідношенням «висока СНС – низька ЛНС» (70,00 символів) (див. Таблицю 1).

Таблиця 1

Дослідження взаємозв'язку лабільності, сили нервової системи і концентрації уваги (методика Б. Бурдона)

Дуже висока та висока ЛНС	73,93	73,28
Низька ЛНС	70,00	71,00

Це може бути зумовлено особливостями роботи нервової системи, зокрема співвідношенням таких властивостей, як лабільність та сила. Адже, як вказує Є.П. Ільїн [4, с. 12], лабільність характеризує швидкість протікання нервових процесів, а сила – стійкість. Тому співвідношення цих двох властивостей на високому рівні може зумовлювати високі показники концентрації уваги.

Нами також було виявлено найвищу стійкість уваги у досліджуваних із співвідношенням «низька ЛНС – висока СНС» (се-

редня різниця – 85 символів), а найнижчу – «висока ЛНС – низька СНС» (середня різниця – 97 символів) (див. Таблицю 2).

Таблиця 2

Дослідження впливу лабільності та сили нервової системи на стійкість уваги (за методикою Б. Бурдона)

Співвідношення показників нервової системи	1 часовий інтервал	2 часовий інтервал	3 часовий інтервал
Дуже висока і висока ЛНС та дуже висока і висока СНС	447,96	389,83	324,57
Дуже висока і висока ЛНС та низька СНС	494,04	368,76	300,00
Низька ЛНС та дуже висока і висока СНС	405,000	320,00	–

Ці показники можуть бути зумовлені стійкістю роботи нервових процесів. Оскільки, за Є.П. Ільїним, особи з високими показниками сили нервової системи характеризуються як такі, що можуть довго витримувати темп навантаження, зокрема мати високу стійкість уваги. А у співвідношенні з низькою лабільністю може дозволити стримувати увагу в заданому темпі довший час.

Досліджувані з високими показниками лабільності мали показники вибіркової уваги нижчі (20,11 слів), ніж досліджувані з низькими показниками лабільності (22,5 слів) (див. Таблицю 3).

Таблиця 3

Дослідження взаємозв'язку лабільності, сили нервової системи та вибіркової уваги (за методикою Г. Мюнстерберга)

Лабільність нервової системи	Вибірковість уваги		
	Дуже високі та високі показники	Середні показники	Низькі показники
	20,11	20,84	22,5
Сила нервової системи	Дуже високі та високі показники	Середні показники	Низькі показники
	20,52	20,28	19,87

Досліджувані з високими показниками сили мали показники вибіркової уваги вищі, ніж досліджувані з низькими показниками сили відповідно. Ці результати можуть

свідчити про те, що висока лабільність нервової системи дозволяє уважніше виявляти необхідні стимули, ніж низькі показники. А висока сила дозволяє протягом більшого часу виявляти необхідні стимули з усього переліку. Тому для високої вибіркової уваги можна вважати найкращим співвідношення «висока ЛНС – висока СНС».

Результати дослідження показали, що незначне переважання лівої півкулі позитивно впливає на вибірковість уваги, а значне переважання – значно знижує вибірковість уваги (див. Таблицю 4).

Таблиця 4

Дослідження впливу функціональної асиметрії головного мозку на вибірковість уваги

Вибірковість уваги	Коефіцієнт півкульності
24–26 слів	1,15
21–23 слів	1,27
16–20 слів	1,48
0–15 слів	1,38

Проте впливу коефіцієнта міжпівкульної асиметрії на концентрацію та стійкість уваги нами не виявлено. Переважання лівої півкулі та низька успішність у вибіркової уваги з наочним матеріалом може бути зумовлена саме особливостями функцій, за які відповідають кожна з півкуль мозку. Крім того, оскільки завдання на дослідження уваги були наочними, це може бути причиною вищевказаних результатів. Для підтвердження цих результатів, на нашу думку, необхідно провести дослідження вибіркової уваги з іншими видами психодіагностичного матеріалу (аудіальний, тактильний тощо).

Серед типів темпераменту найвища концентрація уваги була виявлена у холериків, сангвініків та меланхоліків, а найнижча – флегматиків (див. Таблицю 5).

Таблиця 5

Дослідження взаємозв'язку темпераменту та концентрації і вибіркової уваги

Темперамент	Холерик	Сангвінік	Меланхолік	Флегматик
Показник концентрації уваги	72,70	72,68	72,25	70,75
Вибірковість уваги	19,83	21,88	20,9	19,4

Такі дані можуть бути зумовлені співвідношенням нейротизму та екстравер-

сії за Г. Айзенком. Зокрема, дослідження Г.В. Охромій [4] показують взаємозв'язок нейротизму та лабільності нервової системи. У цьому дослідженні нами було виявлено, що взаємозв'язок високої ЛНС та високої СНС позитивно впливає на концентрацію уваги. Тому, на нашу думку, виявлені результати потребують подальших досліджень. Найвища стійкість уваги була виявлена у холериків та флегматиків, а найнижча – у сангвініків та меланхоліків.

Дослідження показали, що найвища вибірковість уваги була виявлена у сангвініків, а найнижча – у холериків та флегматиків (див. Таблицю 5). Ці результати свідчать про те, що співвідношення низького рівня емоційної стабільності та високої екстраверсії, за Г. Айзенком, дозволяє підвищити вибірковість. Проте, на нашу думку, отримані результати потребують подальшого обговорення. Достовірних взаємозв'язків між темпераментом та стійкістю уваги не виявлено.

Аналіз представлених результатів дозволяє свідчити, що дуже висока та висока лабільність нервової системи знижує концентрацію, стійкість та вибірковість уваги, що робить досліджуваних неуважними. Зі зниженням лабільності нервової системи підвищується продуктивність усіх властивостей уваги. Це може свідчити про те, що особи з високою лабільністю не можуть довго концентруватися на одному об'єкті та частіше переключаються на інші. Висока сила нервової системи на 4% підвищує вибірковість уваги. Це свідчить про можливість тримати темп навантаження, який надається нервовій системі протягом певного часу. Низька лабільність та висока сила позитивно впливають на показники стійкості уваги, а висока лабільність за низької сили знижує стійкість уваги.

Найвища концентрація уваги була виявлена у холериків, сангвініків та меланхоліків, а найнижча – флегматиків. Найвища стійкість уваги у холериків та флегматиків, найнижча – у сангвініків та меланхоліків. Найвища вибірковість уваги у сангвініків, а найнижча – у холериків та флегматиків. Холерики мають високу концентрацію та стійкість уваги, сангвініки – високу концентрацію та вибірковість уваги, меланхоліки – високу концентрацію та вибірковість уваги, флегматики – високу стійкість уваги. Проте холерики мають низьку вибірковість уваги, сангвініки та меланхоліки – низьку стійкість уваги, флегматики – низьку концентрацію та вибірковість уваги.

Незначне переважання лівої півкулі позитивно впливає на концентрацію уваги, а значне переважання – значно знижує

концентрацію уваги. Незначне домінування лівої півкулі позитивно впливає на вибірковість уваги, а значне домінування – негативно. Можна зауважити, що незначне домінування лівої півкулі над правою загалом позитивно впливає на роботу уваги.

Висновки із проведеного дослідження. Аналіз наукової літератури та проведене емпіричне дослідження дозволяють дійти таких висновків.

Проблема вивчення уваги залишається актуальною. Адже вплив уваги на навчання та професійну діяльність є значним і потребує його врахування. Залишається також відкритою проблема вивчення впливу індивідуально-типологічних особливостей на роботу уваги, зокрема у навчальній діяльності студентів. У результаті проведеного дослідження було виявлено позитивні та негативні впливи ряду індивідуально-типологічних особливостей студентів на роботу уваги. Зокрема, на досліджувані нами властивості уваги (концентрація, стійкість та вибірковість) усі досліджувані індивідуально-типологічні властивості впливають як негативно, так і позитивно.

Таким чином, вважаємо за необхідне врахування індивідуально-типологічних властивостей студентів під час проведення навчальних занять в умовах навчального процесу у вищих навчальних закладах, побудову навчального процесу з урахуванням цих властивостей. Адже врахування таких особливостей дозволить підвищити об'єм засвоєння навчального матеріалу студентами, підвищення мотивації до навчання та ефективно оволодіння студентами професійними знаннями, уміннями та навичками.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Волков Д.С. Індивідуально-типологічні особливості моторних компонентів у мнемічній переробці інформації : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Д.С. Волков. – О., 2008. – 18 с.
2. Ильин Е.П. Психология индивидуальных различий / Е.П. Ильин. – СПб. : Питер, 2010. – 704 с.
3. Найссер У. Селективное чтение: метод исследования зрительного внимания / У. Найссер // Хрестоматия по вниманию. – М. : МГУ, 1976. – С. 629–671.
4. Охромій Г.В. Багатофакторна система реабілітації, прогнозування інвалідності і комплексної профілактики інфаркту міокарда / Г.В. Охромій. – Д. : Пороги, 2008. – 382 с.
5. Теплов Б.М. Психология и психофизиология индивидуальных различий / Б.М. Теплов. – М. : МОДЭК, 2009. – 640 с.
6. Хомская Е.Д. Нейропсихология / Е.Д. Хомская. – 4-е изд. – СПб. : Питер, 2005. – 495 с.

УДК 159.9.016.1

МЕНТАЛІТЕТ ЯК ОСНОВНИЙ ПСИХОЛОГІЧНИЙ ЧИННИК ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Гресько В.В., аспірант
кафедри загальної психології

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Статтю присвячено дослідженню проблеми взаємозв'язку психологічно-ментальних характеристик народу із суспільним розвитком. Розкрито сутність поняття менталітету як важливого етнопсихологічного феномену, який формує цінності та норми життя етносу. Визначено його як соціально-психологічний стан етносу, який утворився в результаті впливу етнічних, соціально-економічних і політичних умов. Виявлено його основні психологічні механізми та характерологічні особливості. Досліджено особливості українського етноменталітету та виділено базові риси сучасного українського менталітету.

Ключові слова: етнічна психологія, етнос, народ, менталітет, український менталітет, українська нація.

Статья посвящена исследованию проблемы взаимосвязи психологических ментальных характеристик народа с общественным развитием. Раскрыта сущность понятия менталитета как важного этнопсихологического феномена, который формирует ценности и нормы жизни этноса. Менталитет определен как социально-психологическое состояние этноса, который образовался в результате воздействия этнических, социально-экономических и политических условий. Выявлены основные психологические механизмы и характерологические особенности. Были исследованы особенности украинского этноменталитета и выделены базовые черты современного украинского менталитета.

Ключевые слова: этническая психология, этнос, народ, менталитет, украинский менталитет, украинская нация.

Hresko V.V. MENTALITY AS THE MAIN PSYCHOLOGICAL FACTOR OF PRESERVATION AND DEVELOPMENT OF UKRAINIAN SOCIETY

This article is dedicated to study the problem relationship of psychologically-mental characteristics of the nation with social development. It is showed the essence of the concept of mentality as an important ethnopsychological phenomenon, which forms the values and norms life ethnic group. It is defined as a social and psychological state of ethnic group, which was formed as a result of impact of ethnic, socio-economic and political conditions. It is revealed its main psychological mechanisms and essential features. There were researched the peculiarities of Ukrainian ethnomentality and there were selected basic features of modern Ukrainian mentality.

Key words: ethnic psychology, ethnicity, nation, mentality, Ukrainian mentality, Ukrainian nation.

Постановка проблеми. В умовах пошуку оптимальних моделей розвитку і трансформації українського суспільства особливого значення набуває менталітет і психологічні закономірності його функціонування.

Менталітет утворюється як сукупність неусвідомлюваних явищ, які формуються в процесі адаптації етносу до навколишнього середовища. Виявляється в панівному стилі життєдіяльності, настроях, характерних особливостях світосприйняття, системі моральних вимог, норм, цінностей, взаєминах, самоорганізації та саморегуляції етносу.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Аналіз досліджень сутності менталітету розглянуто в працях М.М. Бахтіна, Л.С. Виготського, А.Я. Гуревича, Г.Д. Гачева, Б.Ф. Поршнева, І.Г. Білявського, Н.В. Роменця, М.Й. Боришевського, В.Т. Куєвди, В.М. Павленко, М. Пірен, Б. Попова, М.А. Чепи, Д. Донцова, О. Кульчицького,

Ю. Липи, М. Шлемкевича, В. Яніва. Предметно-понятійне поле проблематики ментальної характеристики українського народу досліджували М. Попович, С. Кримський, Н. Соболева, В. Храмова, М. Міщенко, А. Ручка, О. Донченко, Р. Додонов, В. Пилипенко, А.П. Гнатенко, А. Швецової, Є. Головаха, І. Лисий, Н. Каліна, Т. Левченко, Є. Чорний, О. Шоркін та ін.

Мета – розкрити специфічні психологічні особливості етнонаціонального менталітету, проаналізувати чинники, які на нього впливають. Виявити роль менталітету у збереженні та розвитку українського народу.

Виклад основного матеріалу. Менталітет відображує національну своєрідність культури, постає одним із чинників сучасних націєтворчих і державотворчих процесів в Україні. Аналіз сталих структур української ментальності дозволяє виявити особливості історичної долі народу та перспективи його розвитку.

Національний менталітет – психічний склад нації, який складається з національного характеру, національної свідомості (повсякденної та ідейно-теоретичної) та етнічного підсвідомого.

Україна як історична нація, має специфічну, притаманну саме їй ментальну структуру. Означена ментальна структура є віддзеркаленням складного взаємопроникнення та щільного взаємозв'язку суспільних явищ, що описуються такими термінами, як національна (етнічна) психологія, національна вдача, національний характер, самоврядні потенції української ментальності, соціопсихічні складники українського національного характеру. Зв'язок національної психології та національного характеру з ментальним феноменом стає зрозумілим, коли нація вивчається через визначення специфічних комбінацій різних загальнолюдських рис, властивих всім націям [1]. Визначення ментальності має впливати з осмислення природного середовища проживання етносу, клімату, розмірів території, що зумовлює пізнавальні процеси, стереотипи поведінки людей, форми суспільної свідомості.

Ментальність містить генетичний код народу, допомагає зрозуміти особливості культурно-історичного розвитку, суспільної моралі. На її основі виникає відчуття національної ідентичності. Дослідник Є. Чорний запропонував як модель єдності ментальності й ідентичності айсберг, де ментальність – підводна частина, самість суспільства, а над водою – ідентифікація. Весь айсберг, таким чином, – це унікальність, оригінальність суспільства. І цей айсберг дрейфує, зазнаючи впливів етнічних, політичних, релігійних, екологічних та інших умов [10, с.11].

Менталітет етносу – сукупність особливих рис, які містять усю складність духовного, економічного, етнічного й історичного розвитку народу. Він є елементом свідомих і підсвідомих дій, закріплених у вигляді системи образів, вона постає основою внутрішнього світу етнічної групи й утворює норми та ціннісні орієнтації, які формуються в процесі соціалізації.

Серед базисних структур, які відіграють ключову роль у формуванні та функціонуванні національної ідентичності, особлива увага приділяється менталітету. Адже саме в ньому сконцентровано етнічну унікальність.

Відповідно до поглядів Р.Г. Шаріпова, категорія менталітету етнокультурної спільноти постає найбільш важливою категорією. Національній спільноті притаманні унікальні, властиві тільки їй світовідчуження,

мислення, поведінка, система цінностей, духовна творчість. Поняття менталітету етнокультурної спільноти набагато ширше й загальніше, ніж те, що називається культурою, суспільною свідомістю й ідеологією, тому що структури менталітету мають більшу історичну тривалість і стійкістю до змін суспільно-політичної й культурного життя. За визначенням Р.Г. Шаріпова, менталітет етнокультурної спільноти – це певний соціо-психологічний інваріант колективного несвідомого, способу мислення й поведінки, властивий окремій етнокультурній спільноті [11].

Ментальність – це й глибинний рівень колективної та індивідуальної психології, зокрема й підсвідомого, а також сукупність готовностей, настановлень та переконань індивіда або соціальної групи діяти, мислити, відчувати та сприймати світ певним чином, залежним від традицій, звичаїв, соціальних інституцій і всього довкілля людей [3].

У час духовного відродження проблема української ментальності в Україні особливо загострюється. Треба знати, хто ми, аби будувати державу, враховувати особливості українського народу. Тільки державна реалізація потенцій українського менталітету, що втілює національні цінності, здатна повернути втрачені честь і гідність. Аналізуючи процеси національної ідентифікації, вчені дійшли висновку, що менталітет охоплює такі чинники, як спільність території, держави, економіки, культури, історії, освіти, мови, національної свідомості. Це визначає насамперед самобутність, історичну індивідуальність народу, який об'єднується національною ідеєю [4].

У ментальному феномені слід враховувати не тільки і не стільки особливості психологічних характеристик народу, скільки формоутворення національної свідомості, які відповідають його своєрідному способу життєдіяльності [1]. На національну культуру сучасного українського суспільства істотно вплинули соціально-історичні й історико-культурні аспекти, що й стало підвалинами формування особливостей національної ментальності України.

Як форма виявлення групової свідомості менталітет відіграє важливу роль в забезпеченні єдності та цілісності відповідної соціальної групи завдяки сильним цінностям, нормам поведінки. Менталітет українців формувався протягом усього часу. Беручи до уваги історичні, расові, географічні, культурно-морфологічні особливості їхнього менталітету, можна знайти «генетичне пояснення» специфіки світосприйняття та поведінки народу, який мешкає в сучасній Україні.

Н. Коломінський і А. Львовчіна стверджують, що «український менталітет – це результат відображення специфіки взаємодії українців із природними та геокліматичними умовами існування та співіснування, що склалися історично» [5, с. 65]. Якщо, наприклад, формування ментальності сучасних американців відбувалося в досить жорстких природних умовах, то це сприяло становленню його як жорсткого прагматика. Природні ж особливості України таких екстремальних рис не мали. Треба лише оброблювати землю, засівати, збирати врожай. В українця формується поняття про працю як про традиційний процес. Йдеться лише про особисту заповзятливість, адже питання тільки в тому, скільки людина має землі та скільки в неї сил для її обробітку. Отже, секрет підвищення добробуту – в раціональному й дбайливому господарюванні. Радість приносить як процес праці, так і результати праці. Природні умови середовища проживання доповнюються соціокультурними факторами історичного існування нації. В. Огірчук вважає ментальність «інтегральною характеристикою психічного життя людей певного етносу, котра визначає своєрідність бачення цими людьми навколишньої дійсності та зумовлює специфіку форм реагування й поведінки» [6, с. 180].

Специфічність української ментальності зумовлена групою чинників: географічних, історичних, культурних, соціально-політичних. Українському народу характерні такі особливості, як емоційність, чутливість, релігійність, розвинута духовність, волелюбність.

Важливим чинником ірраціоналізації ментальності є національний характер як додаткова етнопсихологічна категорія. Як стверджує І. Грабовська, «національний характер – певна абстракція від реалій існування етнонаціональної спільноти, узагальнення, поширення соціопсихологічного типу в Україні» [2, с. 64].

На думку М. Слюсаревського, український менталітет має такі риси: працьовитість, хазяйновитість, глибокий емоційний зв'язок із краєм, миролюбна вдача, гостинність, турбота про родину, рішучість, хоробрість у справі захисту Батьківщини, індивідуалізм, інтроверсивність, спрямованість на самовдосконалення, демократизм, толерантність, гіпертрофоване волелюбство, що межує з анархічністю, глибинна емоційність, стриманість, поєднання елегантних настроїв з нездоланим оптимізмом, розвинута уява, яка знайшла свій вияв у народному мистецтві [8, с. 209-211].

Українця з давніх-давен вирізняє насамперед працьовитість, господарність, глибокий емоційний зв'язок з рідним краєм. Типовий українець має м'яку, лагідну, миролюбну вдачу. Недостатня єдність і згуртованість українців пояснюється перш за все їхнім індивідуалізмом як сутнісною рисою національного характеру. Історично український індивідуалізм був насамперед схильністю до індивідуального землеволодіння, приватної власності.

Індивідуалізм був соціально обумовлений. Особливістю національного характеру стала позиція пасивного протесту. Можна відзначити стриманість, розважливість українців, реалістичний погляд на життя. Деякі характерні для українського менталітету сумовиті настрої інколи поєднуються з нездоланим оптимізмом, життєрадісністю. Імпульсивність, демократизм, індивідуалізм часто заважали українцям. Але додавали оптимізму такі особливості української душі, як гумор, іронія, українська пісня, фольклор, обрядовість, естетика народного життя (одяг, житло, їжа) тощо [4].

Україна як історична нація має специфічну, притаманну саме їй ментальну структуру. Означена ментальна структура є віддзеркаленням складного взаємопроникнення та щільного взаємозв'язку суспільних явищ, що описуються такими термінами соціальних наук, як національна (етнічна) психологія, національна вдача, національний характер, народна пам'ять, національні архетипи, національна мрія, національна ідея, самоврядні потенції української ментальності, соціопсихічні складники українського національного характеру. Зв'язок національної психології та національного характеру з ментальним феноменом стає зрозумілим, коли нація вивчається через визначення специфічних комбінацій різних загальнолюдських рис, властивих всім націям [1].

Сьогодні Україна демократизується, оновлюється; відбувається переосмислення власної історії. Однією з важливих рушійних сил у зміцненні державності, етнонаціональної ідентичності стає український менталітет і його вплив на формування української національної ідеї. Українці пройшли складний шлях самовизначення й самоідентифікації.

Взаємообумовленість етнічної та національної ідентичності українців залежала від політичного та соціокультурного розвитку народу. Етнічна ідентичність є однією з найбільш поширених і стабільних форм ідентичності, в основі якої лежить спільність походження, мова, традиції, що впливають із

конкретного місцеперебування, почуття солідарності значної частини населення [4].

У національній самоідентифікації важливим чинником є менталітет, який передбачає спільне «психологічне оснащення» представників певної культури, інтегрує свідомість у певне світобачення, визначає поведінку людини, соціальної групи, суспільства, внаслідок чого суб'єктивний зріз суспільної динаміки органічно включається до об'єктивного історичного процесу. Ментальні настанови на всіх рівнях – від ідейно-теоретичного до буденно-емоційного та несвідомого – мають стати невід'ємним компонентом розвитку [4].

У час духовного відродження проблема української ментальності в Україні особливо загострюється. Треба знати, хто ми, аби будувати державу, враховувати особливості українського народу. Тільки державна реалізація потенцій українського менталітету, що втілює національні цінності, здатна повернути втрачені честь і гідність.

Аналізуючи процеси національної ідентифікації, вчені дійшли висновку, що менталітет охоплює такі чинники, як спільність території, держави, економіки, культури, історії, освіти, мови, національної свідомості. Це передбачає насамперед самотність, історичну індивідуальність народу, який об'єднується національною ідеєю [4].

В.Е. Семенов визначає ментальність як історично складену групову єдність свідомих і неусвідомлених цінностей, норм, установок у їх когнітивному, емоційному й поведінковому вираженні.

У роботах Г.В. Аكوпова ментальність становить частину суспільної свідомості, у яку входять усвідомлювані й неусвідомлювані установки, засвоєні індивідом у ході соціалізації, орієнтовані на соціальне. Г.В. Аковов підкреслює, що групову свідомість (ментальність) виражається в певному часі й просторі. Як форма виявлення групової свідомості менталітет відіграє важливу роль у забезпеченні єдності та цілісності відповідної соціальної групи у зв'язку із закріпленими в ній цінностями, нормами поведінки. Історичну обумовленість менталітету можна пояснити лише історичною пам'яттю народу. Враховуючи це, слід приділяти особливу увагу формуванню «історичного іміджу» України. Етнічний менталітет має насамперед соціокультурну природу і ситуативно-історичний характер, тобто виникає під впливом конкретних умов, обставин, подій, серед яких не можна не враховувати сучасне уявлення про минуле, яке формується завдяки тій інформації, що є доступною і поширеною в суспільстві. Саме через це слід з особливою ретельністю взятися

за справу виховання історичної пам'яті, визначитися з пантеоном імен тих національних героїв, досягнення яких можуть вплинути на формування української особистості та зробити її саме українською [6].

Українські психологи О. Донченко та М.-Л. Чепа розглядають менталітет у контексті соціальної синергетики як складне структурно-генетичне утворення з певними системними характеристиками. М.-Л.Чепа вбачає в менталітеті сенсоутворювальну інтегруючу детермінанту. На рівні індивіда та цілої спільноти він є системою психологічних конструктів і соціальних ознак, які регулюють процес гуртування людей у великі суспільні об'єднання. Саме такі властивості створюють еволюційно зумовлені психологічні конструкти, які визначають думки й поведінку, а також ціннісні орієнтації індивідів [9, с. 66].

Нагальним є пошук політичного обличчя нації, щоб знову не опинитися у сфері політики постійних компромісів і конформізму, який на довгий час закріпився в українській нації як ознака її політичної культури. Наявність в політичній культурі маргінального складу спричинила формування своєрідної біполярної моделі, яка поєднує лицарсько-козацький та пасивно-споглядальний типи ставлення до навколишнього світу. У політичних процесах ці типи менталітету виявляються, з одного боку, у бунтарстві, героїчній боротьбі за національні цінності та державну самостійність України, а з іншого боку – в егоцентризмі, байдужості до долі власного народу і власної держави [7].

Основні елементи національного менталітету визначають можливості народу, які формують певну стабілізуючу основу існування нації, її нації. Менталітет стає соціокультурною основою формування етнонаціональної самосвідомості й сприяє адаптації до зовнішніх змін у соціальній реальності. Він спрямований на збереження цілісної структури націй й відтворення її елементів у системі соціальної реальності шляхом підтримки ціннісного значення у свідомості населення й мотивації до збереження суспільного ладу. Реалізація цього процесу можлива лише завдяки конструктивному функціонуванню соціальних інститутів, шляхом перетворення символічної інтерпретації національних надбань і закріплення цієї символіки в системі цінностей громадянського суспільства.

Сьогодні менталітет українського народу є досить неоднорідним як результат багатонаціонального складу, історично різних витоків, її регіони мають різний історичний досвід, культурний та економічний розвиток. Важливо звернути увагу на ті регіони,

які мають слабку виразність ідентифікаційних ознак, невизначену систему соціально-політичних орієнтацій.

У сучасних умовах, відштовхуючись від специфічних особливостей українського менталітету, можна утвердити національну самоідентифікацію. Кожен народ має у своєму генетичний код, залежно від якого формується його матеріальна і духовна культура. Вивчення ментальності надає можливість зберегти самобутність, зміцнити ідентичності.

Національна ідентичність постає стрижневою складовою частиною менталітету, можна констатувати наявність нерозривного зв'язку та взаємного впливу етнічної самоідентифікації особистості й національного менталітету. Тобто, враховуючі особливості етнонаціональної групи, її характерні риси, менталітет, можна вплинути на розвиток і збільшення рівня вираженості етнонаціональної ідентичності. Менталітет постає ядром національної свідомості та входить до структури індивідуальної психіки людини, зберігає генетичний код нації. Вивчення та дослідження менталітету дасть змогу винайти принципи і механізми збереження державності, гармонійних міжособистісних відносин, суспільнотворчих процесів та держіснування.

Висновок. Менталітет, зумовлений процесом життєдіяльності етносу, постає системою образів і уявлень, яка вибудовує, стимулює і регулює поведінку та соціальну активність народу.

Відродження національної самобутності українського народу, зміцнення етнонаціональної ідентичності має ґрунтуватися передусім на моделі національно-соціального устрою, який найповніше відповідає етнічній ментальності, традиціям, культурно-психологічним особливостям і забезпечує перспективний подальший розвиток. Важливим завданням є збереження, відновлення, популяризація культурно-історичної спадщини українського народу, утворення цілісного і етнонаціонального культурного простору.

Менталітет як форма виявлення групової свідомості відіграє важливу роль в збереженні єдності та цілісності. Враховуючи

психологічні, історичні, географічні та культурні особливості менталітету, можна знайти пояснення специфіки світосприйняття та поведінки українського народу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бондаренко О. В. Українська ментальність в розмаїтті національних ментальних формоутворень й архетипів: історико-культурний аспект / О.В. Бондаренко // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2008. – Вип. 32. – С. 66-78.
2. Грабовська І. Проблема засад дослідження української ментальності та національного характеру / І. Грабовська // Сучасність. – 1998. – № 5. – С. 58–70.
3. Данилюк І.В. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір: [монографія] / І.В. Данилюк. – К. : САММІТ-КНИГА, 2010. – 432 с.
4. Євсєєва Г.П. До питання про український менталітет і формування української національної ідеї / Г.П. Євсєєва, Л.М. Архипенко // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Харків. регіон. ін-т держ. упр. – Харків, 2011. – № 1. – С. 122–133.
5. Коломінський Н.Л. Етнопсихологія українців / Н.Л. Коломінський, А.М. Львовичкіна // Україна на зламі тисячоліть: історичний експурс, проблеми, тенденції та перспективи : [кол. моногр.] / за заг. ред. Г.В. Щокіна, М.Ф. Головатого. – К. : МАУП, 2000. – 384 с.
6. Огірчук В.Г. Традиції та інновації у формуванні українського менталітету / В.Г. Огірчук // Феномен нації: основи життєдіяльності. – К., 1991. – С. 185.
7. Побочий І.А. Менталітет українського суспільства: витоки та сучасний стан / І.А. Побочий // Вісник СевДТУ. Вип. 91: Політологія: зб. наук. пр. – Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2008. – С. 37-40.
8. Слюсаревський М.М. Український менталітет: ретроспективи і перспектива / М.М. Слюсаревський // Ілюзії і колізії. – К. : Гнозис, 1998. – 234 с.
9. Чєпа М.-Л.А. Ментальна психологія: шляхи осягнення вершинних сутностей / М.-Л.А. Чєпа // Особистість і народ: погляд історичної психології : тези доп. і повідомл. Всеукр. наук. конф. (25–27 трав. 1994 р.). – К., 1994. – С. 65–72.
10. Черный Е. Проблемы изучения политической ментальности / Е. Черный // Проблемы політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : матеріали Другої всеукр. наук. конф., 13–14 листоп. 1997 р. – К., 1997. – С. 218–238.
11. Шарипов Р.Г. Понятие менталитета этнокультурных общностей / Р.Г. Шарипов // Вестник Башкирского университета. – 1997. – № 2. – С. 81-84.

УДК 159.923+159.942

РОЛЬ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ В УСПІШНОМУ ПОДОЛАННІ ЖИТТЄВОЇ КРИЗИ У ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

Грисенко Н.В., к. психол. н.,
доцент кафедри педагогічної та вікової психології
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Фролова Н.В., к. психол. н.,
доцент кафедри педагогічної та вікової психології
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

У статті наведено теоретичний стан дослідження феномену емоційного інтелекту. Підкреслено важливість стресозахисної та адаптивної функції емоційного інтелекту в контексті успішного подолання життєвої кризи. Представлено результати емпіричного дослідження ролі емоційного інтелекту в процесі адаптації та подолання життєвої кризи у внутрішньо переміщених осіб.

Ключові слова: емоційний інтелект, життєва криза, внутрішньо переміщені особи, адаптаційний потенціал, життєстійкість, толерантність до невизначеності, копінг-стратегії.

В статье представлен результат теоретического анализа феномена эмоционального интеллекта. Подчеркнута важность стрессозащитной и адаптивной функций эмоционального интеллекта в контексте успешного преодоления жизненного кризиса. Представлены результаты эмпирического исследования роли эмоционального интеллекта в процессе адаптации и преодоления жизненного кризиса у внутренне перемещённых лиц.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, жизненный кризис, внутренне перемещённые лица, адаптационный потенциал, жизнестойкость, толерантность к неопределённости, копинг-стратегии.

Hrysenko N.V., Frolova N.V. THE ROLE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE OF THE INTERNALLY DISPLACED SUBJECTS IN THE SUCCESSFUL LIFE CRISIS OVERCOMING

The theoretical analysis of the emotional intelligence phenomenon have been presented. The importance of the adaptive function and protection against stress of the emotional intelligence in the context of the vital crisis successful overcoming have been pointed up. The results of empirical studies of the role of emotional Intelligence of internally displaced subjects in the successful life crisis overcoming have been analyzed and summarized.

Key words: emotional intelligence, life crisis, internally displaced subjects, adaptive capacity, resilience, ambiguity tolerance, coping strategies.

Постановка проблеми. З огляду на останні соціально-політичні події та загострення соціальних проблем, нагального розгляду потребує забезпечення рішення таких психологічних запитів, як переживання особистістю аномальних криз, або криз, викликаних зовнішніми чинниками, такими як вимушений переїзд, зміна соціального статусу, внутрішнє переміщення. Слід зазначити, що навіть суто зовнішні кризи не обмежуються соціальними ситуаціями, а впливають на всю систему взаємовідношення людини із самою собою, зовнішнім світом та іншими людьми. Тож велику цікавість викликає вивчення саме емоційного інтелекту як феномену, що є запорукою опанування таких властивостей, як самоконтроль, самомотивування діяльності, розуміння власних емоцій та емоцій інших людей, що не може не відбиватися на стосунках з іншими та адаптації в нових соціальних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У процесі дослідження в межах визначеної проблематики ми спиралися на теоретичні відомості щодо феномену емоційного інтелекту в психології (І.Н. Андрєєва, І.Ф. Аршава, О.В. Єрохіна, Н.В. Коврига, Д.В. Люсін, Дж. Мейер, Е.Л. Носенко, А.Г. Четверик-Бурчак), теоретичні дані щодо переживання людиною життєвих криз (О.О. Байєр, Ф.Ю. Василюк, Т.М. Титаренко, І.П. Шкуратова) та дослідження ситуації вимушеного переселення з точки зору її впливу на психологічний стан особистості (З.Г. Кісарчук, Г.П. Лазос, Н.С. Палагіна, Н.Д. Султанова, D. Ergun, C. Quosh). Ретельний теоретичний аналіз свідчить, що проблема специфіки зв'язку між рівнем сформованості емоційного інтелекту та успішністю адаптації особистості в умовах життєвої кризи вивчена недостатньо, що й обумовлює її актуальність.

Мета статті – проаналізувати результати теоретичного та емпіричного дослідження ролі рівня сформованості емоційного інтелекту в успішності подолання життєвої кризи у внутрішньо переміщених осіб.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вивчення емоційного інтелекту має досить коротку історію, але цей феномен вже встиг привернути увагу багатьох дослідників. За короткий час було зроблено досить багато спроб пояснити та дати визначення цьому конструкту. На сучасному етапі дослідження проблеми емоційного інтелекту найбільш актуальними залишаються питання щодо визначення структури та природи цього феномену, розглядається його місце серед інших психічних явищ; одночасно з теоретичним розглядом емоційний інтелект привертає увагу неабиякими практичними перспективами.

Сучасні дослідники передумовою постанови проблеми емоційного інтелекту у вітчизняній психології розглядають дослідження співвідношення інтелектуального та емоційного в роботах Л.С. Виготського, С.Л. Рубінштейна, О.М. Леонтьєва тощо. Так, наприклад, у працях Л.С. Виготського увага звертається на ідею єдності інтелекту та афекту, що виявляється у їх взаємозв'язку на всіх етапах психічного розвитку, взаємовпливі та відповідності стадій розвитку афекту та інтелекту одна одній. Важливою також вважається ідея О.М. Леонтьєва щодо наявності емоційного регулювання мислення [3, с. 84; 9, с. 21; 14, с. 284].

Важливим поштовхом у вивченні феномену емоційного інтелекту на пострадянському просторі стали роботи вчених І.М. Андрєєвої, О.І. Власової, С.П. Дерев'янка, Г.Г. Гарскової, Н.В. Ковриги, Е.Л. Носенко, Д.В. Люсіна, М.О. Манойлової та ін. Найбільш поширеним є розуміння емоційного інтелекту як інтегративної особистісної властивості, що має ієрархічну структуру, може бути розвинена та пов'язана зі здібностями до розуміння власних і чужих емоцій та управління ними [6, с. 27].

Більшість дослідників сьогодні розглядають емоційний інтелект як феномен, що має ієрархічну рівневу структуру, може бути вимірюваним і піддається цілеспрямованому розвитку (І.М. Андрєєва, М.І. Шпак, І.В. Єрохіна, Е.Л. Носенко та ін.). Так, І.Н. Андрєєва, спираючись на висновки В.Д. Шадрікова щодо трьохвимірної моделі здібностей (здібності індивіда, здібності суб'єкта діяльності та здібності особистості), пропонує ієрархічну структуру емоційного інтелекту, де виділяє інтелект індивіда (емоційний інтелект як здібність), інтелект суб'єкта діяльності (емоційна компетент-

ність) та інтелект особистості (емоційна креативність) [2, с. 80]. Також, слідом за Дж. Мейером, П. Селовеєм та Д. Карузо дослідниця виділяє внутрішньоособистісний інтелект як здатність до вираження, розуміння, свідомої регуляції власних емоцій та фасилітації власного мислення, та міжособистісний – як здатність до розпізнання, розуміння, свідомої регуляції емоцій інших людей та фасилітації їхнього мислення [3, с. 87].

Суттєвими в контексті окресленої проблеми є питання щодо зв'язку емоційного інтелекту з адаптацією. Д.В. Люсін, аналізуючи точки зору щодо зв'язку емоційного інтелекту зі стратегіями подолання або дослідженням особистих рис, робить припущення щодо відносності прояву того чи іншого рівня емоційного інтелекту залежно від оточення. Наприклад, одна й та сама людина може проявляти високий рівень емоційного інтелекту в оточенні, що відповідає особливостям її особистості, та низький рівень емоційного інтелекту в невідповідному оточенні. На цій підставі він висуває гіпотезу, що емоційний інтелект може бути виявленням ступені відповідності особистості та оточення [12].

Найбільш вагомий внесок у вивчення стресозахисної та адаптивної функції емоційного інтелекту зробили дослідники Е.Л. Носенко та Н.В. Коврига. Через вивчення емоційного інтелекту як особливої форми відображення у свідомості та поведінці людини динамічної єдності внутрішніх ознак особистості та зовнішніх переживань вони розглядають особливості поведінки в стресогенних ситуаціях. Обґрунтувавши зв'язок поведінки людини з її особистісними властивостями, вони пов'язують поведінку з такими особистісними рисами, як нейротизм, екстраверсія та інтроверсія, сумлінність, гнучкість у спілкуванні тощо [6, с. 63].

Незважаючи на різноплановість напрямів дослідження феномену емоційного інтелекту, недостатньо вивченими залишаються його стресозахисна та адаптаційна функції в умовах життєвої кризи. Так, у наведених вище вчених було розглянуто зв'язок емоційного інтелекту з емоційною стійкістю та його стресозахисний та адаптаційний потенціал у «нормальних» умовах, тобто таких, що не висувають людині підвищених вимог щодо рівня розвитку певних особистісних рис, внутрішніх ресурсів і поведінки, спрямованої на подолання кризової ситуації [1, с. 37; 6, с. 69]. Проведений теоретичний аналіз свідчить про високий потенціал ролі емоційного інтелекту в певних життєвих обставинах.

З огляду на останні соціально-політичні події та загострення соціальних проблем

нагального розгляду потребує забезпечення рішення таких психологічних запитів, як переживання особистістю анормальних криз або криз, викликаними зовнішніми чинниками, такими як вимушений переїзд, зміна соціального статусу, внутрішнє переміщення тощо.

Як зазначають вітчизняні дослідники, в Україні нема навіть усталеного терміну, який би використовувався щодо громадян України, які були вимушені тимчасово виїхати з місць свого проживання до інших областей країни. Наприклад, у літературних джерелах та офіційних документах трапляються такі визначення цієї категорії: тимчасово переселені особи, внутрішньо переміщені особи (ВПО), переселенці, вимушені мігранти, внутрішні біженці тощо. Згідно з визначенням Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (УВКБ ООН), внутрішньо переміщеними особами вважаються люди, змушені залишити свої домівки (місця проживання) для того, щоб уникнути наслідків збройного конфлікту (ситуації загального насилля, порушень прав людини) або стихійних лих чи техногенних катастроф, які не перетнули визначений на міжнародному рівні державний кордон країни. [10, с. 17] При цьому слід зазначити, що більшість внутрішньо переміщених осіб, зважаючи на ситуацію, яка склалася у їхньому житті, переживають аномальну життєву кризу.

Феномен життєвої кризи вже багато років є об'єктом дослідження багатьох науковців, але досі має місце неоднозначність щодо висвітлення особливостей переживання життєвої кризи та стратегій її подолання та опанування. Як зазначає Р. Чіп, розглядаючи поняття життєвої кризи як соціально-психологічної реальності, неможливо аналізувати його у відриві від особистості. Тож життєва криза набуває сутність через активність особистості, її діяльність, та поведінку, тобто в особистісному контексті [15, с. 291; 16, с. 278].

Виділяють кілька ознак, що дають змогу характеризувати життєву ситуацію як кризову. Так, у людини виникає неможливість продовжувати жити так, як вона жила раніше; людина опиняється перед необхідністю пошуку нових життєвих стратегій через те, що засвоєні форми поведінки стають недоречними у нових умовах. Тож виникає необхідність переосмислення життєвого шляху та досвіду, тобто рефлексивного погляду на власне життя. У цих умовах виникає самотутня цінність критичної ситуації як такої, що звертає погляд людини на внутрішній світ і приведення його до відповідності з умовами зовнішньої середовища, що змінилася [13, с. 19].

Теоретичний аналіз робіт щодо особливостей адаптації та переживання життєвої кризи внутрішньо переселеними особами свідчить, що навіть суто зовнішні кризи не обмежуються соціальними ситуаціями, а впливають на всю систему взаємовідношення людини із самою собою, зовнішнім світом та іншими людьми. З огляду на це актуальним вбачається вивчення саме емоційного інтелекту як феномену, що є запорукою опанування таких властивостей, як самоконтроль, самотивування діяльності, розуміння власних емоцій та емоцій інших людей, що не може не відбиватися на стосунках з іншими та адаптації в нових соціальних умовах.

У контексті обраної нами для дослідження проблематики важливим є вивчення комплексу показників, що дозволяють розглядати внутрішню картину переживань людини під час життєвої кризи з визначенням критеріїв успішного її подолання. Отже, основним завданням дослідження є розкриття таких аспектів, як поведінкове та емоційне реагування людини, оцінка нею ситуації, що склалася, та наявність внутрішніх ресурсів, що забезпечать дію механізмів адаптації.

У контексті перебігу життєвої кризи, пов'язаної зі зміною соціальних умов, більшого значення набуває здатність людини конструктивно долати складні життєві обставини, тобто використовувати такі копінг-стратегії, як пошук соціальної підтримки, самоконтроль і прийняття відповідальності. Важливим чинником у перебігу кризи є здатність людини переорієнтуватися із старих поведінкових та мисленневих патернів на нові, а саме з переживання до пошуку зовнішніх ресурсів і звернення по допомогу, за яким іде вибір лінії поведінки та повернення до нормального рівня функціонування [4, с. 19]. Успішність проходження цього етапу визначається тим, наскільки людина наближується до уявлення про психологічно здорову особистість. Тут емоційний інтелект матиме велику роль в усвідомленні людиною власних очікувань, прийнятті відповідальності за власні переживання та потреби, усвідомленні можливих шляхів пошуку вирішення проблем та розумінні своїх можливостей.

Роль емоційного інтелекту в переживанні наявної кризової ситуації також відбивається на тому, чи відчуватиме людина дискомфорт у складних та неоднозначних ситуаціях та намагатиметься штучно спростити їх, або навпаки, буде здатна змиритися із складністю навколишнього світу та творчо підійти до вирішення складних проблем. Це знаходить відображення у феномені то-

лерантності до невизначеності, що описує різні типи поведінки в складних життєвих ситуаціях.

Наявні дослідження, що звертають увагу на вивчення аспекту особливостей емоційного реагування в різних ситуаціях життєдіяльності, розглядають інтолерантність до невизначеності як особистісну властивість, що корелює з показниками тривожності та низького рівня креативності. За допомогою тесту толерантності до невизначеності Е.Л. Носенко пропонує оцінювати рівень сформованості відкритості новому досвіду як передумови виявлення міжособистісного та внутрішньоособистісного емоційного інтелекту. Згідно з висновками, отриманими в результаті дослідження Е.Л. Носенко, можна очікувати наявності прямого зв'язку між високим рівнем сформованості емоційного інтелекту людини та позитивністю її ставлення до себе, інших та миру і через це – високу толерантність до невизначеності загалом [6, с. 57].

Важливим психологічним конструктом на шляху вирішення ситуаційної напруги та невизначеності вбачається рівень життєстійкості людини, що містить такі показники, як

залученість, контроль та прийняття ризику, і пов'язаний із прийняттям відповідальності та подоланням стресу. Дослідження зв'язку емоційного інтелекту із життєстійкістю на прикладі студентів виявило існування значущих зв'язків між усвідомленням власних емоцій, управлінням ними та всіма показниками життєстійкості. Тож можна припустити, що високий рівень сформованості емоційного інтелекту є умовою більшої стійкості в переживанні складних життєвих обставин.

Таким чином, в основу емпіричного дослідження нами була покладена гіпотеза про те, що внутрішньо переміщені особи з високим рівнем сформованості емоційного інтелекту мають вищі показники життєстійкості, толерантності до невизначеності та використовують такі продуктивні копінг-стратегії як рішення проблеми, пошук соціальної підтримки та прийняття відповідальності, що, у свою чергу, зумовлює більш успішну їх адаптацію в складних життєвих обставинах.

Дослідження було проведено у два етапи. На першому етапі з використанням методу бесіди та Шкали психологічного стресу

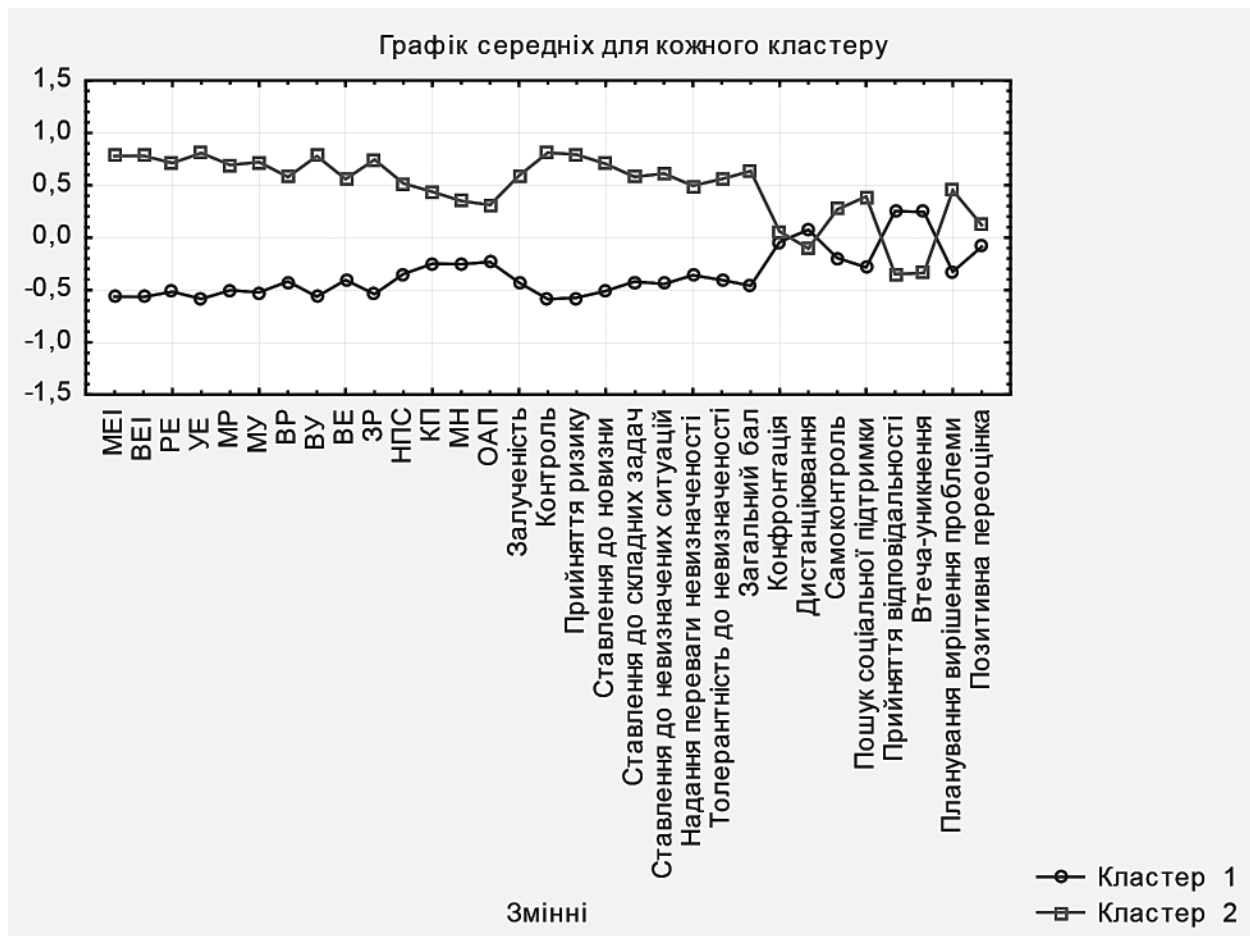

Рис. 1. Результати кластеризації вибірки за змінними проявів емоційного інтелекту, життєстійкості, адаптивності, толерантності до невизначеності та копінг-стратегій

(PSM–25) Лемура – Тесьє – Філліона було сформовано вибірку з 70 досліджуваних (25 чоловіків та 45 жінок) віком від 20 до 40 років, що мають статус переселенця. До вибірки увійшли досліджувані, які демонстрували значне занепокоєння та хвилювання щодо факту вимушеної зміни місця проживання, ситуації, що склалася загалом, неможливості повернути минуле життя тощо, і чий показники за шкалою стресу опинилися в межах від 155 балів і вище, що свідчить про значний стан дискомфорту.

На другому етапі проводилася безпосередня діагностика ознак емоційного інтелекту, та показників успішності подолання життєвої кризи людиною, а саме рівня адаптивності, толерантності до невизначеності, компонентів життєстійкості та копінг-стратегій, за допомогою таких методик: тест емоційного інтелекту Д.В. Люсіна; багаторівневий особистісний опитувальник (МЛО) «Адаптивність», розроблений

А.Г. Маклаковим та С.В. Чермяніним; тест життєстійкості С. Мадді в адаптації Д.О. Леонтьєвим та Е.І. Рассказовою; шкала толерантності до невизначеності Д. МакЛейна в адаптації Є.Г. Луковіцької; копінг-тест Р. Лазаруса і С. Фолкмана в адаптації Т.Л. Крюкової, Є.В. Куфтяк, М.С. Замишляєвої.

Для перевірки сформульованої нами гіпотези була обрана квазіекспериментальна стратегія наукового дослідження із формуванням нееквівалентних груп із загального числа досліджуваних. Неekвівалентні групи були сформовані використанням *кластерного аналізу* (алгоритм К-середніх). Згідно з поставленою гіпотезою доцільним є формування двох кластерів із подальшим аналізом рівня кожного показника, що входить до певного кластера. Загальна кількість змінних, за якими проводилася кластеризація, дорівнювала 31.

Як можна побачити з рис. 1, обидва кластери значно відрізняються один від

Таблиця 1

Показники міжкластерних відмінностей у рівнях емоційного інтелекту досліджуваних

Змінні	Середні значення досліджуваних кластера 1	Середні значення досліджуваних кластера 2	Показники t-критерію Стьюдента
Міжособистісний емоційний інтелект (MEI)	50,9	38,6	5,738*
Внутрішньоособистісний емоційний інтелект (BEI)	39,8	29,8	5,598*
Розуміння емоцій (PE)	51	39,4	4,653*
Управління емоціями (UE)	39,6	29,3	6,527*
Розуміння чужих емоцій (MP)	28,2	22	4,432*
Управління чужими емоціями (MU)	22,8	16,5	5,549*
Розуміння власних емоцій (BP)	22,3	17,4	3,493*
Управління власними емоціями (BU)	17,5	12,6	5,891*
Контроль експресії (BE)	12,4	8,6	4,226*
Загальний результат (ЗР)	97,7	74,9	5,262*

* – статистично значущі відмінності на рівні $p \leq 0,001$.

Таблиця 2

Показники міжкластерних відмінностей у рівнях особистісного адаптаційного потенціалу досліджуваних

Змінні	Середні значення досліджуваних кластера 1	Середні значення досліджуваних кластера 2	Показники t-критерію Стьюдента
Нервово-психічна стійкість (НПС)	26,1	17,7	2,008*
Комунікативний потенціал (КП)	11,7	8,9	2,979**
Моральна нормативність (МН)	9,6	7,6	2,496**
Особистісний адаптаційний потенціал (ОАП)	44,6	36,2	2,658**

* – статистично значущі відмінності на рівні $p \leq 0,05$

** – статистично значущі відмінності на рівні $p \leq 0,01$

одного. Так, досліджувані, що увійшли до першого кластера, а це 40% вибірки, мають більш високі показники рівня розвитку емоційного інтелекту, життєстійкості та толерантності до невизначеності, тоді як представники другого кластера (тобто 60% вибірки) мають нижчі показники по тих же змінних. Результати виявлення статистично значущих відмінностей між групами досліджуваних представлені в таблицях 1-5.

З табл. 1 можна побачити, що існують значущі відмінності (на рівні $p < 0,001$) між обома кластерами по всім показникам складових емоційного інтелекту. Так, представники кластера 1 мають значно вищий рівень сформованості емоційного інтелекту, що свідчить про вищі здібності до розуміння власних та чужих емоцій, управління ними та адекватний прояв емоцій. Такі дані свідчать й про суттєві відмінності в тому, наскільки представники обох кластерів компетентні в розумінні внутрішньоособистісних і міжособистісних проявів емоцій та управлінні ними, що помітно навіть під час

якісного аналізу відмінностей між середніми значеннями кластерів за кожним показником.

Як можна побачити з табл. 2, досліджувані першого кластера поряд із високими показниками емоційного інтелекту мають і статистично значуще більш високі показники особистісного адаптаційного потенціалу та його складових. Слід зазначити, що найбільші відмінності були виявлені за показниками комунікативного потенціалу, який, на нашу думку, є провідним фактором адаптації в нових умовах у вимушено переселених осіб, тому що вказує на рівень розвитку комунікативних здібностей особистості, легкість встановлення контактів з іншими та уникнення конфліктів. Тож результати свідчать, що краще розуміння власних та чужих емоцій, управління ними та адекватне їх вираження входить до структури адаптивних можливостей людини через її комунікативні здібності. Таким чином, на основі отриманих результатів можна стверджувати, що істотною допомогою у вста-

Таблиця 3

Показники міжкластерних відмінностей між досліджуваними за рівнями прояву копінг-стратегій у поведінці

Змінні	Середні значення досліджуваних кластера 1	Середні значення досліджуваних кластера 2	Показники t-критерію Стьюдента
Конфронтація	46,9	47,2	-0,083
Дистанціювання	43,9	47,4	-0,967
Самоконтроль	68,2	60,6	2,033
Пошук соціальної підтримки	76,6	66,2	2,357*
Прийняття відповідальності	52,7	63,4	-2,033*
Втеча-уникнення	42,3	52,3	-2,234*
Планування вирішення проблеми	73,8	60,5	2,810**
Позитивна переоцінка	64,4	60,6	0,932

* – статистично значущі відмінності на рівні $p \leq 0,05$;

** – статистично значущі відмінності на рівні $p \leq 0,01$.

Таблиця 4

Показники міжкластерних відмінностей досліджуваних у рівнях толерантності до невизначеності досліджуваних

Змінні	Середні значення досліджуваних кластера 1	Середні значення досліджуваних кластера 2	Показники t-критерію Стьюдента
Ставлення до новизни	15,5	11,5	5,973*
Ставлення до складних задач	34,5	27	4,427*
Ставлення до невизначених ситуацій	38,4	28,6	4,965*
Надання переваги невизначеності	47,8	37,5	3,453*
Толерантність до невизначеності	43,7	33,2	4,113*
Загальний бал	94,8	72,3	4,918*

* – статистично значущі відмінності на рівні $p \leq 0,01$

новленні нових соціальних контактів, що забезпечують адаптацію в нових умовах є саме високий рівень розвитку емоційного інтелекту.

До того ж досліджувані першого кластера з більш високими показниками емоційного інтелекту мають й більш високі показники нервово-психічної стійкості, що свідчить про достатній у них рівень поведінкової регуляції, адекватну самооцінку та реальне сприйняття дійсності, та більш високі показники моральної нормативності як здатності до реальної оцінки своєї ролі в колективі та орієнтацію на виконання загальноприйнятих норм поведінки.

Як можна побачити з табл. 3, представники кластера з високим рівнем сформованості емоційного інтелекту мають значущо вищі показники щодо навантаження таких видів копіngu, як пошук соціальної підтримки, самоконтроль і планування вирішення проблеми (при $p < 0,05$). З огляду на життєву ситуацію внутрішньо переміщених осіб зараз в Україні здатність звернутися по допомогу набуває важливої, якщо не вирішальної ролі. Так, враховуючи наявність кризових центрів, що спеціалізуються на наданні допомоги саме переселенцям адресної допомоги на різних рівнях і волонтерської діяльності в цій сфері, звернення по допомогу може стати важливим етапом у переживанні людиною кризи. Як було вказано вище, значущою умовою перебігу кризи є здатність людини переорієнтуватися із старих поведінкових і мисленневих патернів на нові, а саме з переживання до пошуку зовнішніх ресурсів і звернення по допомогу, за яким іде вибір лінії поведінки та повернення до нормального рівня функціонування [4, с. 18], певною умовою при цьому є здатність до самоконтролю людини. У свою чергу, основною метою звертання за допомогою є конструктивне вирішення проблеми, тож можна очікувати, що успішність подолання життєвої кризи досліджуваними, які переважно використовують стратегії пошуку соціальної підтримки та планування вирішення проблеми, буде вищою.

Слід зазначити, що якщо переваження стратегії втечі-уникнення для осіб із низькими показниками рівня сформованості емоційного інтелекту є очікуваним, то наявність у них також стратегії прийняття відповідальності (результати значущі при $p < 0,05$) є достатньо неочікуваним і цікавим. Ми це пояснюємо так, що одним із негативних проявів використання цієї стратегії є поява невинуватої самокритики, переживання почуття провини, незадоволеності собою та прийняття надмірної відповідальності. Тож в цьому контексті можна припустити, що недостатньо високий рівень емоційного інтелекту людини буде заважати їй адекватно оцінювати свою роль у тому, що відбувається, та вирішувати внутрішній конфлікт, пов'язаний зі ставленням до себе, до інших та до світу загалом.

Також, виходячи з розгляду ролі рівня розвитку емоційного інтелекту в тому, наскільки успішно особистість долає життєву кризу, іншим поясненням переважання стратегії прийняття відповідальності в осіб із низькими рівнем сформованості емоційного інтелекту є те, що вони розуміють ресурсний потенціал групи та готові звертатися по допомогу, а ті, що мають низький чи недостатній рівень або не мають відповідних навичок, – мають складності із розумінням інших людей та відчуття довіри до них. Тож для них може бути характерне майже навмисне дистанціювання із переживанням того, що тільки сама людина може дати собі раду. Роль емоційного інтелекту тут буде полягати в тому, щоб зрозуміти ставлення та емоції інших людей до себе та відчуття компетентності в процесі взаємодії з ними, пов'язаної з упевненістю у власній здатності до ефективної комунікації.

Так, з табл. 4 можна побачити, що існують значущі відмінності (при $p < 0,01$) між обома кластерами за такими показниками, як ставлення до новизни, ставлення до складних задач, ставлення до невизначених ситуацій, надання переваги невизначеності та толерантність до невизначеності,

Таблиця 5

Показники міжкластерних відмінностей у рівнях життєстійкості досліджуваних

Змінні	Середні значення досліджуваних кластера 1	Середні значення досліджуваних кластера 2	Показники t-критерію Стьюдента
Залученість	41,1	33	4,095*
Прийняття ризику	21	13,4	7,215*
Контроль	35,9	24,6	6,859*
Загальний рівень життєстійкості	98	71	5,114*

* – статистично значущі відмінності на рівні $p \leq 0,01$

а також за загальним результатом. Якісний аналіз показує, що більші показники за цими шкалами мають представники кластера з високим рівнем сформованості емоційного інтелекту.

Подальший аналіз результатів, який представлений в табл. 5, свідчить про те, що досліджувані кластера з високим рівнем сформованості емоційного інтелекту значно відрізняються (при $p < 0,01$) за показниками життєстійкості та її складників, таких як залученість, контроль і прийняття ризику від результатів кластера з низькими показниками рівня сформованості емоційного інтелекту. Представлені результати тесту життєстійкості дають змогу оцінити здатність і готовність людини активно та гнучко діяти в ситуації стресу і труднощів, її вразливість до переживань стресу і депресій. Тому очікуваним для нас результатом було наявність в осіб із високим рівнем емоційного інтелекту високих показників життєстійкості та її складників. Так, у ситуації з відчуттям залученості, що виявляється через задоволення від власної діяльності та уміння в кожній події знаходити щось цікаве для особистості, емоційний інтелект забезпечує краще розуміння себе та навколишнього світу, що починає сприйматися як великодушний. Прояв залученості виявляється через феномени синтонії – здатності переживати емоції, що збігаються з емоціями інших людей, та поступово заміщується раціоналізацією, впевненістю у своїй емоційній компетентності, наявній реципрокності як оцінка суб'єктом послуги або шкоди з боку іншої людини та реалізація позитивної реципрокності як бажання віддячити [8, с. 59]

У контексті дослідження особливостей внутрішньопереміщених осіб можна припустити надзвичайну важливість для особистості відчувати контроль над подіями як важливу засаду на шляху подолання стресу та тривожності. На нашу думку, зв'язок з емоційним інтелектом тут виявляється через інтернальність локусу контролю, що дослідники пов'язують із високим рівнем сформованості емоційного інтелекту [7]. Можна зробити висновок, що інтелект дає змогу людині діяти, спираючись на внутрішню умотивованість поведінки та помірну сенситивність до можливих емоціогенних подразників. Емоційний інтелект тут сприяє адекватному оцінюванню своєї поведінки та того, як вона впливає на інших людей.

Прийняття ризику (challenge) розглядається як переконаність людини в тому, що все те, що з нею трапляється, сприяє її розвитку завдяки знанням, видобутим із досвіду – неважливо, позитивного або не-

гативного. Людина, котра розглядає життя як спосіб набуття досвіду, готова діяти за умов відсутності надійних гарантій на успіх, на свій страх і ризик, вважаючи прагнення до простого комфорту і безпеки таким, що збіднює життя особистості. В основі прийняття ризику лежить ідея розвитку через активне засвоєння знань з досвіду та подальше їх використання.

Висновки. Отже, в результаті проведення емпіричного дослідження ми отримали майже повне підтвердження нашої гіпотези про те, що внутрішньо переміщені особи з високим рівнем сформованості емоційного інтелекту мають вищі показники життєстійкості, толерантності до невизначеності та використовують продуктивні копінг-стратегії, що, у свою чергу, зумовлює більш успішну їх адаптацію в складних життєвих обставинах.

Не підтвердилось лише припущення про використання такої копінг-стратегії як прийняття відповідальності, до якої більш схильні особи з низьким рівнем інтелекту. Так, представники кластера з високим рівнем сформованості емоційного інтелекту матимуть більш позитивне ставлення до змін, що відбуваються в житті, та матимуть змогу створити або знайти новий сенс, позитивні наслідки перетворень або просто асимілювати новий досвід без переживання внутрішнього конфлікту. У свою чергу, можна очікувати, що представники кластера з низькими показниками рівня сформованості емоційного інтелекту сприймають все, що з ними трапляється, скоріш як загрозу власній безпеці та те, що викликає дискомфорт і стрес. Вони схильні діяти тільки за безпечних умов та шукати комфорту, уникати змін та викликів. При цьому, уникаючи можливостей проявляти активність, вони схильні чекати на допомогу ззовні – від держави чи волонтерських організацій – або за умов низького рівня сформованості міжособистісного емоційного інтелекту взагалі уникатимуть соціальної активності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аршава І.Ф. Прогнозування емоційної стійкості людини з урахуванням рівнів розвитку емоційного інтелекту / І.Ф. Аршава // Психіатрія. – 2010. – № 1 – С. 22-27.
2. Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект: исследование феномена / И.Н. Андреева // Вопросы психологии. – 2006. – № 3. – С. 78-86.
3. Андреева И.Н. Об истории развития понятия «эмоциональный интеллект» / И.Н. Андреева // Вопросы психологии. – 2008. – № 5. – С. 83-95.
4. Байер О.О. Життєві кризи особистості : [навч. посібник] / О.О. Байер. – 2-ге видання, доповнене і перероб. – Д. : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2012. – 244 с.

5. Ерохина Е.В. Стратегии преодолевающего поведения и социальной адаптации при различных профилях эмоционального интеллекта : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / Е.Л. Ерохина. – Краснодар, 2011. – 221 с.
6. Носенко Е.Л. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції / Е.Л. Носенко, Н.В. Коврига. – К. : Вища школа, 2003. – 126 с.
7. Носенко Е.Л. Емоційний інтелект як соціально значуща інтегральна властивість особистості / Е.Л. Носенко // Психологія і суспільство. – 2004. – № 4. – С. 95-109.
8. Носенко Е.Л. Особливості виявлення феномену реципрокності в осіб з різним рівнем сформованості емоційного інтелекту / Е.Л. Носенко, М.В. Жоголева // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Сер. «Педагогіка і психологія». – 2006. – С. 54-63.
9. Пантелеєва Т.В. Краткий очерк истории развития проблематики эмоционального интеллекта в отечественной психологии / Т.В. Пантелеєва // Актуальные вопросы современной психологии : материалы III Международ. науч. конф. (г. Челябинск, февраль 2015 г.). – Челябинск, 2015. – С. 19-25.
10. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій : [метод. посібник] / [З.Г. Кісарчук, Я.М. Омельченко, Г.П. Лазос, Л.І. Литвиненко та ін.] ; за ред. З.Г. Кісарчук. – К. : ТОВ Видавництво «Логос». – 207 с.
11. Реан А.А. К проблеме социальной адаптации личности / А.А. Реан // Вестник СПбУ. – 1995. – № 3. – Серия 6. – С. 74-79.
12. Робертс Р.Д. Эмоциональный интеллект: проблемы, теории, измерения и применения на практике / Р.Д. Робертс, Дж. Мэттьюс, М. Зайднер, Д.В. Люсин [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/emotsionalnyy-intellekt-problemy-teorii-izmereniya-i-primeneniya-na-praktike>.
13. Шкуратова И.П. Личностные ресурсы как фактор совладания с кризисными ситуациями / И.П. Шкуратова, Е.А. Анненкова // Психология кризиса и кризисных состояний. Междисциплинарный ежегодник. – 2007. – Вып. 4. – С. 17-23.
14. Шпак М.В. Емоційний інтелект в контексті сучасних психологічних досліджень / М.В. Шпак // Актуальні проблеми психології розвитку особистості. Психологія особистості. – 2011. – № 1 (2). – С. 282-288.
15. Чіп Р.В. Психологічні особливості переживання життєвої кризи особистістю в ранньому юнацькому віці / Р.В. Чіп // Актуальні проблеми психології розвитку особистості. Психологія особистості. – 2011. – № 1(2). – С. 289 – 297.
16. Constanze Q., Liyam E., Rawan A. Mental health of refugees and displaced persons in Syria and surrounding countries: a systematic review / Intervention 2013. – Volume 11. – Number 3. – P. 276 – 294.

УДК 159.9.018:364.62

ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ РЕПЕРТУАРНИХ РЕШІТОК У ДОСЛІДЖЕННІ ПРОФЕСІЙНИХ ЯКОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ ФАХІВЦІВ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Лапіна М.Д., аспірант
кафедри практичної психології
Класичний приватний університет

У статті розглянуто проблеми дослідження особистості в професійній психології та розробки сучасних методів діагностики особистості фахівців. Висвітлено основні положення теорії особистісних конструктів і методу репертуарних решіток Дж. Келлі. Розроблено оцінну репертуарну решітку для діагностики професійних якостей особистості соціальних працівників, окреслено засоби якісної та кількісної обробки й інтерпретації результатів репертуарного тесту. Стверджується, що семантичний і статистичний аналіз індивідуальних конструктів фахівців є перспективним для дослідження професійних якостей особистості соціальних працівників.

Ключові слова: особистість фахівця, особистісний конструкт, репертуарна решітка, соціальна робота.

В статье рассмотрены проблемы изучения личности в профессиональной психологии и разработки современных методов диагностики личности специалистов. Освещены основные положения теории личностных конструктов и метода репертуарных решеток Дж. Келли. Разработана оценочная репертуарная решетка для диагностики профессиональных качеств личности социальных работников, указаны способы качественной и количественной обработки и интерпретации результатов репертуарного теста. Утверждается, что семантический и статистический анализ индивидуальных конструктов специалистов является перспективным для исследования профессиональных качеств личности социальных работников.

Ключевые слова: личность профессионала, личностный конструкт, репертуарная решетка, социальная работа.

Lapina M.D. USING THE REPERTORY GRIDS METHOD IN THE STUDY OF SOCIAL WORK SPECIALISTS' PERSONALITY TRAITS

The article deals with the problems of personality researches in professional psychology and development of contemporary diagnostic methods for professional's personality. There were considered the foundation of the psychology of personal constructs G. Kelly and his repertory grids method. It was elaborated the estimated repertory grid for the diagnostic of social work professional's personality traits. The ways for qualitative and quantitative analysis and interpretation of grid data is given. It is approved that semantic and statistical analysis of specialists' individual constructs are perspective for investigations of social worker's professional personality traits.

Key words: personality of specialist, personal construct, repertory grid, social work.

Постановка проблеми. Сучасна соціальна реальність характеризується низкою процесів реформування як економічної та політичної, так і соціальної, духовної природи. У таких умовах індивід постає основною соціальною рушійною силою, а індивідуалізація, самоідентифікація особистості зумовлюють формування так званого індивідуалізованого суспільства. Особливого значення процеси індивідуалізації набувають у професійній сфері, в якій інтегровані офіційно-ділові та суб'єктивно-особистісні аспекти життєдіяльності людини. У професійній діяльності професійно-особистісні характеристики є вагомим критерієм якості професійної підготовки, важливим складником психологічного відбору, оцінювання професійної компетентності, конкурентоспроможності людини, професійного й

особистісного зростання фахівця. Разом із цим важливо зазначити, що в соціономічних професіях, які передбачають постійну роботу з людьми та безпосереднє спілкування в процесі професійної діяльності, до особистісних якостей фахівців висувуються підвищені вимоги, оскільки об'єктом праці є інші люди [5, с. 262]. У зв'язку з цим досить актуальною проблемою нині є необхідність діагностики та аналізу особистісно-професійних якостей і розробки сучасних методів дослідження особистості фахівців, що враховують багатомірність, багатогранність і неоднозначність феномена особистості як такої. Водночас у дослідженнях сучасних авторів ще немає одностайної думки щодо методик і технологій психологічного дослідження особистісно-професійного розвитку фахівців.

Ступінь розробленості проблеми. Розуміння особистості у вітчизняній психологічній школі визначає системний суб'єктно-діяльнісний підхід, який склався на основі класичних робіт Л.С. Виготського, О.М. Леонтьєва, Г.С. Костюка, С.Д. Максименко та ін. Методологічні засади психодіагностики як напряму практичної психології розроблено таким вченими, як В.І. Войтко, Ю.З. Гільбух, Л.Ф. Бурлачук, С.М. Морозов, І.М. Карицький, Т.В. Бушуєва, Г.В. Грищенко та ін. Окремі якості особистості фахівців соціальної сфери та їх вплив на професійну діяльність вивчають В.І. Бочелюк, А.В. Діордієва, І.Д. Бех, С.Ю. Сургова, Н.В. Корчакова, С.М. Безбородов, І.В. Шпекторенко, А.В. Ріпецька, О.П. Патинок, Є.І. Холостова, О.Г. Сладнева. Комплексний підхід до професійно-особистісних якостей фахівців пропонують Л.П. Журавльова, М.Д. Дяченко, Н.М. Дідик, Н.М. Бамбурак.

Мета статті полягає у вивченні такого питання, як використання методу репертуарних решіток Дж. Келлі в дослідженні професійних якостей особистості. Для реалізації мети необхідно, передусім, проаналізувати можливості класичного методу репертуарних решіток і запропонувати його модифікацію згідно з предметом дослідження. По-друге, варто унаочнити застосування методу на прикладі професії соціального працівника, яка є яскравим зразком складної, багатофункціональної соціономічної професії.

Виклад основного матеріалу. Вимірювання індивідуально-психологічних особливостей особистості є предметом вивчення психологічної діагностики. Розповсюдженими напрямками застосування психодіагностики в професійній сфері є управління персоналом, підбір і відбір персоналу, профорієнтація, оптимізація професійного навчання й виховання тощо. Загальний психодіагностичний метод конкретизується в обґрунтованих діагностичних підходах, у рамках яких створені конкретні методичні засоби.

Серед наявного інструментарію для діагностування особистісно-професійної компетентності найбільш поширеним є застосування описових методів оцінювання професійних якостей особистості: анкетування та методу групових експертних оцінок. Для експертної оцінки зазвичай застосовують або авторські опитувальники, або спеціальні шкали (А.П. Москаленко, К.І. Шкарлатюк, О.В. Наконечна, А.М. Лисанова, О.М. Котикова, К.М. Дідур та ін.). Але необхідно зазначити, що експертні оцінки є суб'єктивним методом, крім того, оцінки мають не тільки вузькосуб'єктивні риси,

притаманні окремим експертам, а й колективно-суб'єктивні риси, які можуть суттєво знизити об'єктивність і надійність дослідження.

Розповсюдженим методом дослідження особистості є також опитувальники, що розроблені в межах диспозиційного напряму сучасної психології. Згідно з метою досліджень, автори застосовують особистісний опитувальник Г. Айзенка, 16-факторний опитувальник Р. Кеттелла, опитувальник ММРІ чи його окремі шкали тощо. Проте під час застосування особистісних опитувальників практичні психологи зауважують можливість фальсифікації відповідей, дію соціально зумовлених настановлень, особливості трактування запитань і мінливість відповідей досліджуваних. Крім того, результати опитувальників ґрунтуються тільки на свідомих самозвітах випробуваного, а несвідомий рівень психіки залишається малодослідженим. Л.Ф. Бурлачук зазначає, що експериментальні дані, одержані за допомогою особистісних опитувальників, повинні бути співвіднесені з відповідними об'єктивними показниками [2, с. 97]. Особливо це стосується психологічних аспектів професійної діяльності особистості через високу соціальну значущість цієї сфери для досліджуваного.

Практично не використовуються в професійній діагностиці проєктивні методи дослідження особистості. Проєктивні методи переважно спрямовані на діагностику неусвідомлених рис і мотивів особистості, тому застосовуються в клінічній практиці та психокорекції, ніж у психології професійної діяльності. До того ж існує проблема стандартизації проєктивних методик. Деякі методики не містять математичного апарату для об'єктивної обробки отриманих результатів, не містять норм. Ці методики насамперед характеризує якісний підхід до дослідження особистості, а не кількісний, як в особистісних опитувальників.

Разом із тим у психологічній діагностиці особистості розвивається новий напрям – психосемантичні методи. Методи експериментальної психосемантики використовуються для вимірювання індивідуальної системи суб'єктивних значень різних об'єктів для людини. Початок тенденції саме такого вивчення особистості людини покладено Дж.Келлі та Ч. Осгудом. Нині психосемантичні методи використовуються під час консультування, в практиці управління персоналом, а також у соціально-психологічних дослідженнях (А. Анастаси, О.В. Дробот, І.С. Загурська, В.Ф. Петренко, Т.Є. Косаревська, О.А. Шевченко, Т.С. Баранова). Найбільш відомими із семантич-

них методів є семантичний диференціал і репертуарний тест особистісних конструктів Дж. Келлі.

Репертуарний особистісний тест (*Role Construct Repertory Test; Rep Test*) створений Дж. Келлі на засадах його теорії особистісних конструктів. Згідно з теорією Дж. Келлі, кожен індивід вивчає навколишнє середовище як «людина-вчений», інтерпретуючи події та формулюючи конструкти, які репрезентують його об'єктивний і суб'єктивний світ. Конструкти є «власними версіями реальному світу людини», в зіткненні з реальністю вони зазнають перевірки та організуються до ієрархічної системи, яка й характеризує її особистість. Особистісні конструкти мають дихотомічну природу та придатні для інтерпретації обмеженого кола життєвих подій [4, с. 139]. Універсальної системи конструктів не існує, але індивідуальна системна організація конструктів, що використовуються для сприйняття об'єктів або подій, впливає на поведінку особистості.

Репертуарний тест особистісних конструктів дає можливість виявити важливі конструкти щодо інших людей або життєвих сфер. Методика передбачає сортування стимулів, результати якого можна подати у вигляді матриці або решітки конструктів і провести оцінку взаємозв'язків між ними. Застосування репертуарних особистісних решіток дає змогу розкрити унікальні особистісні характеристики, водночас решітка під час оброблення дає змогу отримати багато показників із застосуванням різних статистичних процедур. Отже, на думку І.П. Шкуратової, репертуарний тест Дж. Келлі є синтезом ідеографічного й номотетичного підходів до особистості. Але найголовніша перевага методу репертуарних решіток полягає в необмеженій можливості його модифікації відповідно до завдань діагностики [11, с. 369]. Техніка репертуарних решіток первісно розроблена в контексті психотерапії, щоб вивчати індивідуальні конструкти пацієнтів із психологічними проблемами, тим не менше, вже давно метод визнаний як спосіб виявлення індивідуальних інтерпретацій навколишнього світу, має застосування в різних галузях (наприклад, освіти й дослідження ринку), які далекі від клінічної психології. Зокрема, Ю.М. Забродін і В.І. Похилько зазначають, що репертуарні решітки – незамінний метод для вирішення завдань профорієнтації та профконсультування. За їх допомогою легко виявити індивідуальну систему уявлень людини про різні професії, розібратися в причинах переваги конкретною людиною тієї або іншої професії, виявити конфліктні уявлення й неадекватні оцінки [8, с. 11].

Крім того, А. Анастасі анує тест рольових конструктів Г. Келлі як один із найбільш уживаних чотирьох діагностичних методів психодіагностики самосвідомості особистості, що дає можливість аналізувати «Я-образ» або «Я-концепцію» людини [1, с. 503]. Доведено, що саме професійна самосвідомість є поєднувальною ланкою між особистістю та професією, дає можливість у процесі свого формування досягати оптимального результату як в особистісному зростанні, так і в професійній діяльності [3, с. 46]. Тому є підстави об'єднати всі якості особистості професіонала системоутворювальним компонентом – категорією професійної самосвідомості особистості. Саме на основі професійної самосвідомості та самопізнання розвиваються професійно важливі особистісні якості фахівців [9, с. 138]. Отже, є очевидним, що метод репертуарних решіток Дж. Келлі дає можливість досліджувати унікальні особистісно-професійні якості фахівців, зокрема фахівців соціальної роботи.

Репертуарна решітка являє собою матрицю, стовпцями якої є об'єкти або елементи, а рядками – біполярні конструкти. Головними поняттями репертуарного методу є поняття «елемент» і «конструкт». Елементами в класичному реп-тесті є перелік типових рольових персонажів, до яких досліджуваний самостійно підбирає конкретних осіб. Для отримання особистісних конструктів Дж. Келлі запропонував список із 24 рольових персонажів і логічно обґрунтував вибір триад, із якими працює випробуваний. Ці триади (або класи) поділені на сім репертуарних груп: Я, сім'я, стосунки, близькі, ситуативні персонажі, авторитет, цінності [8, с. 43]. Кожен розробник нової решітки може модифікувати цей список так, щоб він відповідав його конкретним вимогам, але Ф. Франселла та Д. Банністер зазначають, що елементи повинні знаходитися в діапазоні придатності використовуваних конструктів. Елементи варто обирати так, щоб вони становили репрезентативну вибірку щодо досліджуваної галузі, від вибору елементів залежить рівень значущості конструктів, ступінь їх релевантності для цієї конкретної людини [8, с. 41]. Хоча існують варіації репертуарного тесту в різних додатках і дослідженнях, усі вони містять 4 основні етапи: етап виявлення елементів відповідно до предметної галузі, що вивчається, етап виявлення конструктів за допомогою визначення відмінності й подібності триад елементів. Далі дослідник здійснює ранжування сітки (матриці) елементів і конструктів, дає аналіз і пояснення результатів.

Згідно з поставленими завданнями діагностики професійних якостей особистості соціальних працівників, розроблено оцінну репертуарну решітку, де випробуваний має оцінити кожен елемент за шкалою, заданою двома полюсами конструкту. Особливістю розробленої репертуарної решітки стало уточнення та розбиття репертуарного списку на групи відповідно до контексту професійної сфери соціальної роботи.

Рольова група «Я» репертуарної решітки представлена елементами професійної самосвідомості фахівця: ретроспективним (Я як соціальний працівник учора), актуальним (Я як соціальний працівник сьогодні), потенційним (Я як соціальний працівник завтра), ідеальним (Я як соціальний працівник у майбутньому) тощо. Динаміка образів «Я-реальне», «Я-ідеальне» та «Я-майбутнє-професійне» виконує ключову роль у формуванні професійної ідентичності, сприйнятті результатів професійної поведінки, успішному аналізі проблемних ситуацій, у плануванні, контролі та розвитку професійної діяльності й самого себе як її суб'єкта.

Зрозуміло, що рольова група «сім'я» не є релевантною для професійної сфери життєдіяльності людини. У професійному контексті ці ролі частково перетинаються з групою «авторитет», тому рольовий список тут представлений такими ролями: «особа, що вплинула на вибір професії», «викладач із високим рівнем професіоналізму», «викладач із низьким рівнем професіоналізму», «керівник соціальної служби». Можна припустити, що викладачі, з якими стикається майбутній соціальний працівник, стають символічними «батьками» особистості як фахівця.

Репертуарна решітка, що розроблена, спрямована для вивчення рівня сформованості професійних якостей особистості соціальних працівників під час професійного навчання, тому репертуарна група «близькі стосунки» конкретизується ролями «знайомий фахівець соціальної роботи», «одногрупник, що хоче та добре вчиться», «однорічник, що не хоче вчитися», «Ваш друг із групи». Якщо метою дослідження є професійно-особистісні якості вже працюючих фахівців, репертуарна група може бути замінена репертуарними ролями «колеги».

Більшість дослідників професійної діяльності фахівців соціальної професії звертають особливу увагу на те, що наявність певних спеціальних здібностей до цього виду діяльності, визначеного набору морально-етичних якостей, емоційного ставлення до об'єкта й результату праці є важливими умовами для успішного профе-

сійного процесу. Діяльність професіонала соціальної роботи значною мірою зумовлена морально-етичними принципами щодо свого об'єкта, тобто професія має деонтологічний статус. Тому важливими елементами репертуарної решітки є типові рольові персонажі з групи «цінності»: «етична людина», «успішна людина», «щаслива людина».

Як видно зі сформованої репертуарної решітки, елементи передбачають не тільки позитивні, а й негативні рольові характеристики, що підвищує ступінь їх релевантності для будь-якої професійної сфери життєдіяльності людини.

Індивідуальні конструкти досліджуваних виявляються за допомогою послідовного методу, тобто елементи пред'являються тріадами відповідно до певної системи: кожен раз у тріаді один із елементів замінюється новим. Наприклад, після пред'явлення елементів 1, 2 і 3 елемент 1 замінюється елементом 4 тощо.

Загалом передбачається якісна й кількісна обробка та інтерпретація результатів модифікованого варіанта репертуарного тесту Дж. Келлі. Якісна інтерпретація стосується здебільшого аналізу основних особливостей системи особистісних конструктів досліджуваних. Семантичний аналіз конструктів, що винайшов суб'єкт, може бути самостійною дослідницькою метою, пов'язаною з дослідженням професійних якостей особистості фахівців соціальної роботи. Якісний аналіз репертуарних решіток передусім стосується виявлення когнітивної складності системи конструктів, що дає змогу судити про соціальний інтелект та особливості комунікативної сфери особистості обстежуваного. Дослідження вітчизняних і зарубіжних авторів свідчать про зв'язок індивідуального стилю «когнітивна складність» та особливостей спілкування особистості [10, с. 80].

Згідно з С.В. Талайко та Є.Н. Клімовою, емоційність-раціональність особистості розкривається або домінуванням емоційних конструктів, що характеризують систему конструктів як емоційну, або перевагою раціональної системи особистісних конструктів. Різноманітність-одноманітність системи особистісних конструктів дає змогу судити про багатство або бідність словникової мови випробуваного, його загальний емоційний настрій. Система особистісних конструктів із високою емоційно-спрямованістю характеризується переважанням конструктів, які свідчать про ставлення персонажів до обстежуваного й виявляють егоцентричні риси особистості. Також інформативним є параметр рихлість-жорсткість системи особистісних конструктів, який пов'язаний із

кількістю статистично значущих зв'язків між конструктами особистості. Так визначаються основні властивості системи особистісних конструктів досліджуваних [7, с. 131].

Безсумнівною перевагою методу репертуарних решіток над класичними проєктивними особистісними тестами є можливість математичної статистичної обробки результатів дослідження. Аналіз отриманих матриць проводиться за допомогою підрахунку частот і збігів, контент-аналізу, факторного аналізу, кластерного аналізу, багатомірного шкалування. Математична обробка даних здійснюється в програмі SPSS-10, STATISTICA 8.0. Засоби програми Excel із Microsoft Office дають можливість аналізу решіток (як матриць із даним), оскільки мають доповнення для статистики. Програми для роботи у DOS'і Gridstat, OMNIGRID орієнтовані на гнучке аналізування даних репертуарної решітки, існує спеціальний пакет комп'ютерної обробки даних KELLY тощо [6, с. 213]. Варто зазначити, що саме можливість статистичної обробки результатів порівняння та спільного аналізу груп репертуарних решіток визначає застосування техніки репертуарних решіток у конкретних галузях прикладної соціології, наприклад, для дослідження політичних переваг, у маркетингу, організаційній діагностиці. Проте нині не існує цілком задовільного в усіх відношеннях методу обробки біполярної імплікативної репертуарної решітки.

Висновки. Отже, виконаний аналіз підтверджує, що саме розвинені професійно-особистісні якості є важливим функціональним знаряддям праці, чинником формування професійної позиції та високого професіоналізму фахівця в сучасному професійному світі. Особливо велике значення особистісно-професійні якості мають у гуманітарних професіях – педагогічних працівників, медичних працівників, психологів, юристів, військовослужбовців, соціальних працівників тощо. Моніторинг процесу професійного розвитку особистості фахівців таких професій набуває особливо значення.

Найбільш поширені методи психодіагностики особистості в професійній сфері – методи експертної оцінки, особистісні опитувальники, проєктивні методи – мають свої переваги й обмеження. З огляду на багатогранність і складність феномена особистості людини, найбільш еквівалентним методом вивчення особистісних якостей і самосвідомості фахівців є метод репертуарних решіток Дж. Келлі. Разом із цим більшість дослідників стверджує, що репертуарні решітки є не технікою діагностики, а

саме методом, який дослідник може змінювати відповідно до своїх наукових завдань. Тому є підстави вважати, що за допомогою модифікованої згідно з професійною сферою репертуарної решітки можна дослідити професійно особистісні якості фахівців соціальної роботи. Якісний семантичний аналіз індивідуально-своєрідної системи особистісних конструктів фахівців соціальної роботи та математична статистична процедура обробки результатів є доречними для дослідження особистості з метою професійної підготовки, професійної атестації й індивідуальної професійної консультації. Результати розробленої модифікації методу репертуарних решіток є проміжними для подальшого дослідження особливостей професійних якостей особистості майбутніх фахівців соціальної роботи та вдосконалення засобів і методів цілеспрямованого формування професіоналізму соціальних працівників під час професійної підготовки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Анастаси А. Психологическое тестирование / А. Анастаси, С. Урбина. – СПб. : Питер, 2007. – 688 с.
2. Бурлачук Л. Психодіагностика особистості: понятійний апарат та методи дослідження / Л. Бурлачук // Психологія і суспільство. – 2014. – № 4. – С. 85–103.
3. Деркач А.А. Психология развития профессионала / А.А. Деркач, В.Г. Зазыкин, А.К. Маркова. – М. : РАГС, 2000. – 125 с.
4. Келли Дж. Психология личности. Теория личных конструктов / Дж. Келли. – СПб. : Речь, 2000. – 249 с.
5. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения / Е.А. Климов. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1996. – 512 с.
6. Використання методу рангових решіток у дослідженнях соціальних проблем / [І.А. Мейжис, О.П. Гожий, В.О. Єрещенко, О. Козуб] // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія «Комп'ютерні технології». – 2010. – Т. 134. – Вип. 121. – С. 206–214.
7. Талайко С.В. Факторный анализ Я-концепции социальных сирот / С.В. Талайко, Е.Н. Климова // Веснік Мазырського дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя І.П. Шамякіна. – 2007. – № 1 (16). – С. 130–134.
8. Франселла Ф. Новый метод исследования личности: руководство по репертуарным личностным методикам / Ф. Франселла ; пер. с англ. ; общ. ред. и предисл. Ю.М. Забордина, В.И. Похилько. – М. : Прогресс, 1987. – 236 с.
9. Холостова Е.И. Профессионализм в социальной работе / Е.И. Холостова. – М. : Дашков и К, 2006. – 236 с.
10. Шкуратова И.П. Когнитивный стиль и общение / И.П. Шкуратова. – Ростов-на-Дону : Издательство Ростовского педагогического университета, 1994. – 156 с.
11. Шкуратова И.П. Тест Келли как синтез идеографического и номотетического подходов к личности / И.П. Шкуратова // Ананьевские чтения-2009. – СПб. : Издательство С.-Петербургского университета, 2009. – С. 368–370.

УДК 159.923:616.89-008.441.3

ОЦІНЮВАННЯ РІВНЯ СУБ'ЄКТИВНОГО КОНТРОЛЮ ОСІБ, ЗАЛЕЖНИХ ВІД ОПІОЇДІВ, І СПІВЗАЛЕЖНИХ БАТЬКІВ

Литвинчук Л.М., к. психол. н.,
старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник
лабораторії психології соціально дезадаптованих неповнолітніх
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Національної академії педагогічних наук України

У статті подано результати емпіричного дослідження оцінювання рівня суб'єктивного контролю в різних життєвих ситуаціях залежних осіб від опіоїдів, тобто визначення схильності приписувати відповідальність за результати своєї діяльності зовнішнім обставинам чи власним здібностям і зусиллям. Наводиться порівняльна оцінка показників рівня суб'єктивного контролю досліджуваних і співзалежних батьків. Установлено, що для залежних від опіоїдів властиві низький рівень суб'єктивного контролю, знижене почуття особистої відповідальності за власні невдачі, сімейні та виробничі відносини.

Ключові слова: вибірка, клініко-психологічне обстеження, рівень суб'єктивного контролю, співзалежні батьки, залежні від опіоїдів, статистичні дані.

В статье представлены результаты эмпирического исследования оценки уровня субъективного контроля в разных жизненных ситуациях зависимых лиц от опиоидов, т. е. склонности приписывать ответственность за результаты своей деятельности внешним обстоятельствам или собственным способностям и усилиям. Приводится сравнительная оценка показателей уровня субъективного контроля испытуемых и созависимых родителей. Установлено, что зависимым от опиоидов присущи низкий уровень субъективного контроля, пониженное чувство личной ответственности за свои неудачи, семейные и производственные отношения.

Ключевые слова: выборка, клинико-психологическое обследование, уровень субъективного контроля, созависимые родители, зависимые от опиоидов, статистические данные.

Litvinchuk L.M. EVALUATION OF SUBJECTIVE CONTROL OF PERSONS DEPENDENT ON OPIOIDS AND CODEPENDENT PARENTS

The paper presents the results of empirical research assessing the level of subjective control in different life situations of people dependent on opioids, ie determining the propensity to attribute responsibility for their activities or circumstances outside their own abilities and efforts. An evaluation of the relative level of subjective control subjects and codependent parents. It is established that dependent on opioids inherent low level of subjective control, reduced sense of personal responsibility for their own failures, family and industrial relations.

Key words: sampling, clinical and psychological examination, level of subjective control, codependent parents, dependent on opioids statistics.

Постановка проблеми. Наркотична залежність залишається домінуючою не тільки в Україні, а й у багатьох країнах світу. Епідемічна поширеність наркотичної залежності, її популяційна масштабність і вітальний характер створюють реальну загрозу здоров'ю нації й дають змогу, на думку багатьох авторів, зарахувати вирішення завдань щодо мінімізації рівня залежності від наркотиків до провідних. Тому вельми актуальним у теоретичному та практичному планах є вивчення психологічних особливостей і психосоціального функціонування залежних з метою розроблення психологічної реабілітації цих осіб.

Ступінь розробленості проблеми. В емпіричному дослідженні залежних від опіоїдів ми використовували методику оцінювання рівня суб'єктивного контролю в

різних життєвих ситуаціях, тобто визначення схильності особи приписувати відповідальність за результати своєї діяльності зовнішнім обставинам чи власним здібностям і зусиллям. Методика створена Є.Ф. Бажіним, Е.А. Голінкіною, О.М. Еткіндом у 1984 році на основі відомої шкали локус контролю Дж. Роттера.

Ця методика має суттєві відмінності порівняно з останньою. Методика Дж. Роттера базувалася на теоретичному положенні, згідно з яким локус контролю, властивий певному індивіду, універсальний у будь-яких ситуаціях [1]. Один і той самий тип контролю характеризує поведінку особи в усіх випадках. Тому шкала Дж. Роттера є одномірною, в ній є лише один показник «інтернальність-екстернальність» локус контролю. Методика «Рівень суб'єктивного

контролю» передбачає, що спрямованість суб'єктивного контролю в однієї й тієї самої людини в різних ситуаціях може варіювати. Тому в опитувальник включено низку показників (шкал), що вимірюють локус контролю в різних життєвих сферах:

Мета статті – викласти експериментальні дослідження, спрямовані на визначення особистісних особливостей залежних від опіодів, а саме рівень суб'єктивного контролю вказаних досліджуваних і співзалежних батьків.

Виклад основного матеріалу. Ретельне формування вибірки й підготовча робота відігравали значну роль на першому етапі дослідницької діяльності. Під час роботи з наркозалежною особистістю завдання діагностики можна об'єднати в три відносно автономні блоки, що мають науково-дослідний, клінічний і просвітницько-розвивальний напрями діяльності. Пролонгований характер процесу реабілітації, а також неоднозначність його результату ставлять перед діагностом питання:

- визначення факторів – внутрішньоособистісних, міжособистісних тощо;
- на якій стадії реабілітації ці фактори стають провідними, який процес їх зміни;
- на які особистісні особливості наркозалежної особи необхідно звернути увагу, щоб підвищити ефективність психотерапії;
- як організувати індивідуальну роботу.

Науково-дослідницький напрям пов'язаний із пошуком як загальних закономірностей розвитку реабілітаційного процесу й умов його ефективного здійснення, так і конкретних особливостей особистості та поведінки наркозалежної особи, з метою можливого прогнозу результатів реабілітації.

Клінічний аспект психодіагностики найбільш очевидний: чим повніше представлений психологічний портрет особистості пацієнта, тим ефективнішим буде кінцевий результат психотерапії.

Інформація, отримана в ході діагностичного обстеження, в тому або іншому обсязі доводиться до випробуваного. Однак необхідно враховувати такі моменти: з одного боку, наркозалежний – це внутрішньо конфліктна, неструктурована особистість, а результати психодіагностики найчастіше містять багато негативної, психотравмальної інформації. З іншого, сам процес тестування викликає великий інтерес, виникає бажання отримати оцінку себе, своїх здібностей, тому наркозалежні особи, як правило, активно цікавляться результатами. У міру відновлення та нормалізації психічної діяльності інтерес і схильність до процесу самопізнання зростають [4].

Ця інформація є особливо цінною під час складання індивідуальної програми. Крім того, вона сприяє побудові нових більш адекватних взаємини між реабілітантом і його близькими [5].

Згідно з визначенням ВООЗ, реабілітація в наркології – це процес, наступний за початковою фазою лікування – детоксикацією й медикаментозним лікуванням, який може включати в себе групову та індивідуальну психотерапію різних напрямів, залучення до групи взаємодопомоги, проживання в терапевтичній спільноті, навчання професії, включення в трудову діяльність [3, с. 2].

Пройшовши курс детоксикації, залежна особа стикається, як мінімум, із 3 проблемами:

1. Постабстинентним синдромом, який виявляється наполегливим безсонням, зниженням настрою, дратівливістю, слабкістю, головним болем тощо.

2. Потягом до наркотику або алкоголю, що періодично виникає.

3. Зустріччю з тими факторами і проблемами, які спричинили залежність, будь-яка з них здатна призвести до зриву.

Протягом 2013–2017 рр. нами обстежено 287 осіб. Важливим аспектом планування психологічного дослідження є формування вибірки.

Для оцінювання ефективності запропонованої психологічної моделі реабілітації на заключному етапі дослідження з первинно обстежених було відібрано 2 групи:

1. Експериментальна група – 197 осіб, які погодилися на участь у запропонованих нами психологічних заходах реабілітації та повністю завершили програму реабілітації.

2. Контрольна група – 90 осіб, які не проходили відповідних заходів.

Об'єм вибірки та її склад забезпечують статистичну вірогідність отриманих результатів. Репрезентативність вибірки забезпечено використанням прийому простого випадкового відбору.

Як відомо, вибірка являє собою зменшену модель генеральної сукупності, що дає підґрунтя для узагальнення висновків цього дослідження й розповсюдження їх на ту множину об'єктів, щодо яких формулюється дослідницька гіпотеза. Саме тому до складу основної групи ввійшли наркозалежні особи обох статей, які знаходились на лікуванні в реабілітаційному центрі «Світ без залежності», Хмельницькому обласному центрі ресоціалізації наркозалежної молоді, Реабілітаційному наркологічному відділенні Київської міської наркологічної лікарні «Соціотерапія». Особливостями досліджуваних основної групи є те, що вони на час дослідження знаходились у зазначених центрах,

пройшли процедуру УШОД, знаходилися поза зоною больового синдрому, зберігали ясну свідомість і адекватно орієнтувалися в навколишньому оточенні, а також добровільно й усвідомлено дали свою згоду на участь у дослідженні. До групи порівняння ввійшли особи, котрі не проходили запропоновані нами психологічні заходи реабілітації та цілком свідомо дали свою згоду на участь у дослідженні.

Як контрольну групу обстежено умовно здорових осіб (n=48) із подібними віковими і статевими характеристиками. До контрольної групи ввійшли особи, які проживають на території України. Обстежуваний контингент представлений студентами спеціальних закладів, ЗНЗ, службовцями.

З метою включення цих осіб в експериментальне дослідження необхідним було дотримання таких **умов**:

– пацієнти обстежувалися після 28 днів після останнього вживання наркотиків у тверезому стані після проходження курсу детоксикаційної програми та купірування синдрому скасування;

– вік пацієнтів – 18–38 років;

– тривалість наркотичної залежності – від 1 до 10 років;

– відповідно до Міжнародної класифікації хвороб МКБ-10, особи повинні мати діагноз, що відповідає рубриці F11 – психічні та поведінкові розлади внаслідок уживання опіоїдів, а саме F11.2 – синдром залежності.

Клінічну оцінку хворих згідно з критеріями МКБ-10 відповідного діагнозу проводив керівник відділу реабілітації, лікар вищої категорії зі спеціальності «наркологія». В окремих випадках верифікований діагноз ставився прикріпленими до реабілітаційного центру лікарями – психіатрами-наркологами України.

За результатами обстеження лікарем – психіатром-наркологом – не включалися в експериментальне дослідження особи, віком до 18 і більше ніж 38 років.

На 1 етапі виконано клініко-психологічне обстеження 197 осіб, котрі проходили реабілітацію в реабілітаційних центрах України.

У процесі бесіди з'ясувалися анкетні дані: рік народження, сімейний стан, освіта, професійна спеціалізація, стаж роботи за фахом, стан сім'ї, кількість членів, характер міжособистісних взаємин, ступінь емоційної близькості між найближчими родичами. У бесіді розкривалися інтереси досліджуваних у сфері цілеспрямованості життя, рівень бажання змінити наявний стан речей.

За допомогою спеціально розробленої анкети проводили опитування. До питань анкети входили дані щодо часу вживання наркотиків, їх виду, ставлення до вживання,

впливу наркотиків на життя досліджуваних та оцінювали вираженість мотивації вживання опіоїдів.

Значна увага приділялась наркологічному анамнезу досліджуваних, з'ясовувалось, за яких обставин відбувалась наркотизація, що провокувало, а також думки й емоції з природу власної наркотизації. З'ясовували, як формувалась залежність, ставлення до неї родичів, де й коли досліджуваний проходив лікування, наявність довготермінової реабілітації.

Оцінювали рівні мотивації уникнення невдач, емпатії, рівень суб'єктивного контролю над різноманітними життєвими ситуаціями. Приймаючи за основу принцип системності в організації життєдіяльності людини, а саме єдність думок, відчуттів, емоцій, поведінки людини, а також розуміючи, що ціле більше за його складові частини, складали психодіагностичний комплекс.

Далі нами використовувався комплекс психодіагностичних інструментів.

На 2 етапі виконувався аналіз факторів, що впливають на ефективність процесу реабілітації (порівнювали динаміку психологічних показників) за допомогою кореляційного, регресійного та дисперсійного аналізу.

3 етап роботи присвячений оцінюванню ефективності розробленої моделі психологічної реабілітації. Як найважливіші критерії розглядалися не тільки тривалість ремісії, а й досягнення наркозалежною особою максимального можливого високого рівня психосоціальної адаптації.

Як основні критерії ефективності реабілітаційної програми виступали такі показники:

– завершення курсу реабілітації;

– формування мотиву на виключення вживання наркотику і здобуття нової соціальної мережі комунікації;

– формування об'єктивних знань про методи й технології лікувально-реабілітаційного процесу, запобігання зривам і рецидивам;

– створення мотивації до змін, що зумовлює підвищення рівня психосоціальної адаптації й життя загалом;

– здобуття чи відновлення трудових навичок. Мова йде про професійне навчання, залучення в суспільно корисну діяльність та організацію здорового дозвілля;

– формування морально-етичних і духовно-моральних цінностей.

Методика «Рівень суб'єктивного контролю» передбачає, що спрямованість суб'єктивного контролю в однієї й тієї самої людини в різних ситуаціях може варіювати. Тому в опитувальник включено низку показників (шкал), що вимірюють локус контролю в різних життєвих сферах:

Шкала загальної інтернальності (Io). Високий показник за цією шкалою відповідає високому рівню суб'єктивного контролю в значущих ситуаціях. Такі особи вважають, що більшість важливих подій у житті була результатом власних дій, що вони можуть ними керувати, отже, відчувають власну відповідальність за події й за те, як складається життя загалом. Низький показник за шкалою Io відповідає низькому рівню суб'єктивного контролю. Такі особи не бачать зв'язку між своїми діями і значущими для них подіями життя, не вважають себе здатними контролювати їх розвиток і вважають, що велика частина таких подій є результатом випадку або дій інших людей.

Шкала інтернальності в ділянці досягнень (Id). Високі показники за цією шкалою відповідають високому рівню суб'єктивного контролю над емоційно позитивними подіями й ситуаціями. Такі люди вважають, що вони самі домоглися всього хорошого, що було і є в їхньому житті, що вони здатні з успіхом досягати свої цілі й у майбутньому. Низькі показники за шкалою Id свідчать про те, що людина приписує свої успіхи, досягнення зовнішнім обставинам – везінню, щасливому випадку, долі або допомозі інших людей.

Шкала інтернальності в ділянці невдач (In). Високі показники за цією шкалою свідчать про розвинене почуття суб'єктивного контролю щодо негативних подій і ситуацій, що виявляється в тенденції звинувачувати самого себе в різноманітних невдачах. Низькі показники за шкалою In свідчать про те, що досліджуваний схильний приписувати відповідальність за подібні події іншим людям або вважати їх результатом невезіння.

Шкала інтернальності в сімейних відносинах (Ic). Високі показники означають, що людина вважає себе відповідальною за події у своєму сімейному житті. Низький показник за шкалою Ic указує на те, що суб'єкт вважає не себе, а членів сім'ї причиною вагомих ситуацій.

Шкала інтернальності в службових відносинах (Ip). Високий рівень за шкалою Ip свідчить про те, що людина розцінює свої дії як важливий фактор в організації власної службової діяльності, складних взаєминах у колективі тощо. Низький рівень за шкалою Ip указує на те, що досліджуваний схильний приписувати більш важливе значення зовнішнім обставинам – керівництву, товаришам по роботі, везінню, невдачі.

Шкала інтернальності в ділянці міжособистісних відносин (Im). Високий показник свідчить про те, що людина вважає, що вона в змозі контролювати свої неформальні відносини з іншими людьми, викликати до себе повагу й симпатію тощо. Низький показник за

шкалою Im, навпаки, вказує на те, що особа може активно формувати своє коло спілкування та схильна вважати свої міжособистісні відносини результатом активності партнерів.

Шкала інтернальності стосовно здоров'я і хвороби (Iz). Високі показники за шкалою Iz свідчать про те, що людина вважає себе відповідальною за своє здоров'я. Людина з низьким показником за шкалою Iz вважає здоров'я та хворобу результатом випадку і сподівається на те, що одужання прийде в результаті дії інших людей, передусім лікарів.

Дослідження проведені нами впродовж 2013–2017 років з участю залежних осіб від опіоїдів (n=197) у динаміці реабілітаційного процесу в два етапи:

– **перший** – на початку психологічної реабілітації;

– **другий** – після проходження психологічної реабілітації.

Використовуючи методику «**Рівень суб'єктивного контролю**», ми досліджували спрямованість суб'єктивного контролю досліджуваних у різних життєвих сферах.

Отримані середні показники за шкалою загальної інтернальності (Io), шкалою інтернальності в ділянці досягнень (Id), шкалою інтернальності в ділянці невдач (In), шкалою інтернальності в сімейних відносинах (Ic), шкалою інтернальності в службових відносинах (Ip), шкалою інтернальності в ділянці міжособистісних відносин (Im) і шкалою інтернальності стосовно здоров'я і хвороби (Iz) подано в таблиці 1.

Таблиця 1
Усереднені показники рівня суб'єктивного контролю досліджуваних за методикою «Рівень суб'єктивного контролю»

Шкали	Середнє арифметичне* показник
Шкала загальної інтернальності (Io)	4,3
Шкала інтернальності в ділянці досягнень (Id)	4,0
Шкала інтернальності в ділянці невдач (In)	4,0
Шкала інтернальності в сімейних відносинах (Ic)	4,8
Шкала інтернальності в службових відносинах (Ip)	3,7
Шкала інтернальності в ділянці міжособистісних відносин (Im)	4,1
Шкала інтернальності стосовно здоров'я і хвороби (Iz)	5,5

Тут і далі умовні позначення: * середнє арифметичне значення по групі.

З таблиці 1 випливає, що рівень загальної інтернальності (I_o), який дорівнює 4,3, має показник нижчий за норму (< 5,5), що відповідає низькому рівню суб'єктивного контролю. Це явище можна пояснити тим, що залежні від опіодів не бачать зв'язку між власними діями та значимими подіями в житті, вважають, що вони не в змозі контролювати розвиток подій, і переконані, що більшість важливих подій у їхньому житті є випадковістю чи спричинені діями оточуючих. Залежні від опіодів не визнають власної відповідальності за свої досягнення (I_d). Цікаво, що отримані показники свідчать про те, що досліджувані не бажають визнавати свою відповідальність за невдачі, про що свідчить показник за шкалою «інтернальність у ділянці невдач» (4,0). Низький показник за шкалою інтернальності в ділянці міжособистісних відносин (4,1), можливо, пояснюється тим, що, відчуваючи дискомфорт у сім'ї та професійній діяльності, залежні особи мають проблеми у сфері комунікацій.

Отже, аналізуючи результати за методикою «УСК», можна зробити такі висновки: для клієнтів властивий низький рівень суб'єктивного контролю, знижене почуття особистої відповідальності за власні невдачі, сімейні й виробничі відносини.

Інші показники ми отримали після проведення методики «Рівень суб'єктивного контролю» з батьками залежних від опіодів.

Таблиця 2
Усереднені показники рівня суб'єктивного контролю у співзалежних батьків

Шкали	Середнє арифметичне* й показник
Шкала загальної інтернальності (I _o)	6,1
Шкала інтернальності в ділянці досягнень (I _d)	5,0
Шкала інтернальності в ділянці невдач (I _n)	7,9
Шкала інтернальності в сімейних відносинах (I _c)	8,7
Шкала інтернальності в службових відносинах (I _p)	6,1
Шкала інтернальності в ділянці міжособистісних відносин (I _m)	4,4
Шкала інтернальності стосовно здоров'я і хвороби (I _z)	5,3

Високий показник за шкалою загальної інтернальності (6,1) відповідає високому

рівню суб'єктивного контролю над значимими ситуаціями. Інтерпретуючи отримані результати, можна стверджувати, що співзалежні батьки вважають, що більшість важливих подій у їхньому житті є результатом їхніх власних дій, а отже, відчувають свою власну відповідальність за значимі події в житті. Проте звертають на себе увагу надто високі показники за окремими шкалами.

Так, високий показник за шкалою інтернальності в галузі невдач (7,9) свідчить про розвинене почуття суб'єктивного контролю щодо негативних подій і ситуацій, що виявляється в схильності звинувачувати самого себе. Надто високий показник за шкалою інтернальності в сімейних відносинах (8,7) свідчить про неабияку відповідальність за події, що відбуваються в сімейному житті.

Отримані результати 2 етапу дослідження за методикою «Рівень суб'єктивного контролю» подано в таблицях 3 і 4.

Таблиця 3
Порівняльна оцінка показників рівня суб'єктивного контролю досліджуваних

Шкали	Первинне дослідження	Вторинне досл.
Шкала загальної інтернальності (I _o)	4,3	4,8
Шкала інтернальності в ділянці досягнень (I _d)	4,0	5,9
Шкала інтернальності в ділянці невдач (I _n)	4,0	4,4
Шкала інтернальності в сімейних відносинах (I _c)	4,8	5,2
Шкала інтернальності в службових відносинах (I _p)	3,7	3,8
Шкала інтернальності в ділянці міжособистісних відносин (I _m)	4,1	6,7
Шкала інтернальності стосовно здоров'я і хвороби (I _z)	5,5	6,7

З таблиці 3 видно, що порівняно з первинним дослідженням відбулося незначне підвищення показника за шкалою загальної інтернальності (4,8). Це свідчить про те, що на момент вторинного дослідження клієнти більшою мірою відчували себе суб'єктами своєї діяльності, що виявляється в більш толерантному ставленні до оточуючих у різних життєвих ситуаціях порівняно з первинним дослідженням.

Про наявний зсув, хоча й незначний, у бік усвідомлення відповідальності свідчать

зміни показників за шкалами інтернальності в галузі невдач (4,4) та інтернальності в сімейних відносинах (5,2). Водночас відзначається підвищення показників за шкалою інтернальності в ділянці міжособистісних відносин (6,7), що свідчить про те, що досліджувані вважають, що в силах контролювати свої формальні й неформальні відносини з іншими людьми, викликати до себе повагу та симпатію.

Таблиця 4

Порівняльна оцінка показників рівня суб'єктивного контролю у співзалежних батьків

Шкали	Первинне дослідження	Вторинне досл.
Шкала загальної інтернальності (Io)	6,1	5,1
Шкала інтернальності в ділянці досягнень (Id)	5,0	5,0
Шкала інтернальності в ділянці невдач (In)	7,9	5,7
Шкала інтернальності в сімейних відносинах (Ic)	8,7	5,7
Шкала інтернальності в службових відносинах (Ip)	6,1	6,1
Шкала інтернальності в ділянці міжособистісних відносин (Im)	4,4	4,7
Шкала інтернальності стосовно здоров'я і хвороби (Iz).	5,3	5,8

Відповідно до таблиці 4, показник за шкалою загальної інтернальності знизився в основному за рахунок показників за шкалами інтернальності в ділянці невдач та інтернальності в сімейних відносинах. Ці показники свідчать про те, що знизилася схильність звинувачувати себе в неприємностях. Співзалежні починають розуміти, що вживання опіоїдів близькими родичами є власним вибором. Співзалежні батьки не відмовляються від наркозалежного, але відмовляються від хвороби, від її підтримки.

Крім того, провівши дослідження статистичних даних упродовж 5 років, ми встановили: з усіх пацієнтів, які перебували на реабілітації за цей час (n=197), у 40,3% спостерігається стійка ремісія й до теперішнього часу. Родичі цих досліджуваних регулярно відвідували заняття для співзалежних. Ті, хто мав зацікавленість, але не мав можливості відвідувати заняття, знайомились із відповідною літературою, спілкувались через сайт центру. 48,2% клієнтів, чії родичі не визнали факт співзалежності, вживають наркотики. На повторну реабілітацію з них повернулося 8,1%.

Висновки. Психодіагностичне обстеження й оцінювання динаміки психологічних патернів проводили на початковому періоді реабілітації (0–2 місяці) та після проходження психологічної реабілітації. Ретельне формування вибірки й підготовча робота відігравали значну роль на першому етапі дослідницької діяльності.

Під час роботи з наркозалежною особистістю завдання діагностики можна об'єднати в три відносно автономні блоки, що мають науково-дослідний, клінічний і просвітницько-розвивавальний напрями діяльності.

Інформація, отримана в ході діагностичного обстеження, в тому або іншому обсязі доводиться до випробуваного. Ця інформація особливо цінна під час складання індивідуальної програми. Крім того, вона сприяє побудові нових більш адекватних взаємин між реабілітантом і його близькими.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л.Ф. Бурлачук, С.М. Морозов. – СПб. : Питер Ком, 1999. – 528 с.
2. Злоупотребление психоактивными веществами (клинический и правовой аспекты) / [Т.Б. Дмитриева, А.Л. Игонин, Т.В. Клименко и др.]. – М. : МНЦ «Инфо-коррекция», 2003. – 316 с.
3. Негериш Н.В. Основные принципы и приемы проведения групповой психотерапии больных с зависимостью от психоактивных веществ / Н.В. Негериш // Вопросы наркологии. – 1999. – № 2. – С. 57–61.
4. Сосин И.К. Наркология / И.К. Сосин, Ю.Ф. Чуев. – Х. : Коллегиум, 2014. – 1500 с.
5. Crits-Christoph P. Psychological treatment for drug abuse. Selected review and recommendations for national health care / P. Crits-Christoph, L. Siqueland // Arch. Gen. Psychiatry. – 1996. – Vol. 53. – № 8. – P. 749–756.

УДК159.923.2

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЕКТУВАННЯ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ ЖІНКАМИ

Мазурик В.М., здобувач
кафедри загальної психології та психології розвитку особистості
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова

У статті проаналізовано становлення поняття «життєвий шлях» у психології. Визначено, що проблема проектування суб'єктивної картини життєвого шляху є актуальною для сучасної психологічної науки. Відзначено особливості проектування життєвого шляху жінками у віці ранньої дорослості (20–45 років) і жінок у віці середньої дорослості (40–60 років).

Ключові слова: життєвий шлях, постнекласична особистість, проектування, жінки ранньої та середньої дорослості.

В статье проанализировано становление понятия «жизненный путь» в психологии. Определено, что проблема проектирования субъективной картины жизненного пути является актуальной для современной психологической науки. Установлены особенности проектирования жизненного пути женщинами в возрасте ранней зрелости (20–45 лет) и женщин в возрасте средней зрелости (40–60 лет).

Ключевые слова: жизненный путь, постнеклассическая личность, проектирование, женщины ранней и средней зрелости.

Mazurik S.A. FEATURES OF WOMEN' LIFE PATH PLANNING

The article analyzes the evolution of life path concept in psychology. It was determined that the problem of designing a subjective picture of the life path is relevant for the modern psychological science. Features of the lifepath planning of women in the age of early adulthood (20–45 years) and women in the age of middle of adulthood (40–60 years) were determined.

Key words: life, postnonclassical identity, planning, women in early and middle adulthood.

Постановка проблеми. Сучасність є швидкою, експансивною, випадковою. У таких умовах особистість не може бути пасивним виконавцем чужої волі й пасивним спостерігачем, вона повинна бути «настроєною на динамічний соціум» (Т. Титаренко), виявляти себе, впливати на те, що відбувається навколо та з нею. Постнекласична особистість постійно перебуває в процесі становлення. Наявність власного проекту життя є однією з основних ознак особистісного самоздійснення. Останніми роками накопичилося досить багато матеріалу, який свідчить, що діяльність людини зумовлюється моделлю її уявлень про власне майбутнє життя (А. Большакова, О. Кронік, Є. Головаха, М. Толстих, Т. Титаренко, Р. Ахмеров, В. Чудновський, П. Яничев та інші). П. Яничев указує, що психологічне майбутнє мотивує психологічне теперішнє й надає цінності чи знецінює його, а також зіставляється з минулим, приймається як наступність і розвиток минулого або як його відкидання та заперечення. Проблема проектування суб'єктивної картини майбутнього життєвого шляху, образу бажаного майбутнього посідає особливе місце в рамках наукової школи «Психологія часу» Д. Елькіна – Б. Цуканова, конкретизується в актуальній науковій темі «Розвиток особистості в рамках просторово-часової організації життєвого

шляху», є актуальною для сучасної психологічної науки.

Ступінь розробленості проблеми. Уважається, що становлення уявлень про життєвий шлях особистості починається з поглядів П. Жане. Ученим зроблена спроба розглянути психологічну еволюцію особистості в реальному часовому протіканні, співвіднести вікові фази й біографічні ступені життєвого шляху, пов'язати біологічне, психологічне та історичний час у єдиній системі координат еволюції особистості [6]. Однак найбільшою за своїм теоретичним потенціалом була постановка проблеми життєвого шляху Ш. Бюллер, яка наголошувала на важливості життєвого планування, прогнозування, передбачення. К. Абульханова й Т. Березіна відзначають, що Ш. Бюллер запропонувала аналізувати життєвий шлях в одиницях подій, «проте їй не вдалося пов'язати зовнішні події з внутрішніми; а тим самим суб'єктивний і об'єктивний часи виявилися не співвіднесеними» [4, с. 25]. Іншими словами, Ш. Бюллер спробувала інтегрувати біологічний і психологічний часи життя в єдиній біографічній системі координат. Її концепція виходить із вроджених властивостей свідомості – самовизначення, прагнення до самоздійснення, тлумачених як основні рушійні сили розвитку особистості. У роботах Ш. Бюллер не розкривається також і суспільно-історична детермінація

життя людини, на важливість якої вказував Б. Ананьєв [1]. С. Рубінштейн уважав, що життєвий шлях людини, його вузлові моменти й поворотні етапи пов'язані з подіями [10]. Б. Ананьєв розділив події на 2 типи: події навколишнього середовища, події поведінки людини в середовищі. До подій середовища, на думку Н. Логінової, належать події, що відбулися в житті людини не з ініціативи суб'єкта життя. Події поведінки людини – це події, пов'язані зі ствердженням або запереченням будь-яких цінностей. Н. Логінова додала третій тип – буття внутрішнього життя, що становить духовну біографію людини [7].

Б. Ананьєв підійшов до дослідження проблеми життєвого шляху з позиції «історичної», «динамічної», «процесуальної» теорії особистості. На його думку, життєвий шлях людини – це історія формування та розвитку особистості в певному суспільстві, сучасника певної епохи й однолітка певного покоління [1]. Поняття «суб'єктивна картина життєвого шляху» (далі – СКЖШ), яке ввів учений у психологію, операционалізовано в причинно-цільовій концепції психологічного часу Є. Головахою та О. Кроніком [5]. Автори концепції показали, що СКЖШ, будучи когнітивно-мотиваційним утворенням, виконує функцію життєвих установок і є формою «існування життєвого задуму людини – готовності до сприйняття й реалізації тих чи інших життєвих змін, що створюють лінію її життя» [5, 7]. Основними компонентами СКЖШ є значущі події життя, уявлення людини про детермінаційні зв'язки між ними – причинні та цільові. Л. Анциферова розглядала життя людини як розгорнуту в часі систему виборів (таку думку ми спостерігаємо у В. Роменця) [2]. В основі цієї системи лежить базальний вибір – між життям і смертю. Кожній людині протягом життя доводиться робити багато екзистенціальних виборів, тобто вони стосуються самої сутності свого існування.

У вітчизняній психології життєвий шлях був об'єктом досліджень А. Большакової, С. Максименко, В. Панка, В. Роменця, Т. Титаренко, В. Татенко.

Життєвий шлях В. Роменець розглядав як серію значущих вчинків, де фінал кожного вчинку є початком наступного. Завдяки вчинкам людина занурюється в глибину життя, піднімаючи пласти, яких не було в її попередній мотивації. Рушійними силами життєвого шляху особистості у зв'язку з спрямованістю людських вчинків є головні мотиви світобачення – центрація й децентрація. Людина, згідно з В. Роменцем, ніколи не може залишатися байдужою до власного життєвого шляху.

В. Панок уважав, що категорія життєвого шляху інтегрує в собі біологічні, соціальні та індивідуально-психологічні чинники й умови розвитку особистості [9]. Учений зазначає та підсумовує, що в психологічному розумінні життєвий шлях особистості – це складна, системно-понятійна багатомірна категорія, що передбачає розкриття індивідуальної історії людини, сукупність подій та обставин індивідуального розвитку особистості [9].

А. Большакова стверджує, що найважливішим завданням суб'єкта життєвого шляху в процесі особистісного самоздійснення є самореалізація як найповніше та найконструктивніше використання закладеного в людині потенціалу [3]. Одним із найважливіших виявів суб'єктності людини є те, що, будуючи свій життєвий шлях, вона керується певною системою уявлень про своє минуле, теперішнє та майбутнє. Механізмом суб'єктної регуляції життєвого шляху є суб'єктивна картина життя – психічний образ, у якому відображені соціально зумовлені просторово-часові характеристики життєвого шляху (минулого, сьогодення й майбутнього), його етапи, події та їх взаємозв'язки.

С. Максименко наголошує, що в сучасній психології постає проблема прогнозування розвитку особистості, життєвого шляху людини. Учений визначає такі важливі моменти. По-перше, для проектування важливим є особистісний чинник – людина як така, що сама прогнозує і здійснює свій життєвий шлях. По-друге, на відміну від реконструкції, проектів-перспектив може бути кілька. Важливими та цікавими є дві форми прогнозування. Перша з них може бути визначена як «прогноз-план» – вірогіднісне передбачення тривалого розвитку людини в певній галузі її активності. Друга форма може умовно визначатись як «прогноз-подія» – вірогіднісне передбачення поведінки людини у випадку, коли відбувається важлива, кардинальна подія, що змінює основні параметри цього шляху [8, с. 158–159].

Мета статті полягає в установленні теоретико-емпіричним шляхом особливостей проектування життєвого шляху жінками різного віку.

Виклад основного матеріалу. З метою вивчення особливостей проектування життєвого шляху жінками, відповідно до завдань дослідження, нами вивчалася особливості проектувань життєвих планів і перспектив у дівчат у віці ранньої дорослості (20–45 років), за Е. Еріксоном, і жінок у віці середньої дорослості (40–60 років). Обрання саме цих вікових категорій досліджуваних зумовлено великим значенням

ранньої дорослості для створення психологічного майбутнього особистості як етапу життєвого самовизначення та побудови найважливіших життєвих планів і перспектив (Н. Бондар, Б. Волков, М. Гінзбург, І. Кон, І. Кулагіна, Б. Лівехуд, А. Петровський, Г. Рудь, Л. Тодорів, П. Янічев та ін.), значенням середньої дорослості в оновленні життєвих цілей і стратегій, оскільки відомо, що в цьому віці трансформується ментальна модель другої половини життя людини.

У дослідженні ми застосували проєктивну методику «Мій життєвий шлях», яка є комплексним способом психологічної діагностики.

У результаті проведеного дослідження ми отримали репрезентації-проєктування життєвого шляху дівчатами у віці ранньої дорослості. Малюнки-проєктування життєвого шляху ми поділили на 4 групи: 1) репрезентації-проєктування у вигляді схеми-скрипту (78%), 2) обмежені проєктування (15%), 3) репрезентації-проєктування «Пори життя жінки» (5%); 4) проєктування-«абстракції» (2%).

На малюнках першої групи наявна ілюстрована послідовність подій свого життя від минулого до майбутнього. У поданих проєктуваннях майбутнє неодмінно буде життєрадісним, буде мати позитивний емоційний тон і пронизане тільки оптимістичними очікуваннями, що узгоджуються з дослідженням З. Кіреєвої, згідно з яким для 43% досліджуваних цього віку найбільш важливим є майбутнє. Відповідно до проєктувань життєвого шляху першої групи, випробувані розуміють життя цілісно – як єдино спрямований неухильний рух до старості, вслід за М. Фуко. Але така стадіальність не пов'язана з реальністю, бо в неї не враховані несподіваності, на які багато кожне життя. Отже, особливістю проєктування життєвого шляху дівчатами цієї групи є лінійна траєкторія життя, яка позитивно забарвлена ігноруванням несподіванок, випадковостей, раптових змін, складностей життя. Крім того, в проєктуваннях не має множинності руху без переважального напрямку, що в постструктуралізмі отримало назву «ризому». Також, імовірно, випробуваними переноситься інтерпретація їхнього позитивного минулого на майбутнє, відомо, що події хронологічного минулого з реалізованими зв'язками в психологічному часі дають сили для подальших досягнень.

Друга група – це обмежені проєктування. Ми назвали їх «Що далі буде?». Вони обмежені навчанням в університеті в теперішній час. У них представлені ретроспективні й сьогоденні інтерпретації. Можливо, в них відбивається насиченість теперішньо-

го часу та більш повноцінне його переживання й переопрацювання, що призводить до глибшого розуміння та інтерпретації власного життєвого досвіду або, ймовірно, до того, що нові стадії життя не конструюються з попередніх, а будуть вибудованими з наявних контекстів – економічних і персональних.

Третя група проєктувань життєвого шляху – «Пори життя жінки». У них ми бачимо демаркацію вікових періодів буття жінки, пов'язаних із фізичними перетвореннями в організмі жінок.

Четверту групу проєктувань ми назвали «Абстракції». Відомо, що кожен рух тісно пов'язаний із відповідними процесами в психіці через рівні побудови рухів центральної нервової системи (згідно з М. Бернштейном), тому нестандартність цих малюнків показує рівень самотності особистості й на певну частку креативності в проєктуваннях власного життєвого шляху.

Отже, у дівчат періоду ранньої дорослості проєктується модель власного життя, яка містить пріоритетні та стереотипні події, характерні для спільноти. Проєктування власного майбутнього відрізняється масштабністю, але слабкою продуманістю, нереалістичним оптимізмом без урахування життєвих обставин і можливостей, які надає суспільство в цей момент. Стратегія бачення власного майбутнього стосується сімейної сфери, професійної самореалізації, дозвілля. Не виявлено мотивації в удосконаленні своєї особистості. Проєктування життєвого шляху знаходиться між раціональної формою прогнозування (життєвою програмою) й ірраціональною формою прогнозування (мрією). Так, за критеріями цілісності й позитивності це є життєва програма, але не враховуються кроки досягнення та вольові зусилля, за критерієм інтимності образу майбутнього й наочності – це мрія.

Аналіз малюнків життєвого шляху жінками у віці середньої дорослості дав нам змогу поділити випробуваних жінок на три групи:

- 1) схеми-ретроспективи (87%);
- 2) схеми-ретроспективи й бажання як форма прогнозування (10%);
- 3) невизначеність майбутнього (3%).

Перша група жінок презентує життєвий шлях у вигляді схем-ретроспектив. У репрезентаціях першої групи представлені події, які вже відбулися в житті, в упорядкованій послідовності від народження до теперішнього часу з такими етапами: народження – дитинство – школа – студентство – заміжжя (народження дітей, розлучення) – професійна діяльність – смерть близьких. Ретроспективні схеми графічно зображу-

ються випробуваними у вигляді лабіринту, змін у природі, сходів, кардіограми. Кожна з означених схем створює власну підгрупу. Особливістю схем-ретроспектив є те, що в них не конструюється майбутнє. У декількох розглядаються наступні роки через зміни в професійній діяльності, відпочинок і подорожі.

Отже, у поданих репрезентаціях життєвого шляху жінки у віці середньої дорослості скоріше презентують обробку історії життя. Вони визначають значущі події індивідуального життя й супутніх їм змін становища в різних життєвих сферах від самого дитинства. За допомогою цих репрезентацій, на думку Ж.-П. Блоссфельда, І. Х'юнінка, вчені дізнаються про значимі події в дитинстві, про освітню і трудову кар'єру, про послідовність форм життя, до яких належать зближення й розставання з іншими людьми, зміну сімейного стану та народження дітей. Як ми бачимо з малюнків жінок, у схемах наявні як позитивні, так і негативні події, які відбувалися в їхньому житті. Кількісний аналіз продемонстрував, що в ретроспективах кількість негативно забарвлених подій (52%) перевищувала кількість позитивних подій (48%). До негативних подій життя жінки зарахували розлучення, смерть близьких (мати, батько), алкоголізм одного з членів родини, в деяких випадках – відвідування дитячого садочка та школи, до позитивно забарвлених – заміжжя, народження дітей, онуків. Позитивно забарвлені події відображають патріархальні цінності українського суспільства: становлення особистості жінки пов'язане передусім із материнством і сім'єю. Коли аналізуєш моделювання життєвого шляху за допомогою схем-ретроспектив, складається враження, що в жінок відрефлексована життєва історія.

Друга група жінок презентує життєвий шлях у вигляді схем, які включають не тільки ретроспективу їхнього життя, а й бажання, що утримують особистість у тонусі спрямованості в майбутнє. На думку І. Березко, самі бажання в їх земній визначеності, предметності, багатоманітності – це місток між теперішнім і найближчим майбутнім особистості, місце, у якому життєвий сюжет має змогу зробити багатоманітний вибір: у якому саме напрямі він буде розвиватися. Бажання, за Т. Титаренко, є ірраціональною формою прогнозування. Бажання – це мотиви поведінки, що характеризуються достатнім усвідомленням потреб. Виникає бажаність предмета, складна взаємозалежність між предметом і бажанням. Із цього моменту починається усвідомлення потреб, процес саморегуляції поведінки. Зародження бажань означає

початок цілеформування. Однак бажання хоча й передбачає усвідомлення мети, проте не містить міркувань щодо засобів її досягнення. До того ж бажання бувають різної інтенсивності, можуть стримуватися і ставати побажаннями. Поява взаємовиключних бажань зумовлює необхідність вибору між ними. Отже, бажання – це такий рівень усвідомлення людиною потреб, коли вона встановила об'єкт потреби, але ще не визначила шляхи її задоволення. До основних бажань, зазначених жінками, належать конкретні бажання (бажання мати дитину, подорожувати), абстрактні бажання («ні в чому собі не відмовляти»).

До третьої групи ми зарахували репрезентації життєвого шляху, які ми зазначили як «невизначеність майбутнього». Така невизначеність, згідно з малюнками випробуваних, виникла в жінок після розлучення. Т. Холмс та Р. Рає зазначають, що з погляду стресогенного впливу розлучення стоїть на другому місці після смерті близької людини. Узагалі розрив шлюбних відносин – це не просто зміна сімейного статусу людини, він зумовлює зміну всього устрою життя. Це одне з найсильніших потрясінь у житті людини, яке суттєво впливає на все її подальше життя. Розлучена жінка, залишившись одна з дітьми, змушена самотійно вирішувати багато економічних та емоційних проблем. За розлученням слідує зміна смаків і звичок, взаємин із друзями та знайомими, з якими спілкувалися колишній чоловік і дружина, переживання почуття вини, ураженої гордості, біль та образа й багато чого іншого. Усе це гнітюче діє на жінку, збільшуючи й без того її неблагополучний емоційний стан. О. Донець продемонструвала, що розлучені жінки меншою мірою усвідомлюють власне життя, є менш цілеспрямованими, більш дискретно сприймають свій життєвий шлях, менш задоволені якістю самореалізації, менш гнучкі в реалізації власних цінностей, взаємодії з людьми та здатності адекватно реагувати на зміну ситуації, меншою мірою схильні сприймати себе такими, якими вони є, демонструють зневіру у власні сили контролювати події власного життя й фаталізм, не схильні брати на себе відповідальність за події в сімейному житті та невдачі. Усе це негативно позначається на сприйнятті себе. Відомо, що жінка після розлучення переживає декілька стадій, згідно з моделлю Кюблер-Росс: заперечення; озлоблення; переговори; депресії; адаптація до умов життя, що змінилося. Імовірно, наші випробувані жінки перебувають на останній стадії, визначаючи «початок життя по-новому», «переосмислення».

Висновки. Підсумовуючи, можна зазначити, що проектування життєвого шляху в жінок у віці середньої дорослості має такі особливості: ретроспективність, невизначеність майбутнього й реалізація бажань. Ретроспективність виявляється у відображенні значимих подій в історії життя жінки та соціокультурному середовищі. Невизначеність майбутнього притаманна жінкам, які переживають ситуацію після розлучення, але вони бажають досягнути невизначеність. Загалом це інша форма моделювання бажаного майбутнього, в якій переважно немає спрямованості на певні цілі самовдосконалення.

Отже, у жінок періоду ранньої дорослості проектується модель власного життя, яка містить пріоритетні і стереотипні події, характерні для спільноти. Проектування власного майбутнього відрізняється масштабністю, але слабкою продуманістю, нерелістичним оптимізмом. Стратегія бачення власного майбутнього стосується сімейної сфери, професійної самореалізації, дозвілля. Не виявлено мотивації в удосконаленні своєї особистості.

Перспективи подальшого дослідження полягають у вивченні особливостей проектувань життєвого шляху наркозалежними.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. // Избр. психол. труды : в 2 т. – М. : Педагогика, 1980. – Т. 1. – 1980. – С. 16–178.

2. Анцыферова Л.И. К психологии личности как развивающейся системы / Л.И. Анцыферова // Психология формирования и развития личности. – М. : МГУ, 1981. – С. 3–18.

3. Большакова А.М. Психология личностной реализованности субъекта життєвого шляху : [монографія] / А.М. Большакова ; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2011. – 311 с.

4. Бюллер Ш. Жизненный путь человека / Ш. Бюллер, Ф. Масарик [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.ecsocman.edu.ru/data/429/673/1219/Mesherkina_EU.pdf.

5. Головаха Е.И. Психологическое время личности / Е.И. Головаха, А.А. Кроник. – К. : Наукова думка, 1984. – 207 с.

6. Жане П. Эволюция памяти и понятие времени / П. Жане // Хрестоматия по общей психологии: психология памяти. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1981. – С. 85–92.

7. Логинова Н.А. Жизненный путь человека как проблема психологии / Н.А. Логинова // Вопросы психологии. – 1985. – № 1. – С. 103–109.

8. Максименко С.Д. Психология личности : [підручник] / С.Д. Максименко, К.С. Максименко, М.В. Папуча. – К. : ТОВ «КММ», 2007. – 296 с.

9. Панок В.Г. Психология життєвого шляху особистості : [монографія] / В.Г. Панок, Г.В. Рудь. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 280 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://mdu.edu.ua/spaw2/uploads/files/29_14.pdf.

10. Рубинштейн С.Л. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн // Проблемы общей психологии. – М. : Педагогика, 1973. – С. 255–385.

11. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності : [монографія] / Т.М. Титаренко. – К. : Либідь, 2003. – 376 с.

УДК 159.938.3:378

ПСИХОЛІНГВІСТИКА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

Макарова Т.М., к. філол. н.,
доцент кафедри соціології, психології та гуманітарних дисциплін
Криворізький факультет
Запорізького національного університету

У статті розкриваються наукові підходи до дослідження психолінгвістики, її зв'язок із психологією мовлення. Розглянуто процес формування та зближення мови і психіки людини на різних етапах наукового розвитку й видозміни об'єкта дослідження психолінгвістики загалом.

Ключові слова: мовні явища, мовлення, психолінгвістика, мовленнєвий акт, мовна діяльність.

В статті розкриваються научные подходы к исследованию психолингвистики, ее связь с психологией речи. Рассмотрен процесс формирования и сближения языка и психики человека на разных этапах научного развития и видоизменения объекта исследования психолингвистики в целом.

Ключевые слова: языковые явления, речь, психолингвистика, речевой акт, языковая деятельность.

Makarova T.M. PSYCHOLINGUISTICS: THEORETICAL AND METHODOLOGICAL DISCOURSE

This article presents scientific approaches to research of psycholinguistics and its communication with speech psychology. Process of formation and rapprochement of language and person's mentality at different stages of scientific development and modification of object of research of psycholinguistics in general was researched.

Key words: language phenomena, speech, psycholinguistics, speech act, language activity.

Постановка проблеми. Психолінгвістика хоча й не нова наука, однак сьогодні все ще розкриває нові спектри взаємодії соціуму на рівні мови та мовних конструктів. Інтереси дослідників у цій царині досить різноманітні. В залежності від них акцент робиться на невербальних компонентах комунікації, на співвідношенні структури «мова-людина-суспільство»; на розкритті теоретичних і методологічних питань психолінгвістики, різних технік моделювання, котрі будуть пов'язані з увагою до питань моделювання образу світу й особистості, на специфіці міжкультурного спілкування, етнокультурних особливостях і взаємодії мов і культур. Актуальність розвитку психолінгвістичних досліджень зумовлена активною увагою суспільства як до самого процесу мовлення, так і до мовця зокрема. Поширення такої тенденції обґрунтовується потребою змінювати вплив на реципієнта, досягати комунікативної взаємодії та активно розвивати власні комунікативні можливості. Сучасні поняття масової комунікації, публічне мовлення, реклама, навчання мов не тільки вимагають від людини активізації власного мовлення, а й стають життєвою необхідністю в умовах стрімкого розвитку соціально-економічних і духовних потреб соціуму. Адже інформаційний прорив нашого століття відкриває нові канали дослідження усного та писемного мовлення, телемості й соціальні мережі за рахунок мови поширюють свої дослідження та розраховують на їх вплив для більшості

споживачів. Психолінгвістика активно розробляє цілі системи моделей спілкування, які активно використовуються на тренінгах із комунікації, й визначає семантичні відтінки слів, речень і складніших мовних конструктів на психіку людини, шляхи встановлення зворотного зв'язку з нею.

Ступінь розробленості проблеми. Мова сьогодні посідає важливе місце в процесі формування інформаційного простору, її можливості, як стверджують дослідники, безмежні не лише для тих, хто прагне пізнати здатність правильної побудови мовних конструктів, а й тих, хто враховує їх модальність і реакцію, яку вони викликають. Підтвердженням цього є позиції наших науковців-сучасників. Так, Н.Д. Бурвикова, В.Г. Костомаров, Ю.Е. Прохоров указують на стереотипність як ознаку мови XXI століття. Вона «протиставляється емоційній і різниться тільки на фоні останнього. Мета реалізації стереотипів – витрата мінімуму мовних і поведінкових зусиль задля потрібного комунікативного ефекту» [1, с. 5]. Причиною появи стереотипних висловлювань вони вважають «прагматику мови, її спрямованість на спілкування, яке викликає потребу в стандарті» [10, с. 128]. Однак сучасний швидкий ритм життя розкриває необхідність і в розширенні семантики слів шляхом застосування оновлених методів – «експериментальних», «психолінгвістичних експериментів на вільне асоціювання» [9, с. 157].

Е.А. Підгорна, К.А. Демиденко окрему увагу приділяють мовній свідомості, адже

«здатність відтворювати за допомогою мови власні думки та сприйняття її, мовне спілкування, онтогенез, білінгвізм і міжкультурна комунікація» [11, с. 174] розкривають співвідношення мовної свідомості з основними напрямками психолінгвістики та пов'язують її з наявністю в мовних нормах ціннісного елемента. Така широка гама досліджень мови та психіки свідчить про потребу розширення мовних можливостей людини в їх взаємозв'язку з психікою, адже мова перестає сьогодні бути тільки об'єктом лінгвістики, а система накопичених знань виводить її за межі цієї науки. Психологія дає можливість не лише визначити специфіку побудови мовного акту, а й вирішити психологічні проблеми, котрі можна прорахувати на рівні людських звуків, фраз і мовної діяльності загалом.

Неоднозначні погляди науковців і щодо змісту самої дефініції «психолінгвістика». Зокрема, О.О. Залевська подає ієрархічну систему наукових теорій, дискурс яких розкриває зміну об'єкта дослідження психолінгвістики як окремої цілісної науки: процес розуміння та запам'ятовування й відтворення дискурсу, ментальний словник, дослідження процесу спілкування з позиції психотерапії, інтерес до вроджених мовних механізмів і вплив мовного оточення на людину; вивчення впливу явища білінгвізму та його наслідки; перехід від біхевіористичного підходу до когнітивного. Але загалом психолінгвістика має єдину мету – «опис і пояснення особливостей функціонування мови як психічного феномена (передбачає оволодіння та використання як першої, так і другої мов) із урахуванням складної взаємодії множинності зовнішніх і внутрішніх факторів за початкової залученості індивіда до соціально-культурної взаємодії» [4, с. 26]. С.Я. Коблева, Р.М. Коблев схильні основним пріоритетом психолінгвістики вважати міжкультурні комунікації, адже, як і попередники, вони наголошують на особливостях вивчення культури мови, оскільки «психолінгвістика має справу з процесом кодування та декодування» [5, с. 1], які співвідносять стан спілкування зі станом учасників комунікації. І.А. Щирова вважає однією з головних парадигм психолінгвістики – антропоцентричну, особливу перспективність убаचाє в її взаємозв'язках із «когнітивними, дискурсивними та інтерпретативними характеристиками» [19, с. 198].

Науковці наголошують і на перспективах і недоліках психолінгвістики. Так, І.В. Румянцева не тільки розширює зміст самого поняття «психолінгвістика» («це наука, про людську мову, яка розглядається комплексно-психологічно та лінгвістично: як засіб

спілкування, психічний і психофізіологічний процес, мовленнєва діяльність і поведінка, особлива властивість особистості»), а виокремлює нові підаспекти в дослідженні цієї науки: «єдність когнітивних, емоційних і вольових процесів, психічних властивостей і станів особистості ... – єдність свідомого та несвідомого» [13, с. 35, 38]. Усі ці процеси, стани та властивості можуть бути як у поведінці людини, так і в її психіці. При цьому науковець застерігає, що не варто акцентувати увагу тільки на мові як соціальному явищі, адже через «малодослідженість власне феномена мови недостатнє розуміння його законів та природи» часто стає причиною «викривленості й неточності» [13, с. 41]. Н.В. Лешкова головною проблемою вітчизняної психолінгвістики вважає «затиснутість у межах мовознавства» «у зв'язку з логічним і загальним для наступного етапу розвитком різних дисциплін не поверхово, а глибинно, з конкретною їх деталізацією» [7, с. 98], а отже, і сам розподіл «мовлення – об'єкт психології, мова – лінгвістики» на етапі сучасного розвитку цієї науки «втрачає свою силу» [7, с. 98]. Е.В. Максимюк вважає ефективним способом зближення цих двох наук застосування в психолінгвістиці методу моделювання, оскільки методологія самої лінгвістики не в змозі самостійно отримати ефективних результатів. При цьому «особливу увагу потрібно приділяти вивченню та моделюванню особливостей мовленнєвої поведінки в умовах перешкод, спілкуванню в складних умовах, у нестандартних ситуаціях» [8, с. 327]. Але все ж таки актуальним залишається визначення витоків і причин, що дають підґрунтя науковцям виокремлювати психолінгвістику в окрему науку.

Мета статті – розкрити основні напрями, аспекти та концепції психолінгвістики й визначити тенденції її розвитку на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. Будь-яка наука проходить процес свого становлення, при цьому змінюючись у часі. Усе залежить від того, яке завдання ставить перед собою дослідник. Тож визначимо можливі шляхи й фактори, що дають підстави говорити про зближення психології та лінгвістики в науковому дискурсі.

Велика кількість науковців вважає мовні властивості й мовленнєву діяльність об'єктом психолінгвістичних досліджень. Зокрема, за деякими теоріями, вони можуть бути генетично закладеними й розвиватися водночас із процесом входження людини в соціум або ж мовні властивості – це явище соціальне, воно розвивається в процесі необхідності спілкування із собі

подібними [18, с. 187], а предметом психолінгвістики є «мовна здібність людини, її природа, структура та функціонування» [18, с. 185], адже «генеза мовленнєвої діяльності, мовних здібностей людини – це аналіз процесів і механізмів співвідношення комунікативних і когнітивних структур, мисленнєвої та предметно-практичної діяльності, з одного боку, а з іншого – аналіз мовних одиниць, оскільки значення – центральна категорія онтогенезу мови та мислення й розуміння генези значення є однією з умов мовних властивостей людини» [18, с. 192].

О.О. Потєбня наголошує на логічному процесі історичного зближення мовознавства з психологією, однак при цьому науковець підкреслює, що «сила не в словах, а в тому, що такий погляд дає можливість визначити психомеханічний процес виникнення складних явищ із простих ситуацій і законів, що ними керують» [12, с. 29]. Також автор робить акцент на індивідуальному сприйнятті слів залежно від культурних і національних особливостей людини: «Різниця між розумінням чужої та своєї мови тільки в тому, що слово чужої мови викликає в розумінні не одне й те саме уявлення, а інше – йому притаманне» [12, с. 136]. Тобто зближення мовознавства з психологією свідчить про достатність фактологічних матеріалів, котрі були надбані в процесі розвитку окремих наук, а саме їх поєднання дасть змогу вияву різних семантичних і граматичних відтінків у слові завдяки індивідуальним особливостям розвитку психічних процесів, що відіграють важливу роль у смислотворенні та можливості передачі різних відтінків душевних почуттів, їх багатогранності. Усе це свідчить про безмежні властивості мови, яка лише тоді набуває значення, коли виражається в мислеформі. Її механізмом є «акт свідомості суб'єкта», що як відтворювальний від мовної структури є «об'єктивним і не залежить від індивідуальних властивостей особистості», а його розуміння «зумовлене належністю до одного й того самого народу» [12, с. 142]. Видозміни вимагає і зміст поняття «мовні засоби», що «тепер виступають тільки формальними операторами, за допомогою яких людина здійснює процес спілкування, докладаючи до цієї системи значення, й отримує усвідомлений і цілісний текст» [6, с. 10]. Нині це «головна когнітивна одиниця, що формує образ світу людини та в цій якості входить до складу різних когнітивних схем» [6, с. 10]. Тобто психолінгвістика поступово, на думку О.О. Леонтьєва, завдяки цим видозмінам переходить до складу психосемантики.

Мовленнєві сигнали виконують інтегративну функцію, «проникаючи до самих глибин навіть обмінних функцій людського ор-

ганізму, вони викликають у них саногенні та патогенні зрушення» [2, с. 120]. І це важливо для сучасної психолінгвістики, адже під час патогенного мислення відсутність знань, засобів і здібностей до досягнення певної мети зумовлює потребу людини оперувати образами, символами, знаками, щоб прийняти правильне рішення та задовольнити власні потреби, а під час саногенного – ці процеси протікають свідомо. При цьому мисленнєві акти будуть ґрунтуватися на тих психічних станах, які контролюватимуться свідомо, мимовільно. Тобто важливим складником дослідження мови є визначення, наскільки вона є контрольованою (свідомою). У процесі синхронічного вивчення свідомості людини в його зрілій інтегральній структурі «мова тісно пов'язана не тільки з первинними мисленнєвими процесами, а й із вторинним рівнем людської психіки» [2, с. 125]. Саме за таким принципом вона охоплює «всю психіку людини, здійснюючи в ній свою структуротворчу та інтегративну функцію» [2, с. 32]. І разом із тим, як і попередники, Л.М. Веккер наголошує на важливості потреби мови реалізовуватися в соціумі, оскільки, на відміну від інших психічних процесів, мова має особливу властивість, вона є «процесом не індивідуально-психологічним, а соціально-психологічним» [2, с. 33]. Розрізняючи поняття «мова» та «мовленнєва діяльність», індивідуальний суб'єкт, який продукує мовленнєву діяльність, стає другорядним, адже мовлення залишає за собою роль «психічного інтегратора» за умови, що «міжіндивідуальна та інтерпсихічна функція» переросте у «внутрішню індивідуальну або інтрапсихічну» [2, с. 35]. Саме тому предметом дослідження психолінгвістики повинні стати не самі слова, а їх образи, що «як вторинні сигнальні подразники являють собою типові форми «кодів», а їх «психічне відображення» виявляється типовою формою «сенсорно-перцептивного процесу» [2, с. 46], що є дуже важливим із погляду психології.

Необхідністю є й вивчення мови під час процесу мовлення шляхом застосування модельного опису, що «дасть змогу виокремити аспекти вияву мовної свідомості в лінгвістичних реаліях (структура асоціативно-вербального тезауруса; морфемні слова та утворювані на їх основі граматичні й логічні категорії; функціонування інтернаціонально-мотивуючого механізму)» [17, с. 11]. Особливу увагу варто звернути на два його вияви: «формування довготривало-функціонуючих структур, вербальних мереж, слів, граматичних і логічних категорій» та «організацію на вербальних мережах динамічних процесів, словесних структур, ура-

ховуючи граматичні стереотипи» [17, с. 11]. Тобто важливим є як і сам процес формування мовної свідомості особистості, так і організація різних граматичних одиниць залежно від функції й поставленої мети.

Мова є ніби регуляторним механізмом для формування процесу мислення, адже завдяки своїй організованості вона долає «деяку хаотичність думки, що, відображаючи об'єктивну дійсність, виявляє властиву цій дійсності неорганізованість окремих процесів. Людський мозок шукає закономірності в явищах об'єктивної дійсності, якщо не знаходить їх, то гіпотетично надає їм певної закономірності» [3, с. 10]. Але такий осмислено-організований процес мовлення є досить складним механізмом людської психіки, адже він залежить не тільки від індивідуальних властивостей людини, а й від рівня розвитку когнітивних процесів. Особливо такий когнітивний дисонанс може виникнути під час аналізу текстів, де без урахування психології сприйняття його читачем не можна надати об'єктивну оцінку. Адже тут відбувається зіставлення семантичних зв'язків автора та читача на рівні тексту щодо розуміння того чи іншого поняття. А сам аналіз цього процесу вимагає відкритості міждисциплінарних взаємозв'язків між філологією та психологією. Найбільшу цікавість у цьому пошуку шляхів організованості мови відіграє думка, що мова – це колективна творчість, а отже, потребує не тільки вивчення причин розпорошеності окремих її творців, а й вирішення психологічних установок її носіїв. Також дослідник велику увагу приділяє процесу сприйняття тексту, яка є психолінгвістичною й тісно перетинається із загальною теорією комунікації. Адже саме здатність тексту викликати зорові, слухові та смакові образи часто залишається поза свідомістю читача, а при цьому вони «несуть додаткову інформацію» [3, с. 23]. Це важливо враховувати досліднику, котрий намагається встановити кодування між автором і читачем. Досліджуючи проблему рефлексії мови, Л.Н. Сидорова доходить висновку, що саме вона є «психоаналітичним аналогом передачі страхів та оцінок, які виражені мовними патернами, і це призводить до організації мовної свідомості, за якої мисленнєве як рефлексія аналізу та мисленнєве як рефлексія інтерпретації відтворюють «предметні мови» в статусних співвідношеннях раціональних суджень» [14, с. 141]. І саме вони стають зразком культурної свідомості і є для дослідника джерелом вивчення конкретної лінгвістичної форми. Вивчаючи проблему мовної свідомості, О.І. Уланович особливий акцент робить на ролі репрезентації

мовного знака в індивідуальній свідомості, доходить висновку, що саме цей «індивідуальний зміст визначається зв'язком із певним образом», «певними емоціями у свідомості людини», при цьому являє собою ментальну репрезентацію фрагмента дійсності, свого роду контексту, в якому функціонує знак [16, с. 47].

Висновки. Отже, сучасна психолінгвістика розширює об'єкт дослідження, вивчаючи можливості мовних здібностей людини, що розкриваються в актах її свідомості через розкриття індивідуальної семантичної наповненості змісту слів, які вона вживає. Психолінгвісти доводять, що саме мовні сигнали виконують інтегративну функцію: розкривають усю глибинну суб'єктивну сутність розуміння людиною світу, який її оточує; сприяють процесу подолання хаотичності мислення, а сенсорно-перцептивний процес надає нових форм вираження як образу, так і комунікативному актові, що його творить. Загалом лінгвістика і психологія розкривають низку взаємопов'язаних систем на рівні дуалістичних зв'язків: знак-контекст, мова-мовлення, текст-контекст, слово-значення, символ-кодування тощо. Замислюючись над їх вивченням, усвідомлюєш, як одне й те саме слово, один і той самий контекст породжує різні візуальні та аудіальні образи, що так правомірно передають не тільки дух епохи, а й національний колорит як цілого народу, так і носія його мови зокрема.

Саме тому в подальших дослідженнях варто звертати уваги на вияв результатів цих наукових суджень у прикладних галузях психолінгвістики: психолінгвістиці реклами, психолінгвістиці засобів масової інформації та психолінгвістиці перекладу – й розробити методологічні підходи до їх дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бурвикова Н.Д. Национально-культурные единицы общения в современном культурном пространстве – лингвометодический аспект / Н.Д. Бурвикова, В.Г. Костомаров, Ю.Е. Прохоров // Русский язык в Армении. – 2003. – № 3. – С. 5–12.
2. Веккер Л.М. Психика и реальность. Единая теория психических процессов / Л.М. Веккер. – М. : Смысл, 1998. – 685 с.
3. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р. Гальперин. – 4-е изд., стереотип. – М. : КомКнига, 2006. – 144 с.
4. Залевская А.А. Введение в психолінгвістику / А.А. Залевская. – М. : Российский государственный гуманитарный университет, 1999. – 348 с.
5. Коблева С.Я. Психолінгвістика и ценностные ориентации личности / С.Я. Коблева, Р.М. Коблев // Вестник Адыгейского государственного университета. – 2006. – Выпуск 4. – С. 1–2.

6. Леонтьев А.А. Основы психолінгвістики / А.А. Леонтьев. – М. : Наука, 1997. – 124 с.
7. Лешкова Н.В. Сучасна психолінгвістика : напрями, аспекти і концепції / Н.В. Лешкова // Система і структура східнослов'янських мов. – 2012. – Випуск 6. – С. 97–105.
8. Максимюк Е.В. Прикладное значение метода моделирования в психолінгвістике / Е.В. Максимюк // Известия Пензенского государственного педагогического университета имени В.Г. Белинского. – 2012. – № 27. – С. 327–329.
9. Мамаева А.Г. Вербальное ассоцирование и семантизация слова / А.Г. Мамаева // Вестник МГЛУ. – 2014. – Выпуск 13 (699). – С. 156–166.
10. Матевосян Л.Б. Стереотипный пласт языкового сознания: социо- и психолінгвістическое обоснование / Л.Б. Матевосян // Образование и наука. – 2012. – № 8 (97). – С. 122–135.
11. Подгорная Е.А. Язык и сознание в психологической парадигме / Е.А. Подгорная, К.А. Демиденко // Наука и современность. – 2014. – Выпуск 33. – С. 170–176.
12. Потебня А.А. Мысль и язык : собрание сочинений / А.А. Потебня. – М. : Лабиринт, 1999. – 300 с.
13. Румянцева І. Психолінгвістика: погляд нового часу / І. Румянцева // Психолінгвістика. Україна. – 2009. – Т. 1. – С. 27–40.
14. Сидорова Л.Н. Психолінгвістический подход к исследованию рефлексии о языке / Л.Н. Сидорова // Научный вестник МГТУ ГА. Серия «Международная деятельность вузов». – 2008. – № 128. – С. 140–143.
15. Тарасов Е.Ф. Введение. История психолінгвістических школ. Теория речевой деятельности / Е.Ф. Тарасов // Введение в психолінгвістику : [лекции для студентов педагогических факультетов, аспирантов и слушателей ФПК]. – М. : Наука. – Ч. 1. – С. 3–54.
16. Уланович О.И. Языковое сознание: особенности структуры в условиях двуязычия / О.И. Уланович // Вестник Томского государственного университета. – 2010. – № 1 (9). – С. 44–51.
17. Ушакова Т.Я. Понятие языкового сознания и структура рече-мысле-языковой системы / Т.Я. Ушакова // Языковое сознание: теоретические и прикладные аспекты : сборник / под. ред. Н.В. Уфимфевой. – М. – Барнаул, 2004. – № 3. – С. 6–17.
18. Шахнарович А.М. О проблеме языковой способности (механизмы) / А.М. Шахнарович // Человеческий фактор в языке: язык и порождение речи. – М. : Наука, 1991. – С. 185–220.
19. Щирова И.А. О человекомерности науки и текста / И.А. Щирова // Стил. – 2008. – С. 197–211.

УДК 159.923.33

РЕЛІГІЙНІ ОРІЄНТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В СИСТЕМІ ЇЇ АКсіОЛОГІЧНОЇ СФЕРИ

Мельник Ю.С., викладач

Кременецький педагогічний коледж

Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії

*імені Тараса Шевченка,
аспірант*

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

Стаття присвячена теоретичному висвітленню психологічних аспектів релігійних орієнтацій особистості в аксіологічній сфері. Розглядаються поширені варіанти наукового розуміння поняття «релігійні орієнтації». Аналізуються сутність та основні елементи релігійних орієнтацій, а також специфіка аксіологічної сфери особистості.

Ключові слова: *релігійні орієнтації, особистість, релігія, цінності, аксіологія.*

В статье представлен теоретический обзор психологических аспектов религиозных ориентаций личности в аксиологической сфере. Рассматриваются распространенные варианты научного понимания понятия «религиозные ориентации». Анализируются сущность и основные элементы религиозных ориентаций, а также специфика аксиологической сферы личности.

Ключевые слова: *религиозные ориентации, личность, религия, ценности, аксиология.*

Melnik Yu.S. RELIGIOUS ORIENTATION IN THE PERSONAL AXIOLOGICAL SYSTEM

The present article investigates the psychological aspect of religious orientations in personal axiological sphere. Different scientific explanations of the concept “religious orientations” are analyzed. The main content and the most essential elements of religious orientation are examined, as well as the specific of personal axiological sphere.

Key words: *religious orientation, personality, religion, values, axiology.*

Постановка проблеми. У широкій палітрі питань, пов'язаних із дослідженням впливу аксіологічної сфери на релігійні орієнтації особистості, на її внутрішній світ і діяльність, проблема репрезентації у свідомості суб'єктивної картини власного життєвого шляху посідає чільне місце, оскільки прямо пов'язується з найактуальнішою проблемою сьогодення – потребою виховання особистості, яка опирається на суб'єктивні релігійні орієнтації. У цьому контексті особливо значення має ставлення до релігії, а воно завжди відзначалося неоднозначністю та мінливістю, залежно від історичної епохи, особистісних особливостей, а також політичного режиму. Але, попри сучасне секуляризоване суспільство, що практично не зважає на релігію та функціонує раціонально, релігія виявилася життєздатною й у різних своїх формах відображається в суб'єктивних релігійних орієнтаціях [2, с. 1].

У психологічні науки питанням релігійних орієнтацій та аксіологічній сфері присвячено низку теоретичних та експериментальних досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних учених, таких як В. Андрущенко, Л. Морозова, І. Брийовська, М. Лукашевич, А. Ручка, Л. Виговський, А. Колодний, Л. Филипович, В. Вус, С. Братусь, Г. Оллпорт, А. Маслоу, Е. Фром, Lenski, Stark, Batson та ін.

На тлі жорстокості й нестабільності в нашій країні проблема вивчення релігійних орієнтацій є особливо актуальною, зважаючи на малу кількість українських досліджень у цій галузі, є перспективною для подальших наукових розвідок.

Ступінь розробленості проблеми. Складність вивчення релігійних орієнтацій як феномена, що перебуває у фокусі наукового інтересу представників різних галузей (релігієзнавство, філософія, психологія тощо), полягає в суб'єктивності його змісту. Кожна окрема людина, спільнота або ж група має своє уявлення про те, що таке релігійна орієнтація та що впливає на її формування.

У психології поняття «релігійна орієнтація» вивчається в самостійних вимірах: віра як внутрішнє суб'єктивне переконання, що не потребує більше ніяких доказів (М. Савчин); релігія як особлива система світосприйняття конкретної людини або групи людей, набір культурних, духовних і моральних цінностей, що зумовлюють поведінку людини (Фрідріх-Іммануїл Кант, Ернст-Даніель Шлейєрмахер, Георг-Вільгельм-Фрідріх Гегель); орієнтація – вибір одного класу, пов'язаних між собою в певному сенсі. Кожна система задає орієнтацію, визначаючи клас, до якого вона належить. Але незалежно від того, яким він буде, осо-

бистість, яка визнає існування Бога та надприродного трансцендентного світу, можна окреслити як віруючу особу. Упродовж усього життєвого шляху людина набуває досвід, формуються її релігійні уявлення, в яких віддзеркалене її суб'єктивне розуміння трансцендентної реальності. Формування таких уявлень стає підґрунтям духовного розвитку, що визначає прагнення особи до саморозвитку та життєздійснення. Провідну роль у системі релігійних уявлень віруючої особи відіграє іпостась Бога. Образ Бога у зв'язку з різними психологічними проблемами людини досліджувало чимало науковців (Л. Кіркпатрік, О. Крупська, А.-М. Різуто, Т. Хал, П. Хіл); дослідили залежність образу Бога від міжособових відносин; уявлення людиною Бога психологи ототожнюють із уявленнями про себе (Дж. Вільямс, П. Грінвей, Б. Кострубец, Ю. Круль, Л. Майлн, Р. Мюлер, Р. Підмонт, В. Спілка, Т. Хал) [7].

У сукупності всіх вимірів створюється розуміння того, що таке релігійна орієнтація. Але, щоб розвивати власні уявлення, нам необхідно з'ясувати визначення цього словосполучення, опираючись на підсумки теоретичних учень науковців. Найбільш влучно, на нашу думку, розкриває зміст енциклопедичний англо-російський словник, де “religious orientation” перекладається не лише як релігійна орієнтація, а і як конфесійна належність. Згідно з вищезазначеним тлумаченням, розрізняють іудейську, православну, протестантську, католицьку, ісламську належність тощо. Водночас суспільні науки не обмежують релігійну орієнтацію виключно конфесійною належністю. Зокрема, в радянському періоді населення зазнало дихотомічного поділу на релігійне та нерелігійне (Р. Балтанов, В. Кобецький, В. Пивоваров та ін.). За основу в цьому контексті взято рівень релігійності як особливості поведінки певних людей, які вірять у надприродне, і їхньої самосвідомості [7].

Мета статті полягає у вивченні поняття «релігійні орієнтації» в системі аксіологічної сфери.

До основних завдань теоретичного дослідження ми зараховуємо такі: визначення специфіки релігійності особистості, опираючись на аксіологічний підхід; аналіз відомих доктрин філософів, психологів, релігієзнавців, у яких іде мова про розуміння релігійних орієнтацій; з'ясування сутнісної специфіки релігійності особистості та її становлення в соціумі.

Виклад основного матеріалу. Нині в Україні в процесі трансформаційних змін у суспільстві релігія переживає певний ренесанс. Суперечності між системами інституційованих цінностей призвели до порушен-

ня принципу релігійних орієнтацій молодих поколінь. Особливо яскраво це помітно на прикладі залучення до релігійної інституції, коли в одній родині батьки можуть бути атеїстами, а діти – віруючими чи навпаки. Процес відродження релігії так чи інакше торкається кожної особистості, це відповідним чином позначається на формуванні релігійних орієнтацій.

Зростання наукового інтересу до питань релігії та релігійності пов'язане з необхідністю переосмислити її ролі для кожного індивіда. Тому, опираючись на писемні пам'ятки й учення богословів, ми з упевненістю можемо сказати, що релігія вносить у земне життя вищий зміст, а віра впливає на всі аспекти життя людини і її психіки. Саме віра та релігія є тією провідною ланкою, яка допомагає людині наблизитись до чогось ідеального й досконалого [3, с. 56].

Віра – це сподівання «на те, чого не видно, але що є істинним» (Книга Мормона, Алма 32:21 і Євреям 11:1). Щодня людина щось робить, очікуючи кінцевого результату, навіть до того, як побачить його. Це і є схожим на віру. Віра в Ісуса Христа – це не лише переконання щодо Нього. Мати віру в Бога значить довіряти Йому, мати впевненість у Ньому, бути готовими діяти на основі своєї віри. Відштовхуючись від вищезазначеного трактування, можемо констатувати, що віра є принципом дії й сили. Пророк Алма з Книги Мормона порівнював віру з насінням. Якщо посадити насіння та підживлювати його, звісно, якщо це хороше насіння, воно ростиме і плодоноситиме (Алма 32:28–43). Так само й із вірою. Якщо виконувати заповіді Божі, вивчати Його слово та мати прагнення до віри в Христа, у вашій душі зростатиме віра як до святості, так і до буденних речей [2, с. 135].

Релігія – це складний соціальний феномен, який може бути потужним бар'єром, що стоїть на шляху виникнення й розповсюдження соціального зла. Релігійна культура впливає на особистість шляхом формування сенсу Людської свідомості.

Богослови віками шукали аргументи як «за», так і «проти» існування Бога. Але жоден із аргументів нічого не доведе людині, яка не вірить, і не потрібен людині, яка вірує. Щодо вищезазначеного твердження І. Кант трактував, що існування Бога не можна логічно ні довести, а ні спростувати [3, с. 77].

У праці «Критика практичного розуму» І. Кант стверджує, що практичним розумом у цьому контексті є саме розумна воля, спрямована на оволодіння реальністю. Коли теоретичний розум належить до явищ (із конститутованим ним світом), то практичний стосується речей у собі, Бога та

душі (сфера ноуменів). Особливість учення І. Канта в тому, що практичний розум він ставить вище від теоретичного. Тобто знання самі по собі, не підтверджені практичними вміннями, не будуть слугувати для людини благом [4, с. 125].

Підсумовуючи міркування філософа, можна зробити висновок, що Бог – це сукупність людських вірувань і переживань, накопичених у ході життя, залежно від того більше задоволення чи незадоволення потреб має людина, тим більшою мірою буде виявлятися її здатність до саморефлексії та усвідомлення власного буття.

На сучасному етапі життя загальновищезазначеною є ідея Бога. Залежно від форми цієї ідеї релігія диференціюється на різні течії. Релігійні обряди та ідеї поступово виходять за межі релігії, набуваючи суспільного характеру, наша держава не є винятком. Натепер Україна є поліконфесійною (православ'я, яке, у свою чергу, ділиться на три гілки – римо-католики, греко-католики, протестанти тощо). Така ситуація сформувалася історично: війни, міграції населення, бездержавницькі періоди, контакти з іншими народами. Відсутність духовної єдності народу часто перешкоджала українському суспільству в найвідповідальніші періоди. Але в силу індивідуальних релігійних орієнтацій українці, особливо Західний регіон, уважаються найбільш віруючою нацією [8].

До окремих аспектів релігійних учень зверталися українські релігієзнавці: В. Бондаренко, А. Лубський, П. Саух та інші. Релігійні орієнтації росіян досліджували Н. Зарубіна, В. Михалюк, П. Баєв.

Поняття «релігійні орієнтації» має суб'єктивний характер, тому його трактування є неоднозначним. Релігійна орієнтація – це належність людини до конкретної гілки віросповідання, зацікавлення нею та дотримання певних канонів, звичаїв, цінностей і традицій, які вона проповідує.

Відомо, що найбільш широко розкривається зміст релігійних орієнтацій в аксіологічній сфері. Аксіологія – це вчення про цінності й філософське осмислення їх природи, що визначає спрямованість діяльності та мотивів людини.

Для розвідки найважливішим є осмислення особистісних цінностей у системі аксіологічної сфери, що трансформується в релігійні орієнтації. Сутність вищезгаданої науки полягає в осмисленні цінності кінцевої мети. Цінності самі по собі не мають буття, в них є лише значущість, бо вони є вимогами, зверненими до волі, мети, поставлені перед нею (І. Кант).

Поняття цінностей досліджується багатьма науками: філософією, етикою, соціо-

логією, психологією. Перші витoki поняття «цінності» сягають філософії, де визначаються як норми і критерії життя особистості, пізнання нею світу. Психологи цікавляться процесом та умовами формування цінностей. Ціннісні орієнтації в психологічній науці розглядаються як сукупність найважливіших особливостей структури особистості, які є для неї еталонними [6, с. 97].

Ш. Шварц та У. Білські дають концептуальне визначення цінностей:

- 1) цінності – це поняття або переконання;
- 2) цінності мають стосунок до бажаних кінцевих станів;
- 3) цінності мають надситуативний характер;
- 4) цінності впорядковані у відносній важливості.

Отже, ціннісними орієнтаціями є особливі психологічні утворення, які завжди становлять ієрархічну систему й існують у структурі особистості лише як її елементи. Неможливо уявити собі орієнтацію особистості на ту або іншу цінність як на якесь ізольоване утворення, яке не враховує її пріоритетності, суб'єктивної важливості щодо інших цінностей, тобто не включене в систему [7].

Г. Олпорт стверджує, що джерелом більшості цінностей особистості є мораль суспільства, дослідник виокремлює низку ціннісних орієнтацій: ерудиція, спілкування тощо. Моральні норми й цінності, згідно з його баченням, формуються й підтримуються за допомогою зовнішнього підкріплення. Вони швидше є засобами, умовами досягнення внутрішніх цінностей, які є цілями особистості.

Ціннісне ставлення виникає внаслідок залучення певного об'єкта у сферу інтересів окремої людини. Вони, цінності, мають, так би мовити, індивідуальний характер, бо залежно від роду діяльності, особистісних особливостей чи епохи, в якій перебуває індивід, визначається її релігійна ціннісність.

Цінності більшою або меншою мірою наявні в усіх людей, вони є першоосновою людського буття. Кожна особистість не обмежується якоюсь однією ціннісною орієнтацією, у різних людей спостерігаються різні поєднання цінностей. Наприклад, особистість, орієнтована на естетичну цінність, мотивується відчуттями форми та гармонії. Соціальний тип характеризується любов'ю до людей і політики. Представники релігійного типу мотивуються розумінням світу як єдиного цілого [1].

Один із засновників психології релігії, американський філософ-прагматист, засновник психології релігії У. Джеймс по-

яснював релігію, виходячи з індивідуальних особливостей психіки: «Умовимося під релігією розуміти сукупність почуттів, дій і досвіду окремої особи, оскільки їх змістом установлюється ставлення її до того, що вона шанує Божеством». А релігійні орієнтації кореняться в емоційній сфері психіки людини. Філософ писав: «... почуття є найглибшим джерелом релігії, а філософські та богословські побудови є тільки вторинні надбудови, подібні перекладу оригіналу чужою мовою».

Відштовхуючись від вищезазначеного, ми чітко спостерігаємо, що релігійність – це те, що відбувається з людиною протягом її онтогенезу. Опираючись на аксіологічний підхід (щодо цінностей буття), ми можемо стверджувати, що релігійні орієнтації – це та міра людських вірувань, цінностей, які людина надбала або закріпила в ході своєї життєдіяльності, а належність до певної конфесії і є тим оригіналом, перекладеним чужою мовою, як стверджував У. Джеймс.

Наукові розвідки багатьох країн світу (США, Китай тощо) засвідчили факт зростання інтересу до питання релігійних орієнтацій особистості та їх безпосереднього зв'язку з буттям людини. Адже, за їхнім твердженням, релігійні орієнтації взаємопов'язані з політичною й соціальною поведінкою, успішністю у справах і навчанні, психологічним благополуччям, криміналом і упередженням (Lenski, Stark, Batson...).

Словники сучасності поняття «релігійні орієнтації» інтерпретують як ставлення людини до релігії та релігійної практики. Загалом ми погоджуємося з таким трактуванням, але виключно в психологічному ракурсі [6].

У цьому контексті доречно пригадати провідну концепцію релігійних орієнтацій у психології Гордона Олпорта (розроблену в 60-х рр. ХХ ст.). У своєму підході науковець опирався на роль установок у житті людини, зазначаючи, що його підхід є аксіологічним, тобто стосується цінностей, так як має справу з релігійними орієнтаціями. Так би мовити, кожна людина мотивується індивідуальною схемою, орієнтацією в ставленні до інших людей [6, с. 160]. Таку схему він назвав загальною орієнтацією. У ході емпіричних досліджень Г. Олпорт поділив релігійні орієнтації на зовнішні (те, що допомагає в житті, але не вимагає потужної особистісної віддачі) та внутрішні (релігія як мета, сенс життя).

Така ідея прийшла до Г. Олпорта, коли він досліджував забобони в США. Науковець виявив тенденцію, згідно з якою прихожани протестантських і католицьких церков є більш нетерпимими до окремих меншин

(расових, національних, релігійних), ніж ті, що взагалі не відвідували церкву.

У ході свого дослідження Г. Олпорт з'ясував, що студенти, які зазнали у своїй родині релігійного впливу, мали більші показники забобонів і стереотипів (не завжди позитивних), ніж ті, які стверджували про слабкий релігійний вплив [6].

Г. Олпорт і М. Росс розробили опитувальник (Allport-Ross Religious Orientation Scale – ROS), метою якого є виявлення релігійної орієнтації. Зовнішня релігійна орієнтація отримала назву «інституційна релігійність». Виокремлюють такі кореляти зовнішньої релігійної орієнтації:

- патерн авторитарної особистості (Е. Фромм);
- забобонність;
- низька емпатійність та альтруїзм;
- страх смерті;
- мала когнітивна складність в екзистенційних питаннях.

Звертання до Бога в контексті зовнішньої релігійної орієнтації не означає відстороненості від себе, це як «щит для центрування на собі». Люди із зовнішньою релігійністю відвідують храм нерегулярно (власні христини, одруження, похорони).

Внутрішня релігійна орієнтація отримала назву «інтерналізована релігійність».

Із внутрішньою релігійною орієнтацією корелюють такі феномени:

- психічне здоров'я;
- емпатія, альтруїзм;
- внутрішній локус контролю;
- низька тривожність;
- менший страх власної смерті та смерті загалом;
- часте відвідування церкви й ортодоксальність.

У цьому випадку релігія не є засобом боротьби зі страхом чи реалізації бажань, формою конформності й сублімацією. Такі особливості можуть існувати, але вони є вторинними мотивами. Внутрішня релігійна орієнтація мотивується релігійним обов'язком, який є цілісним і вміщує в себе весь досвід особистості. Г. Олпорт стверджує, що внутрішня орієнтація корелює з толерантністю, є інтерналізованою, слугує позитивним фактором у психоемоційному стані людини.

Отже, релігія для внутрішньо релігійно орієнтованого індивіда є метою, а не засобом. Релігійність, яка ґрунтується на соціальних бажаннях, категорично не може бути внутрішньою.

Серед дослідників такий поділ викликав бажання поглиблено вивчити його ідею. Так, американський учений Д. Бетсон, переосмисливши експериментальні вчення

Г. Олпорта, робить висновок, що зовнішня релігійна орієнтація передусім негативно впливає на емоційний стан, спричиняє нервові розлади й деформує особистість, а внутрішня орієнтація характеризується відчуттям свободи, звільненням від відчуття напруження та провини. Не зупинившись на досягнутому, Д. Бетсон створює ще одну орієнтацію – пошуку. Вона позбавляє негативних сторін зовнішньої, внутрішньої релігійності й догматизму мислення. У своїй концепції автор стверджує, що така орієнтація сприяє відкритості світу й духовному розвитку особистості зі здоровим глуздом і скептицизмом [6, с. 57].

З огляду на суперечності у вивченні релігійних орієнтацій особистості, основою всіх трактувань є аксіологічна система. Адже, незважаючи на належність людей до різних віросповідань, кожна особистість мотивується цінністю у своєму виборі та віруванні.

Отже, незважаючи на наукові надбання дослідників у контексті релігійних орієнтацій, залишилося ще багато невивчених питань і суперечностей. Варто зауважити, що ця проблема успішно розгортається та вивчається в царині зарубіжних досліджень. Українські дослідники, на жаль, не мають широких наукових надбань у контексті вивчення релігійних орієнтацій для представлення на концептуальному полі сучасної психології, що й визначає актуальність подальших досліджень.

Висновки. У статті здійснено теоретичне обґрунтування релігійних орієнтацій у системі її аксіологічної сфери. У контексті дослідження релігійних орієнтацій психологія акцентує увагу на наукових підходах до розуміння їх сутності, дає підстави стверджувати, що саме вони є системотворчим компонентом особистості.

Підсумовуючи вищезазначені вчення, ми можемо стверджувати, що релігія відіграє велику роль у структурі досвіду, зокрема релігійного, оскільки вказує на взаємозалежність процесів, які керують людиною: сучасне, минуле, майбутнє. Фактор «минуле» відіграє чи не найважливішу роль, адже всі культурні надбання наших предків, відомі нам світові релігії, заснування яких розпочалося далеко до нашої ери, вперше створене поняття долі в греків тощо, і є нашим досвідом, нашим базисом для побудови власної релігійної орієнтації.

Як було зазначено, велике надбання в психології релігії залишив Г. Олпорт. Навіть ті автори, які доволі стримано ставляться до його напрацювань, визнають ідеї Г. Олпорта «фундаментальними». Науковець дотримувався чіткої позиції: не можна розглядати релігійність як єдиний феномен: «Знати,

що особистість у певному сенсі «релігійна», не настільки важливо, як знати про те, яку роль релігія відіграє в організації її життя».

Отже, зважаючи на незначну кількість досліджень, проблему релігійних орієнтацій особистості вважаємо за доцільне досліджувати більш детально.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Браян Вілсон. Соціологія релігії / Вілсон Браян ; переклад з англійської Марини Хорольської. – К. : АКТА, 2002. – 343 с
2. Лосский В.Н. Ценность и Бытие: Бог и Царство Божие как основа ценностей / В.Н. Лосский. – М. – Х. : АСТ-Фолио, 2000. – 864 с.
3. Митрополит Иерофей Вламос. Православная психотерапия (святоотеческий курс врачевания души) /

Митрополит Иерофей Вламос. – Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 2006. – 368.

4. Преп. Никодим Святогорец. Невидимая брань / преп. Никодим Святогорец ; перевод с греческого святителя Феофана Затворника. – М. : Издательство Средневекового монастыря, 2003. – 240

5. Социологический энциклопедический англо-русский словарь [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.diclib.com/religiousorientation/show/ru/xn_sociology/R/694/.

6. Олпорт Г.В. Личность в психологии / Г.В. Олпорт ; пер. с английского И.Ю. Авидон ; ред. Л.М. Шпионский. – М. : КСП+ ; СПб. : Ювента (При участии психологического центра «Ленато»), 1998. – 345 с.

7. The Free Dictionary by Farlex [Electronic resource]. – Retrieved from : <http://www.thefreedictionary.com/religious+orientation/>.

8. Dictionary. com, LLC [Electronic resource]. – Retrieved from : <http://dictionary.reference.com/browse/religious+orientation/>.

УДК 159.942:378.046.4

ЕМПАТИЯ ЯК ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВА ЯКІСТЬ МЕДИЧНОГО ФАХІВЦЯ

Мітіна С.В., к. психол. н.,
доцент кафедри педагогіки та психології післядипломної освіти
Національний медичний університет імені О.О. Богомольця

У статті розглянуто проблема емпатії як професійно значущої якості медичного фахівця. Визначено місце емпатії в структурі професійної компетентності медичних працівників і її роль у взаємодії лікаря з пацієнтом. Подано результати емпіричного дослідження щодо рівня емпатії лікарів залежно від стажу роботи.

Ключові слова: медичний фахівець, професійно значущі особистісні якості, емпатія.

В статье рассмотрена проблема эмпатии как профессионально значимого качества медицинского работника. Определено место эмпатии в структуре профессиональной компетентности медицинских работников и ее роль во взаимодействии врача с пациентом. Представлены результаты эмпирического исследования уровня эмпатии врачей в зависимости от стажа работы.

Ключевые слова: медицинский работник, профессионально значимые личностные качества, эмпатия.

Mitina S.V. EMPATHY AS PROFESSIONALLY IMPORTANT QUALITY OF MEDICAL SPECIALIST

In the article the problem of empathy is considered as professionally meaningful quality of personality of medical specialist. It was determined the location of empathy in the structure of professional competence of health workers and its role in the doctor's interaction with the patient. It was presented the results of empiric research of level of empathy of the doctors depending on experience of work.

Key words: medical specialist, professionally important personality qualities, empathy.

Постановка проблеми. В умовах реформування системи охорони здоров'я України одним із пріоритетів є надання якісної медичної допомоги з урахуванням потреб населення та міжнародних стандартів. У лікарських деклараціях багатьох країн проголошується, що кожний пацієнт може очікувати від лікаря не тільки високого рівня професіоналізму, а й сформованості таких професійно важливих якостей, як уміння вислухати, комунікабельність, чуйність, толерантність тощо. Отже, сфера

компетентності лікаря не лише торкається сформованості професійних умінь, а й тісно пов'язана з емоційними факторами інтерперсональної взаємодії з хворими людьми. Професіоналізм клініциста, крім сформованої фахової компетентності, передбачає високий рівень соціальної поведінки й володіння загальними компетенціями, зокрема комунікативними. Установлення взаємин із пацієнтами містить елементи психотерапевтичної роботи, де особливе місце відводиться емпатії, від сформовано-

сті якої залежить рівень надання якісної медичної допомоги хворому. У зв'язку з цим видається актуальним дослідження емпатії як професійно важливої якості особистості медичного фахівця.

Ступінь розробленості проблеми. Теоретичний аналіз сучасних психологічних досліджень означеної проблеми дає змогу виділити два основні підходи до вивчення феномена емпатії. Згідно з першим підходом, емпатія розглядається як процес або стан (В. Айкес, В.В. Бойко, Л.П. Журавльова, Є.П. Ільїн, М.Д. Левітов та інші), для другого – характерне уявлення про емпатію як здатність чи стійку властивість особистості (Ж.П. Вірна, Т.П. Гаврилова, О.А. Орищенко, О.П. Саннікова, О.М. Юдіна та інші).

Є.П. Ільїн [3, с. 75] розглядає емпатію в контексті підтримувальної поведінки. На думку науковця, саме емпатія є джерелом альтруїзму та фактором «поведінки допомоги», тобто чим більше людина схильна до співпереживання, тим вища її готовність до надання допомоги в конкретному випадку. Автор зауважує на тому, що уявлення себе на місці людини, котра потребує допомоги, без переживання емпатійної емоції не призводить до прагнення надати цю допомогу. При цьому автор підкреслює, що співчуття як відгук на переживання, страждання іншого не завжди є виявом емпатії, а може виявлятися лише з почуття чемності. Для емпатії обов'язковим є емоційне реагування – співпереживання, тобто усвідомлення людиною того, що почуття, які вона відчуває, є відображенням почуттів партнера по спілкуванню. Якщо цього не відбувається, то такий процес, на думку Є.П. Ільїна, не є емпатією, а найімовірніше це ідентифікація зі співрозмовником.

Емпатія як емоційна здатність особистості слугує засобом реалізації її здібностей у досягненні поставленої мети. У ракурсі життєво-стильового концепту мотиваційно-сміслової регуляції Ж.П. Вірна [7, с. 12] розглядає емпатію як актуально-функціональну властивість особистості, що включає мотиваційний, афективний і когнітивний складники, тоді як потенційно-перспективні властивості особистості розкривають її сутність крізь призму індивідуальних цінностей, рефлексивних умінь, цільових намірів та установок.

О.П. Саннікова [8, с. 165] досліджує емпатію як властивість особистості в межах розробленої нею континуально-ієрархічної моделі. Згідно з цим підходом, емпатія – це складне багаторівневе та, як будь-яка інша властивість особистості, цілісне утворення, у структурі якого виділяється три рів-

ні: 1) формально-динамічний, що включає динамічні (виникнення й вияв емпатійних реакцій) і якісні (модальні властивості) властивості емпатії, які відображають психологічну сутність емпатійного процесу (емоційна емпатія, когнітивна, предикативна та дійова); 2) змістово-особистісний, до якого входять аспекти емпатії, що стосуються вибору простору для переживання емпатії й морально-етичного змісту її об'єкта; 3) імперативний рівень, що відображає суспільні та індивідуальні уявлення про чинні соціально-культурні «норми» емпатійних виявів.

Виходячи також із принципу континуальності, О.А. Орищенко [6, с. 86–88] визначає емпатію як стійку інтегральну властивість особистості, що виявляється: а) у здатності емоційно відкликатися на переживання іншої людини, у розумінні її емоційних станів, передбаченні афективних реакцій, в активному прагненні до надання допомоги; б) у спрямованості на певний об'єкт емпатійних переживань. Дослідниця підкреслює, що провідною психологічною характеристикою особистості з високим рівнем емпатії є соціальна сміливість, комунікабельність, активність, ширий інтерес до людини, спрямованість на розуміння іншого, чутливість і чуйність, неупередженість під час сприйняття оточуючих. Саме доброта, толерантність, терпимість до навколишніх робить таких людей здатними до співчуття і співпереживання.

О.М. Юдіна [10, с. 7] вважає, що емпатійність доцільно розглядати як складне функціональне утворення особистості, в якому пізнавальний та емоційний компоненти становлять взаємозумовлювальну єдність. При цьому дослідниця наголошує, що емпатія можлива лише за умови емоційної соціальної децентрації, тобто вміння індивіда поставити себе на місце іншого. В основі схильності людини до співпереживання лежить процес емоційної ідентифікації, який є обов'язковою умовою емпатійності особистості.

Останнім часом емпатія активно вивчається в професійному контексті як важлива властивість особистості фахівців соціономічних професій. У багатьох дослідженнях емпатія розглядається як фактор ефективності педагогічного спілкування (Ю.Б. Гіппенрейтер, Т.В. Василюшина, О.Г. Коваленко, С.Д. Максименко), як елемент професійної компетентності психолога та соціального працівника (В.І. Кротенко, О.В. Кузнєцова, О.Г. Солодухова, Т.І. Федотюк). Зазначена проблема досліджується в контексті психології взаємодії лікар – хворий як важливий складник комунікативної компетентності медичного працівника

(Б.Д. Карвасарський, С.О. Кубіцький, В.М. Мясіщев, Т.М. Павлюк, М.М. Філоненко). На нашу думку, саме емпатія є вищим рівнем комунікативної компетентності й індикатором професійної успішності лікаря.

Мета статті полягає в тому, щоб визначити роль емпатії в структурі професійно важливих якостей медичного фахівця та дослідити залежність вияву емпатії лікарів від стажу їхньої роботи.

Виклад основного матеріалу. Для досягнення поставленої мети застосовані теоретичні й емпіричні методи. Дослідження здійснювалось на базі кафедри педагогіки та психології післядипломної освіти Національного медичного університету імені О.О. Богомольця, м. Київ. Вибірку становили лікарі, загальної кількості 84 особи.

Специфіка професійної діяльності медичного фахівця зумовлена етико-деонтологічними вимогами, що вміщують різноманітні види міжособистісних взаємин. Б.Д. Карвасарський [3, с. 253] наголошує на тому, що в медичного працівника, крім інших професійно важливих якостей, обов'язково має бути сформована комунікативна компетентність, яка забезпечує взаєморозуміння, довіру у взаєминах «лікар – пацієнт». Серед психологічних характеристик, що визначають комунікативну компетентність лікаря, автор виокремлює афіліацію (потреба у створенні довірливих, емоційно значущих відносин із людьми), емоційну стабільність, сензитивність та емпатію.

Подібну думку висловлюють С.О. Кубіцький [4, с. 54], М.М. Філоненко [9, с. 99], які серед найбільш важливих комунікативних якостей медичного працівника визначають толерантність, емпатію, професійну рефлексію, спрямованість на відкрите спілкування й установлювання контакту. Емпатія розуміється як здатність до співчуття та співпереживання, вміння під час спілкування розуміти й поділяти емоції інших, досягати взаєморозуміння.

Т.М. Павлюк [7, с. 8] акцентує увагу на тому, що емпатійність потрібно розглядати не тільки як професійно важливу рису медичного фахівця, а і як критерій його професіоналізму й основного регуляційного чинника ефективної професійної адаптації. За результатами дослідження автор констатує, що основним атрибутом ефективного контакту медичної сестри з хворим є емпатія як здатність входити в стан іншої людини за допомогою уявлення й інтуїції. У професійній діяльності медичної сестри конкретні емпатійні вміння, що функціонують у вигляді засвоєних когнітивних, афективних і мотиваційних патернів поведінки,

визначають рівень професійної ідентифікації як процесу усвідомлення суб'єктом образу професійної діяльності та можливостей її реалізації.

Отже, узагальнюючи наведене вище, можна констатувати, що емпатія є стрижневим поняттям емоційного компонента комунікативної компетентності лікаря та фактором його готовності до професійної діяльності в таких формах вияву, як співчуття, співпереживання, вміння ставити себе на місце іншого, здатності емоційно відгукуватися на переживання хворих людей. Саме емпатія сприяє встановленню довірливих стосунків, необхідних лікареві для медичної взаємодії й побудови терапевтичного діалогу з пацієнтом.

У дослідженні ми розглядали емпатію не як первинно задану незмінну властивість особистості, а як цілісне інтегроване особистісне утворення, що формується та розвивається в процесі соціальної взаємодії, якою є професійна діяльність лікаря. Отже, ми не тільки вивчили психологічну структуру емпатії й вияв її складників, а також дослідили, як змінюється рівень емпатії лікарів протягом їхньої професійної діяльності.

У процесі дослідженнями ми виходили з поглядів В.В. Бойко [1, с. 74] на емпатію як засіб раціонально-емоційно-інтуїтивного відображення Я-іншого, тобто відображення внутрішнього світу іншої людини, що дає змогу зрозуміти причини й наслідки її стану та поведінки. Розуміння емпатії як осягнення психоемоційного стану іншої людини припускає наявність трьох емпатійних каналів: когнітивного (раціонального), емоційного й інтуїтивного. Раціональний канал емпатії характеризує спрямованість уваги, сприйняття, мислення на сутність іншої людини, на її стан, поведінку. Саме раціональна емпатія відкриває канали емоційного й інтуїтивного відображення партнера по спілкуванню. Емоційна емпатія – це здатність входити в енергетичне поле іншого, зрозуміти його внутрішній світ. В.В. Бойко зауважує, що здатність до співчуття і співпереживання можлива, якщо відбулася енергетична настройка на партнера по спілкуванню. Інтуїтивна емпатія – це підсвідома обробка інформації про іншу людину, що заснована на минулому досвіді й зумовлює здатність особистості передбачити її поведінку, діяти в умовах дефіциту отриманої інформації. Саме емоційне співучасть допомагає лікарю встановити психологічний контакт із хворим, отримати більш повну й точну інформацію про нього, про його стан, вселити впевненість у компетентності лікаря, в адекватності здійснюваного ним лікувально-діагностичного процесу. Інтуї-

тивна емпатія лікаря може бути корисною у випадках невідповідності названих хворим суб'єктивних ознак тих чи інших симптомів об'єктивній клінічній картині захворювання, наприклад, при дисимуляції, а також у разі симулятивної поведінки пацієнта.

Для діагностики наявного рівня емпатії в лікарів ми використали методикою В.В. Бойко. Отримані результати подано в таблицях (див. таблиці 1, 2).

Таблиця 1
**Наявний рівень емпатії в лікарів
(за методикою В.В. Бойко)**

№ з/п	Рівень емпатії	Частота вияву (%)
1	Високий	2
2	Середній	18
3	Нижчий за середній	67
4	Низький	13

Результати, відображені в таблиці 1, показують, що в більшості (80%) лікарів низький (13%) і нижчий за середній (67%) рівні емпатії, що свідчить про деяку емоційну нечутливість, відсутність співчуття в лікарів. Лише у 20% досліджуваної групи лікарів виявлено здатність до співпереживання, вміння зрозуміти психоемоційний стан пацієнта.

Результати, отримані за окремими показниками емпатії (див. таблицю 2), показують, що в більшості лікарів (73%) виявлено низький (35%) або занижений рівень (38%) настанови до вияву емпатії. Можливо, саме відсутність спрямованості на встановлення особистих контактів з оточуючими, погляди щодо недоречності виявляти інтерес до іншої людини, байдужість до переживань і болю хворого, а також упевненість, що милосердя є виявом слабкості, знижують здатність лікаря до емпатії (у 58% лікарів низький і нижчий за середній рівні здатності до емпатії). На нашу думку, відсутність настанови на ем-

патію ускладнює також функціонування всіх емпатійних каналів, саме тому в більшості з досліджуваної групи лікарів показники за цими параметрами низькі та нижчі за середній рівень: у 73% по раціональному, у 62% по інтуїтивному й у 51% по емоційному каналах емпатії.

Як визначалося вище, неодмінною умовою емпатійності особистості є здатність до ідентифікації, тобто вміння поставити себе на місце іншого та зрозуміти його на основі співпереживання. Але, як показали результати дослідження, у 67% лікарів низький і нижчий за середній рівні ідентифікації, що блокує емоційний канал емпатії й ускладнює вияв емпатії загалом.

Науковці стверджують, що емпатійна здатність особистості зростає з розвитком життєвого та професійного досвіду. Зокрема, дослідження Л.П. Журавльової [2, с. 71–72] засвідчують, що залежно від рівня розвитку емпатійності особистості, тобто в міру ускладнення механізмів функціонування емпатійного процесу, прямо пропорційно змінюється й рівень емоційної напруженості суб'єкта взаємодії. Це дає змогу стверджувати про зростання чи зниження рівня емоційної включеності суб'єкта в міжособистісну взаємодію. Крім того, дослідниця припускає, що кон'юнктивні (зближувальні) чи диз'юнктивні (такі, що віддаляють) переживання особистості здатні підсилюватися або послаблюватися її власними емпатійними переживаннями, що безпосередньо впливатиме на якісні показники емоційних виявів суб'єктів міжособистісної взаємодії (глибину, інтенсивність і модальність емоційних переживань).

На наступному етапі дослідження ми проаналізували залежність між стажем роботи лікаря і здатністю його до вияву емпатії. Отримані результати подано на рисунку 1.

Аналіз результатів показує, що найменші показники емпатії спостерігаються в молодих лікарів із досвідом роботи до 10 років (у 87,5% низький і занижений рівні емпа-

Таблиця 2

Характеристика інтегральних показників емпатії

№	Характеристика	Частота вияву (%)			
		Високий	Середній	Нижчий за середній	Низький
1	Раціональний канал емпатії	11	16	40	33
2	Емоційний канал емпатії	29	20	18	33
3	Інтуїтивний канал емпатії	18	20	20	42
4	Настанови на емпатію	7	20	38	35
5	Здатність до емпатії	24	18	40	18
6	Ідентифікація	13	20	27	40

тії) та в лікарів зі стажем роботи близько 20 років (у 78% низький і занижений рівні емпатії).

Низький рівень емпатії лікарів із малим досвідом роботи можна пояснити тим, що в них недостатньо розвинені комунікативні вміння й емпатійні здібності, вони ще не можуть створювати атмосферу довіри в бесіді, знаходити індивідуальний підхід до кожного пацієнта, побудувати ефективну взаємодію з ним. Цей висновок підтверджують результати нашого попереднього дослідження за участю лікарів-інтернів, які свідчать про недостатній рівень сформованості комунікативної компетентності, зокрема емпатії, у майбутніх лікарів. Ми вважаємо за необхідне підвищувати рівень емпатійності студентів-медиків цілеспрямованою тренінговою роботою, яка сприятиме формуванню комунікативної компетентності й емпатійних здібностей ще на етапі допрофесійної підготовки лікарів [5, с. 57].

Наша думка узгоджується з результатами дослідження Т.М. Павлюк [7, с. 17], яка стверджує, що на кожному з етапів професійного становлення медичного працівника емпатійні позиції визначаються рівнем засвоєння комунікативно-деонтологічних умінь, що виражається в поступовому формуванні професійної ідентичності й емпатійності.

Про трансформацію емпатійної позиції лікарів під час їхнього професійного становлення свідчать результати нашого дослідження, які показують, що оптимальний рівень вияву емпатії характерний для лікарів зі стажем роботи від 10 до 20 років. Вони вже є висококваліфікованими

фахівцями, мають сформовані професійні навички спілкування, вміють зрозуміти внутрішній світ і психоемоційний стан пацієнта.

У лікарів зі стажем роботи близько 20 років, як показують отримані нами результати, спостерігається зниження рівня емпатії. Це зумовлено, на нашу думку, тим, що досвідчений лікар, надаючи допомогу хворому, намагається не входити з ним у взаємодію або залучитися до емоційних відносин настільки, наскільки це потрібно для виконання роботи. У цьому випадку дотримання дистанції можна розглядати як своєрідний механізм психологічного захисту, що допомагає лікарю зберегти емоційну рівновагу професіонала та захистити себе від зайвих психоемоційних напружень. З іншого боку, медичні фахівці з великим досвідом роботи, які тривалий час змушені перебувати в тісній інтенсивній взаємодії з хворими, в емоційно напруженій атмосфері, перестають сприймати пацієнта як особистість. Емоційна байдужість до пацієнтів, зневага до їхніх почуттів, болю можуть бути симптомом емоційного вигорання лікаря. Проте варто розуміти, що емоційне вигорання також є механізмом психологічного захисту особистості у відповідь на психотравмувальні впливи. Оскільки емпатійна людина є більш емоційно вразливою, пригнічення вияву емпатії, на нашу думку, можна розглядати як набутий стереотип професійної поведінки лікаря, що дає змогу дозовано використовувати емоційні ресурси. Тому доцільне проведення психопрофілактичних і корекційних заходів, спрямованих на своєчасне запо-

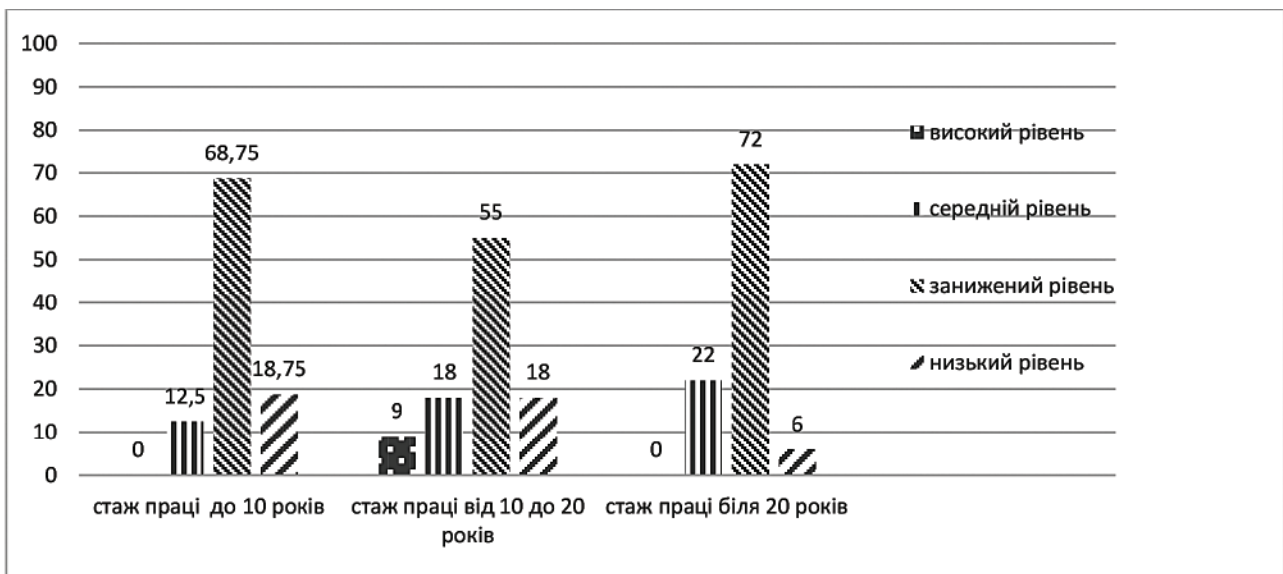

Рис. 1. Наявний рівень емпатії лікарів залежно від стажу роботи

бігання розвитку емоційного вигорання медичних працівників, а також на підвищення їхньої психологічної компетентності в спілкуванні.

Висновки. Отже, узагальнюючи результати теоретичного аналізу й емпіричного дослідження, можна констатувати, що емпатія є ключовим компонентом комунікативної компетентності та професійно важливою рисою медичного фахівця, яка забезпечує конструктивну взаємодію лікаря з пацієнтом і сприяє досягненню ефективності лікарської діяльності. Емпатія як суб'єктивна психічна властивість особистості є складним функціональним і водночас цілісним утворенням, структуру якого становлять три взаємопов'язані компоненти: когнітивний, афективний і конативний. За результатами емпіричного дослідження виявлено, що рівень вияву емпатії залежить від стажу роботи медичного фахівця та змінюються протягом професійного життя в процесі соціальної взаємодії лікаря з пацієнтом. Установлено, що найменші показники емпатії спостерігаються в молодих лікарів із малим стажем роботи й у лікарів із великим професійним досвідом. Відповідно до цього, необхідно розвивати комунікативну компетентність та емпатійність лікаря на всіх етапах його професійного становлення за допомогою цілеспрямованої тренінгової роботи і профілактичних заходів, спрямованих на запобігання емоційному вигоранню медичних працівників.

Перспективи подальших досліджень убачаємо у вивченні специфіки вияву емпатії в професійній діяльності лікарів різних спеціальностей і впливу емпатії на емоційне вигорання медичного фахівця.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко В.В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других / В.В. Бойко. – М. : Информ.-изд. дом «Филинь», 1996. – 472 с.
2. Журавльова Л.П. Психологія емпатії : [монографія] / Л.П. Журавльова. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328с.
3. Ильин Е.П. Психология помощи. Альтруизм, эгоизм, эмпатия / Е.П. Ильин. – СПб. : Питер, 2013. – 510 с.
4. Кубіцький С.О. Особливості професійної комунікативної взаємодії майбутніх медпрацівників / С.О. Кубіцький, Н.В. Неділька // Вісник Національної академії оборони. Серія «Питання педагогіки». – 2010. – № 2 (15). – С. 49–55.
5. Мітіна С.В. Соціально-психологічний тренінг як засіб формування комунікативної компетентності лікарів-інтернів / С.В. Мітіна // Науковий вісник Херсонського державного університету : збірник наукових праць. Серія «Психологічні науки». – Херсон, 2016. – Вип. 3. – Т. 2. – С. 55–60.
6. Орищенко О.А. Психологический портрет личности с высоким уровнем эмпатии / О.А. Орищенко // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. – III (28). – Budapest, 2015. – С. 86–88.
7. Павлюк Т.М. Емпатійні чинники професійної адаптації медичних сестер : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Т.М. Павлюк. – Івано-Франківськ, 2007. – 21 с.
8. Санникова О.П. Индивидуальные особенности эмпатии у лиц с разным уровнем социальной адаптивности / О.П. Санникова, О.В. Кузнецова, О.А. Орищенко // Матеріали VI Костюківських читань «Психологія у XXI столітті: перспективи розвитку». – К. : Міленіум, 2003. – Т. 2. – 2003. – С. 164–169.
9. Філоненко М.М. Психологія особистісного становлення майбутнього лікаря : [монографія] / М.М. Філоненко. – К. : Центр учбової літератури, 2015. – 420 с.
10. Юдіна О.М. Психологічні особливості формування емпатійності майбутніх лікарів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / О.М. Юдіна. – К., 2004. – 20 с.

УДК 159.9.072.432

ОСОБЛИВОСТІ СМИСЛОВОЇ СФЕРИ ДІТЕЙ, ЯКІ ПЕРЕЖИЛИ ТРАВМУВАЛЬНІ ПОДІЇ

Мотков С.О., аспірант
кафедри психології

Донбаський державний педагогічний університет

У статті подано теоретичний аналіз проблеми смислової сфери. Проаналізовано актуальний стан дослідження, визначено основні підходи до розуміння та вивчення смислової сфери особистості. З'ясовано функції, основні особливості й закономірності функціонування. Порушено проблему вивчення смислової сфери особистості, яка пережила травматичні події. Емпіричним шляхом досліджено основні компоненти смислової сфери підлітків, які постраждали внаслідок військових подій. Установлено подальші напрями дослідження.

Ключові слова: ціннісно-смислова сфера, орієнтири розвитку, надіндивідуальна структура особистості, смисл життя, ціннісні орієнтації, спрямованість особистості, потреба, установка, динамічна система.

В статье представлен теоретический анализ проблемы смысловой сферы. Проанализировано актуальное состояние исследования, определены основные подходы к пониманию и изучению смысловой сферы личности. Установлены функции, основные особенности и закономерности функционирования. Поставлена проблема изучения смысловой сферы личности, пережившей травматические события. Эмпирическим путем исследованы основные компоненты смысловой сферы подростков, пострадавших в результате военных событий. Определены дальнейшие направления исследования.

Ключевые слова: ценностно-смысловая сфера, ориентиры развития, сверхиндивидуальная структура личности, смысл жизни, ценностные ориентации, направленность личности, потребность, установка, динамическая система.

Motkov S.O. CHARACTERISTICS OF THE SEMANTIC REALM OF THE CHILDREN THAT HAD TRAUMATIC EXPERIENCE

The article refers to theoretical analysis of the problem of the semantic realm of the children. The current state of the research was analyzed and the main approaches of understanding and examining of the semantic realm of a personality were determined. The problem of study of semantic realm of a personality that had traumatic experience was settled. The main components of the semantic realm of the teenagers that were afflicted by war events were investigated in an empirical way. Further course of the research was defined.

Key words: value-semantic realm, reference points of development, sense of life, value reference points, orientation of personality, needs, aims, dynamical system.

Постановка проблеми. Сьогодні проблема травматизації суспільства є досить актуальною. Надаючи первинну психологічну допомогу й узагальнюючи свій досвід, дослідники та практичні психологи концентрують свою увагу передусім на реактивних утвореннях, таких як страхи, фобії, панічні атаки, дезадаптація, неврози, психози тощо (Н.В. Тарабріна, Л.О. Кітаєв-Смик). Вони розглядають порушення пізнавальних процесів, емоційно-вольової сфери, порушення поведінки, соціальної адаптації. Проте ці порушення є видимими, їх легше виявити і, як наслідок, корегувати. Значно складніше зі структурними компонентами, динамікою психологічних явищ. Динаміку змін у ціннісно-смисловій сфері важко дослідити. Саме тому нелегко виявити патологічні зміни, які будуть впливати на розвиток особистості надалі.

У підлітковому віці ціннісно-смислова сфера активно формується, тому знахо-

диться в досить сенситивному стані. Порушення розвитку ціннісно-смислової сфери може стати причиною порушення розвитку дитини і призвести до різних психологічних розладів.

Ступінь розробленості проблеми. Вивчення смислової сфери було об'єктом уваги багатьох наук, таких як філософія, соціологія, психологія тощо. Серед психологів найбільшу увагу в цьому напрямі приділяли вчені-феноменологи й екзистенціалісти (Д.О. Леонт'єв, В. Франкл, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр та інші). Г.Г. Ділігенський, Ю.Б. Гіппенрейтер, С.С. Бубнов, Є.І. Головаха, розробляючи питання смислової сфери, відмічають складність і неоднозначність цього теоретичного конструкту, вказують на складність його дослідження та інтерпретації результатів.

Дослідженням смислової сфери займалися багато різних вітчизняних і зарубіжних психологів. На особливу увагу

заслужують роботи Д.О. Леонтьєва та Б.С. Братуся. Вони надають високої значимості смислової сфері в структурі особистості й виділяють основні функції та закономірності функціонування. Разом із М.С. Яницьким, Д.О. Леонтьєв дослідив проблему цінностей і смислових структур, а також відзначив високий вплив компонентів ЦСС на регуляцію поведінки.

Проблема дослідження ціннісно-смислової сфери особистості після травматичних подій розглядалася в роботах Н.В. Тарабрінної, Л.О. Кітаєва-Смика, Р. Крістабера, які концентруються передусім на видимих реактивних утвореннях або змінах суспільного значення (зміни характеру, агресивна поведінка тощо). Л.Ф. Шестопалова, В.А. Кожевникова відмічають зміни в способах психологічного захисту й порушеннях адаптації. Про зміни в ціннісно-смислової сфері йдеться непрямо, бо ці зміни є досить непомітними, мають хронічне, латентне протікання.

Ураховуючи актуальність проблеми впливу травматичних подій на психічний розвиток особистості в нашій країні, недостатню кількість публікацій у сфері досліджень ціннісно-смислової сфери дітей, що пережили такі події, ми зосередили увагу на вивченні компонентів смислової сфери в дітей, які мали травматичний досвід.

Мета статті – дослідити емпіричним шляхом і порівняти особливості смислової сфери дітей, які безпосередньо пережили травматичний досвід нещодавно, і тих, які не мають безпосереднього травматичного досвіду (від'їжджали з міста під час бойових дій).

Виклад основного матеріалу. Ціннісно-смислова сфера є теоретичним конструктом, погляди на який постійно змінювалися. Багато авторів підходили до розв'язання проблеми через окрему методологію напряду, до якого вони належали. Одним із основних елементів ціннісно-смислової сфери є смисл. Цей компонент має свою структуру, функції та інші особливості.

М. Хайдегер уважав, що смисл є певним феноменом свідомості, який конструюється в процесі пізнавальної діяльності (осмислення певного об'єкта чи явища). Осмислення є процесом наділення предметів специфічними властивостями й функціями. На думку К. Ясперса, смисл є специфічним утворенням, яке пов'язує психічні феномени у внутрішньому світі. Тобто автор вказує на інтеграційну функцію смислової сфери [3].

Схожої думки додержуються С. Мадді та Дж. Етвуд. С. Мадді вважає смисл вищим інтегративним початком особистості, а пошук смислу – вродженою психологічною потребою людини. Дж. Етвуд писав, що смисл

належить до особистого суб'єктивного світу індивіда й доступний розумінню за посередництвом емпатії психоаналітика. Смислові структури пов'язують у єдине ціле різні частини індивідуального світу.

З. Фрейд у роботах підходить до поняття «смисл» як до латентного мотиву особистості. Смисл розкриває сутність психічних феноменів та об'єктивних речей, мету і значимість психічного акту. В аналітичній психології К.-Г. Юнга смисл є потребою. Ж. Нюттен також проводить паралель між смислом і мотивацією. Середовище, об'єкти й ситуація мають смисл лише стосовно до діючого суб'єкта. Смисл конституюється між ситуацією та мотивацією. Це конкретне, інтелектуальне відношення між тим, що суб'єкт робить, і певною формою усвідомленої або неусвідомленої потреби, мети, наміру або плану [3].

Ю. Джендлін розуміє поняття смислу через тілесні відчуття людини, які мають окремий зміст у кожній конкретній ситуації. Смисл формується у взаємодії переживання чого-небудь, що виконує символічну форму. Чуттєвий зміст неясний, нечіткий, зазнає змін під час усвідомлення. Чуттєвий зміст переживається в тілі [2].

Об'єднуючи вищезгадані погляди, Дж. Ройс подає особистість як інтегративну надсистему, основною функцією якої є підтримка, оптимізація і стабілізація особистісного смислу. Смисл, на думку автора, є вершиною системно-факторної моделі особистості. Особистісний смисл розвивається протягом життя, зміщуючись із фізіологічних потреб у дитинстві на цінності в старшому віці. З віком посилюється екзистенціальна орієнтація сенсу. Фрустрація потреби в сенсі – причина і ядро психологічних розладів. Тобто в автора смисл одночасно постає як структурне утворення та функція й потреба [4].

Як будь-яка психологічна структура, смисл має свої функції, завдання та компоненти. Проаналізовано й встановлено, що різні дослідники (Дж. Шоттер, Д.О. Леонтьєв, О.М. Леонтьєв, Б.В. Зейгарнік та ін.) виділяють окремі функціональні особливості смислової сфери.

Дж. Шоттер у працях показує, що смисли дій указують на напрям розгортання поведінки з минулого в майбутнє. Процес осмислення є інтеріоризованим процесом зовнішньої інтерпретації. О.Н. Леонтьєв зазначає, що смисл виступає в свідомості людини як те, що несе в собі його власні життєві відношення. Автор ототожнює поняття «смисл» і «переживання». Отже, процес осмислення, на нашу думку, є процесом узагальнення, завдяки якому людина миттєво оцінює та

наділяє окремими ознаками предмет і явище, виходячи зі свого досвіду.

Б.С. Братусь до функцій смислових утворень зараховує створення ескізу майбутнього; функцію морального оцінювання дій, смислові орієнтації, позаситуативну. Вони становлять смисловий бік спонування й регуляції конкретних діяльностей.

Б.В. Зейгарник зазначає, що смислові конструкції здійснюють функцію контролю за життєдіяльністю, утворюють регуляторну систему. Завдяки наявності смислових утворень виявляється можливою саморегуляція під час постановки цілей, усвідомлення своїх вчинків. Смислоутворення ґрунтується на вмінні виходити за рамки ситуаційної поведінки. Ця здатність розвивається в онтогенезі, але може порушуватися в разі психічної патології [4].

Проблему структури смислу широко дослідив Д.О. Леонтьєв. Автор виділив основні параметри смислової сфери, що стали основою методики смисложиттєвих орієнтацій: цілі життя, процес життя, результативність життя, локус контролю Я та локус контролю Життя.

Узагальнюючи вищезгадані теорії, можливо схарактеризувати смислову підсистему ціннісно-смислової сфери особистості як сукупність смислів – це стисле, узагальнене, суб'єктивне уявне уявлення про сутність предмета або явища. Головними функціями смислової сфери, на нашу думку, є такі: орієнтовна – смисли розкривають сутність предмета або явища; регулювальна – смисли впливають на процес сприйняття, ставлення до певного явища; функція зворотного зв'язку – смислові утворення підтримують контроль за поведінкою щодо головної цілі й уносять корективи в процес за відсутності можливості досягнення цієї мети; інтенціональна – спонукає до діяльності стосовно об'єкта, що має смисл для людини; узагальнювальна – смисли досить чітко та швидко розкривають зміст предмета щодо людини.

Отже, смисл будь якого предмета є об'єктивним. Кожна річ має смисл, проте для кожної людини окремий. Це наглядно демонструється в психологічній практиці, коли на одній і тій самій картині різні люди бачать окремі явища, залежно від особистісної спрямованості, внутрішнього стану, актуальної проблеми. Ми схильні пов'язувати смисл із потребами особистості.

Отже, ціннісно-смислова сфера особистості займає досить важливе становище в структурі особистості, має свої ознаки та специфічні функції, головне, відіграє важливу роль у регуляції поведінки. Саме тому її порушення під час травматичних подій має досить потужний і тяжкий характер.

У дослідженні взяли участь 92 учні загальноосвітньої школи № 16, що навчаються нині в 7, 8, 9 та 10 класах. Усіх дітей ми поділили на 3 групи: 1 група – 27 учнів, які нещодавно переживали травмувальний досвід або переживають до сьогодні (деякі учні з батьками їздять додому в зону АТО); 2 група – 45 дітей, які пережили травмувальні події під час бойових дій у Слов'янську (діти з латентною травмою); 3 група – 20 дітей, які прямо не мали травмувального досвіду (від'їжджали під час бойових дій).

Для вивчення ціннісно-смислової сфери використані методики СЖО Д.О. Леонтьєва, метод математичної статистики «критерій t-Стюдента» для непараметричних вибірок.

Так, за параметром «цілі» 84% дітей виявили середній рівень. Це ті підлітки, котрі знаходяться в контакті зі своїми потребами, вміють будувати не лише короточасні, а й довгочасні плани. У межах свого віку вони мають певні цілі, яких намагаються досягати під час навчання у школі. До важких ситуацій ставляться з розумінням як до окремої частини життя. Окремо в кожній групі параметр «цілі» на середньому рівні виявляється серед дітей, які пережили травмувальні події давно, – 84%, у дітей, які переживали травмувальні події нещодавно, – 78%, у відносно травмованих – 70%.

Невелика кількість дітей (8% учнів) мають низький рівень за цим параметром. Їх можна охарактеризувати як більш пасивних і песимістичних. Такі діти керуються більш за все ситуативними бажаннями, мають низький розвиток уявлень про себе та свої можливості. У стресових умовах також більше виконують роль жертв. Окремо в кожній групі параметр «цілі» на низькому рівні виявляється серед дітей, які пережили травмувальні події давно, – 9%, у дітей, які переживали травмувальні події нещодавно, – 15%, у відносно травмованих – 20%.

Високий рівень за параметром «цілі» мають 8% дітей. Ці учні характеризуються як цілеспрямовані особистості: вони вже досить чітко усвідомлюють власні здібності, мають улюблені предмети й хобі, уявлення про майбутню професію. Частіше зустрічається високий рівень серед учнів, які від'їжджали під час бойових подій, – 10% у відповідній групі. Менше дітей із актуальною травмою або латентною – по 7% у кожній із груп.

Аналізуючи отримані дані, можна побачити, що за параметром «цілі» діти, які відносно не мають травматичного досвіду, частіше мають полярні показники – високий або низький рівні. Наявність високого рівня ми пов'язуємо з більшою впевненістю у власному майбутньому цих дітей. Їхнє життя майже не змінилося після подій. Наявність

низького рівня може відобразити нормальний вияв підліткового періоду, коли діти ще мало замислюються над майбутнім і більше сконцентровані на ситуативних благах.

За шкалою «процес» середній рівень мають 79% загальної вибірки. Більшість учнів вважають своє життя натеper досить емоційно насиченим, повним, цікавим. Різноманітний досвід намагаються інтегрувати у власну структуру особистості для подальшого ефективного використання. Найбільш середній рівень виявляється в дітей із латентною травмою – 87% у відповідній групі. Менш виражений він у дітей без травми – 75% групи, з актуальним травматичним переживанням – 59% групи.

Високий рівень мають 7% вибірки. Ці діти відрізняються високою суспільною активністю: в них багато друзів і товаришів, вони беруть участь у багатьох різних шкільних проектах і заходах. Серед них найбільш часто виявляється високий рівень у дітей без травматичного досвіду – 15% відповідної групи, 11% – у групі з актуальним травматичним досвідом, у 4% – у дітей із латентною травмою.

Низький рівень мають 14% усіх дітей. Такі учні більш пасивні в спілкуванні з однолітками, схильні до уникання реальних контактів. Вони не дуже задоволені процесом свого життя, тому звинувачують і себе, і навколишніх у власних негараздах. Найбільш виражений низький рівень у дітей із актуальною травмою – 30% відповідної групи, менше зустрічається в дітей без травми (10% із групи) і латентною травмою (9% із групи).

Можна відмітити, що діти, які переживають актуальну травматичну подію, менше зосереджені на процесі життя. Екстремальна ситуація, в якій вони опинилися, заважає бути в моменті «зараз і тепер». Їхні переживання спрямовані на спогади минулого, за яким вони сумують, і майбутнього – кінцева мета.

За шкалою «результат» середній рівень отримали 83% учасників тестування. Це діти, які досить задоволені власними досягненнями за період навчання і життя загалом. Вони відмічають, що повною мірою використовують власні здібності й потенціал, уміють досягати цілей, що самі поставили перед собою або які були поставлені батьками. Найбільш вираженим середній рівень є в учнів із латентною травмою – 76% відповідної групи, менш – у дітей без травми та із зони АТО – 65% в 63%, відповідно.

Низький рівень мають 10% досліджуваних. Вони незадоволені власними досягненнями і життям загалом. Більшість із них скаржиться, що не змогли до кінця виявити власні здібності через ті чи інші зовнішні або внутрішні причини. Досить часто цей пара-

метр виявляється в дітей, які нещодавно приїхали із зони АТО – 30% із відповідної групи, менше зустрічається в дітей із латентною травмою (13% у групі) та без травматичного досвіду (15% у групі).

Високий рівень отримали 8% дітей із вибірки. Вони є повністю задоволеними власними результатами. Негативним є фіксування на власних досягненнях як на глобальній меті, після якої активність спадає. Високий рівень більш виражений у дітей без травми (20% у цій групі). Менше виявляється в дітей із актуальною травмою (7% із групи) та латентною (11% із групи).

Отже, діти з актуальною травмою не задоволені своїм становищем сьогодні. Діти без травми схильні вважати своє життя більш результативним, більш задоволені собою та власними досягненнями.

Шкала «локус Я» виражена на середньому рівні в 72% досліджуваних підлітків. Ці учні займають активну життєву позицію щодо власного життя: вони працюють над собою, активно спілкуються з навколишніми, випробують власні ресурси для зміни навколишнього середовища. У разі виникнення критичних ситуацій вони намагаються відділяти обставини, на які можуть впливати, а які від них не залежать. Це є важливим складником протидії виникненню деструктивного почуття провини й пасивної позиції жертви в критичних обставинах. Виявляється в дітей без травми – у 65% випадків у конкретній групі, з латентною травмою – 63%, актуальною травмою – 59%.

Досить високий відсоток (20%) серед загальної кількості випробуваних за цією шкалою займає низький рівень локусу Я. Ці діти схильні спростовувати власний вплив на життєві ситуації, одним зі способів боротьби з критичною ситуацією є уникання її та думок про ці обставини. Часто виявляється в дітей із актуальним травматичним досвідом (37% у групі) та латентною травмою (33% у групі). У дітей без травми зустрічається в 10% випадків у конкретній групі.

Високий рівень мають 9% учнів із загальної вибірки. Це діти, які вважають, що повністю контролюють власне життя й ведуть активну життєву стратегію щодо впровадження власних цілей. Конструктивними є висока активність і лідерські якості цих дітей у разі виникнення критичних ситуацій. Однак треба відмітити, що негативним наслідком є нехтування ситуативними наслідками, які не залежать від окремо взятої людини та самозвинувачувальних тенденцій. Найбільш часто зустрічається серед дітей без травматичного досвіду – 25% у групі. Майже не виражений у дітей із латентною й актуальною травмами (по 4% в групі).

Отже, травмовані діти менш схильні до контролю власного життя, частіше обирають роль «жертви», не вірять у спроможність контролювати власне життя, вони нехтують вагомістю власних дій і зусиль.

За шкалою «локус життя» 73% дітей вибірки отримали середній рівень. Ці учні відмічають, що їхнє життя залежить рівною мірою від власних сил та енергії, а також від ситуативних життєвих факторів, на які впливу майже немає. У разі виникнення критичної ситуації розуміють ті межі, в рамках яких можуть щось зробити або могли, а які від них не залежать. До соціальної допомоги ставляться з розумінням і бажанням, бо іноді це є єдиним шляхом вирішення проблеми. Найбільш часто виявляється в дітей із латентною травмою – 82% в групі, менше в дітей із актуальним травматичним досвідом – 60% групи, без нього – 70% групи.

Низький рівень мають 18% усіх дітей. Діти з низьким рівнем локусу життя намагаються повернути відповідальність за власне життя до себе, через що часто страждають від почуття провини та самопокарання. Найчастіше виявляється в учнів із актуальним травматичним досвідом – 30% групи, менше зустрічається в дітей з латентною травмою – 16% групи, без травми – 5% групи.

Високий рівень мають 9% учнів загальної вибірки. Це діти, які більш схильні до фаталізму. Вони мають негативну самооцінку, недооцінюють власний потенціал і ресурси. У дітей без травми зустрічається у 25% випадків у конкретній групі, 2% групи – з латентною травмою, 7% групи – з актуальною травмою.

Тобто діти, які не мають травмувального досвіду, рівною мірою розподіляють відповідальність за своє життя між власними зусиллями та ситуативними факторами. Діти, які нещодавно пережили травмувальний досвід, схильні до самозвинувачень і невинного почуття провини.

Отже, можна побачити, що більшість дітей підліткового віку за параметрами смислової сфери мають середній рівень вираженості параметрів. Частіше параметром низького рівню є «локус Я» та «локус життя» (20% і 18%, відповідно), що вказує на деяку невпевненість дітей контролювати своє життя і свої сили. З одного боку, це справді може бути реакцією на актуальні події в нашому регіоні, з іншого – нормальною поведінкою і стилем мислення підлітка.

Наступним етапом дослідження був аналіз отриманих даних з метою дослідження наявності достовірних відмінностей між параметрами груп. Для аналізу нами застосовано критерій t-Стюдента для незалежних вибірок.

Установлено статистичні відмінності між: 1) групою дітей, які пережили травмувальні події менше ніж рік тому, і групою дітей, що є відносно не травмованими, за параметрами: «процес» – $t=2,26$ при $p<0,05$, «результат» – $t=2,03$ при $p<0,05$, «локус життя» – $t=2,26$ при $p<0,05$; 2) між групою дітей, які пережили травмувальні події менше ніж рік тому, і групою дітей, що пережили травмувальні події більше ніж 2 роки тому, за параметром «процес» – $t=2,74$ при $p<0,01$.

Отже, можна зробити висновок, що діти, які пережили травмувальні події, більше схильні до фаталізму, менше управляють своїм життям, більш сильно переживають тривогу через нестабільність. Вони менше задоволені власною самореалізацією та своїм життям загалом порівняно з дітьми, котрі є менш травмованими через бойові події. Це вказує на те, що є ризик у цієї групи до вживання неконструктивних способів копіngu, більш низького оцінювання якості свого життя.

Висновки. Ураховуючи відповіді респондентів під час індивідуальних консультацій, потрібно відмітити, що подібний стан смислової сфери часто спричиняє порушення адаптації дитини до нових, «мирних» умов існування. У таких дітей значно знижується мотивація до навчання, зникають цілі, що були раніше. Вони відчувають, що багато втратили, і не вірять, що зможуть колись це повернути або добитися чогось нового. Новий колектив здається їм ворожим і підозрілим. Серед дітей, які мали менший травмувальний досвід, вони почувають себе самотньо, в бесідах виникають непорозуміння. Це є однією з найчастіших причин конфліктів у сьогodнішніх освітніх закладах.

Надалі перспективи дослідження вбачаємо у вивченні впливу цінностей суб'єктів, що мали травмувальний досвід, на їхні когнітивні особливості й індивідуально-психологічні якості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Асмолов А.Г. О некоторых перспективах исследованной смысловых образованной личности / А.Г. Асмолов, Б.С. Братусь // Вопросы психологии. – 1979. – № 4.
2. Джендлин Ю. Фокусирование. Новый психотерапевтический метод работы с переживаниями / Ю. Джендлин. – М.: Класс, 2000. – 237 с.
3. Леонтьев Д.А. Психология смысла / Д.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 2003. – 487 с.
4. Серый А.В. Ценностно-смысловая сфера личности / А.В. Серый, М.С. Яницкий. – Кемерово: Кемеровский государственный университет, 1999. – 92 с.
5. Яницкий М.С. Ценностные ориентации личности как динамическая система / М.С. Яницкий. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2000. – 98 с.

УДК 364.274:378

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ СТРУКТУРИ ПЕРЕЖИВАННЯ САМОТНОСТІ В ДОСЛІДЖУВАНИХ ІЗ РІЗНИМ РІВНЕМ САМОТНОСТІ

Олейник Н.О., викладач
кафедри загальної та соціальної психології
Херсонський державний університет

Стаття містить результати аналізу особливостей організації структури переживання самотності в досліджуваних із різним показником самотності (низьким, середнім і високим). Проведене дослідження дало змогу визначити показники переживання самотності, що можуть зумовлювати процес самоактуалізації досліджуваних.

Ключові слова: структура переживання самотності, усамітнення, ізоляція, відчуження, когнітивний компонент, емоційний компонент, поведінковий компонент, мотиваційно-вольовий компонент.

В статье представлены результаты анализа особенностей организации структуры переживания одиночества у испытуемых с разным показателем одиночества (низким, средним и высоким). Проведенное исследование позволило определить показатели переживания одиночества, обуславливающие процесс самоактуализации испытуемых.

Ключевые слова: структура переживания одиночества, уединение, изоляция, отчуждение, когнитивный компонент, эмоциональный компонент, поведенческий компонент, мотивационно-волевой компонент.

Oleynik N.O. ESPECIALLY THE ORGANIZATION STRUCTURE OF THE EXPERIENCE OF LONELINESS IN SUBJECTS WITH DIFFERENT LEVELS OF LONELINESS

The article contains the results of analysis of organization structure of the experience of loneliness in subjects with different measure of loneliness (low, medium and high). The conducted research allowed to determine the indicators of feelings of loneliness, can trigger the process of self-actualization of the subjects.

Key words: structure of feelings of loneliness, solitude, isolation, alienation, cognitive component, affective component, behavioral component, a motivational-volitional component.

Постановка проблеми. Вивчення різноманітних аспектів цієї проблеми надзвичайно актуальне в наші дні. Природа самотності, її причини, вплив самотності на психічні стани людини є предметом вивчення особливого розділу психології – лонлінології (loneliness – з англ. «самотність») [3].

Широке та різноманітне використання терміна «самотність» у повсякденному житті й наукових джерелах, значний інтерес до проблеми самотності в окремих галузях психології поєднуються у вітчизняній психології з обмеженою кількістю наукових теоретико-емпіричних досліджень самотності.

У кінці ХХ – на початку ХХІ століття Україна перебуває в умовах екзистенційно-антропологічної кризи [2]. Така криза постійно детермінує самотність і відчуження людей, що, у свою чергу, позначається на внутрішньому стані особистості, міжособистісних відносинах і деформує розгортання економічної та політичної консолідації українського суспільства. Проблема сутності самотності людини в психології пов'язана з особливостями світосприйняття людини, її станом, почуттями, мотивацією вчинків, самосвідомістю й особливостями подолання цього переживання. Загострені специ-

фікою сучасної доби почуття непотрібності, покинутості, відчуженості, усамітнення виокремлюють актуальну проблему самотності.

Питання про визначення самотності обговорюється протягом майже всього сторіччя, але так і не знайшло єдиного спільного рішення. Це пов'язано насамперед з тим, що існують дві точки зору щодо спрямованості переживання самотності: одні вчені визнають негативну спрямованість, а інші, навпаки, – позитивну. Позитивна слугує вдосконаленню особистості, вияву її самосвідомості, а негативна – руйнуванню особистості.

У більшості досліджень розглядається саме негативна сторона переживання самотності, позитивній спрямованості самотності присвячено дуже мало наукових робіт. Варто зазначити, що позитивний зміст самотності полягає в тому, що вона є невід'ємною частиною становлення індивідуальності людини та процесу соціалізації загалом.

В умовах сучасних соціальних трансформацій, незважаючи на певні кризові обставини суспільства, збільшується також і роль активного ставлення суб'єкта до свого розвитку, великого значення набуває усвідом-

лення людиною того, що, будуючи власне життя, вона повинна покладатися передусім на себе. Разом із тим ще недостатньо виявляється відповідальне ставлення сучасної особистості до власної самоактуалізації.

Людина з високим рівнем самоактуалізації набагато легше робить свій життєвий вибір, вона більш активна й відповідальна за власні дії, більш оригінальна та ефективна в нестандартних життєвих ситуаціях, тобто є більш творчою. Ураховуючи, що переживання самотності є досить актуальною темою сьогодні, ми вважаємо необхідним знаходити позитивні аспекти цього переживання, оскільки зв'язок самотності й самоактуалізації може акцентувати та звужити проблемне поле цих явищ.

Відомо, що самотність є складним і суперечливим феноменом розвитку особистості. Вона пов'язана з деформацією різних відносин особистості й у цьому випадку супроводжується усвідомленням або відчуттям не просто чужості світу, а неможливості зайняти в ньому більш-менш стійку позицію. Також відомо, що самотність – це й феномен, що дає змогу зануритися в особистісну рефлексію, у роздуми про найважливіші сенсожиттєві проблеми, вона несе в собі можливість глибокого духовного розвитку особистості [1].

Ступінь розробленості проблеми. Аналіз наукових праць і досліджень сучасних авторів показує, що в науці немає єдиного розуміння сутності самотності, її генезису й особливостей протікання, що дає можливість виокремити проблемне поле феномена самотності: як соціально-психологічний феномен (К. Абульханова-Славська, Л. Варава, С. Вербицька, Є. Заворотних, С. Корчагіна, Д. Леонт'єв, Є. Осін, Ж. Пуханова, Л. Старовойтова, Т. Титаренко, Г. Тіхонов); культурно-історичні форми самотності (С. Ветров, О. Данчева, М. Покровський, Ю. Швалб); психологічні особливості самотності на різних вікових етапах (А. Артаманова, О. Долгінова, О. Кірпіков, Л. Клочек, І. Кон, О. Коротеєва, О. Лазарянц, В. Лашук, О. Мухіярєва, О. Неумоєва, Н. Перешина, О. Третьякова, Г. Шагівалєєва); опис явищ, близьких до самотності (ізоляція, відокремлення, відчуження, усамітнення) (Л. Клочек, О. Кузнецов, В. Лебедев, М. Мовчан, А. Третьякова, А. Хараш, І. Худякова); гендерні дослідження переживання самотності (О. Грановська, М. Кандиба, Л. Левченко, О. Пагава, В. Сіляєва, Н. Шитова).

Психологічне вивчення проблеми самоактуалізації подано в працях К. Абульханової-Славської, О. Асмолова, Л. Анциферової, Л. Божович, О. Бондаренка, М. Боришевського, Б. Братуся, І. Булах,

Є. Вахрамова, Д. Леонт'єва, О. Леонт'єва, С. Максименка, С. Рубінштейна, В. Русової, В. Татенка, Т. Титаренко та ін. Сучасні дослідження проблеми самоактуалізації, самореалізації й особистісної зрілості висвітлено в працях вітчизняних учених: О. Баришевої, В. Бочелюка, Т. Вісковатової, М. Гасюк, Л. Засекіної, В. Зеленіна, Є. Карпенка, З. Кіреєвої, Л. Кобильнік, В. Подшивалкіної, В. Русової, М. Садової, О. Штепи, О. Яремчук та інших.

Мета статті полягає у визначенні зв'язку домінуючого показника самотності з компонентами структури переживання самотності.

Виклад основного матеріалу. З огляду на дуалістичність феномена самотності (позитивний і негативний аспекти) і недостатність у вивченні його категоріального апарату, запропоновано теоретичну модель переживання самотності з метою її емпіричної перевірки. Припущено, що самотність як суб'єктивне переживання можна розглядати як системне утворення, оскільки феномен самотності не можна зводити лише до афективних складників і розуміти як певне почуття або стан. Самотність є переживанням і може супроводжуватися як різноманітними почуттями (наприклад, ворожість, ревності, задоволеність тощо) та емоціями (наприклад, горе, страх, впевненість, блаженство тощо), так і різноманітними станами (наприклад, стрес, фрустрація, апатія, ейфорія тощо).

Отже, на основі принципів і категоріального апарату системного підходу самотність розглянуто як єдину систему, цілісність якої забезпечується тим, що переживання самотності функціонує на основі взаємодії таких компонентів, як когнітивний, емоційний, поведінковий і мотиваційно-вольовий (рис. 1). Ці компоненти переживання є елементами (підсистемами) переживання самотності.

Когнітивний компонент переживання самотності спрямований на виконання підготовчої функції в переживанні самотності, котра виражається в інформуванні про перебіг переживання та його наслідки; емоційний компонент переживання самотності спрямований на виконання оцінної функції; поведінковий компонент забезпечує виконання регулятивної функції й реалізується в певному впливі на означені переживання, а мотиваційно-вольовий виконує стимулювальну функцію, яка складається з комплексу мотивів і вольових дій особистості, що виникають як реакція на певні форми вияву переживання самотності, та може мати дві форми завершення комплексу переживання самотності – позитивну й негативну.

Перша форма виявляється в мобілізації ресурсів особистості, в пошуках можливостей використання ситуації самотності, є позитивною стороною цього переживання та чинником самоактуалізації особистості (комплекс мотивів удосконалення, саморозвитку, самовираження, самоствердження; комплекс вольових зусиль, які сприяють позитивному переживанню самотності). Механізм самоактуалізації виявляється в тому, що людина використовує такий досвід переживання самотності задля власного вдосконалення. Мотиваційно-вольові аспекти посилюють бажання індивіда досягти особистісного розвитку, саморозуміння й загалом власної самоактуалізації. Друга форма виявляється в демобілізації ресурсів особистості, що виражається в порушенні внутрішньої цілісності особистості. Домінування цієї форми в переживанні самотності може призвести до дереалізації особистості, що виявляється в тяжких порушеннях, які пов'язують саме з негативним аспектом переживання самотності, що супроводжується негативним емоціями, почуттями і станами.

Результати факторного аналізу підтвердили висунуту теоретичну модель переживання самотності в тому аспекті, що особливості переживання самотності залежать від функціонування всіх чотирьох компонентів. Єдина робота компонентів переживання самотності (як цілісного, системного явища) забезпечує підготовчу, оцінну, регулятивну і стимулювальну функції. Отже, структурно-функціональна організація переживання самотності може бути проаналізована у вигляді системної моделі, котра

інтегрує її основні компоненти в їх внутрішніх взаємозв'язках.

Наступним етапом дослідження було визначення показників та оптимального показника переживання самотності, які можуть зумовлювати процес самоактуалізації досліджуваних. Варто нагадати, що за факторним аналізом нами були виявлені обернені показники за мотиваційно-вольовим компонентом переживання самотності, отже, надалі ми будемо орієнтуватися саме на такі дані.

Згідно з означеною метою, використали процедуру Z-перетворення й розрахували за кожним досліджуваним сумарні показники відповідно до запропонованої моделі переживання самотності. За загальним показником переживання самотності ми виокремили 3 підгрупи досліджуваних, які набрали найбільш високі результати за кожним рівнем: із високим показником переживання самотності (54 особи), середнім (44 особи) та низьким (42 особи).

Отже, у досліджуваних, котрі мають *високий загальний показник переживання самотності* (рис. 2), підвищуються результати за когнітивним ($r=0,57$), емоційним ($r=0,36$), поведінковим ($r=0,34$) і мотиваційно-вольовим компонентом ($r=0,34$). Таку саму тенденцію ми отримали й за загальними результатами досліджуваних. Але варто вказати, що в групі досліджуваних із високим показником самотності спостерігається інша структура взаємозв'язків між компонентами. Так, когнітивний компонент негативно пов'язаний із поведінковим ($r=-0,33$); емоційний негативно пов'язаний

Рис. 1. Теоретична структурно-функціональна модель переживання самотності

із мотиваційно-вольовим ($r=-0,38$), а поведінковий має негативний зв'язок із мотиваційно-вольовим компонентом ($r=-0,35$).

У досліджуваних, котрі мають високий показник переживання самотності, не тільки підвищується домінанта когнітивного компонента, яка виявляється у сприйнятті себе самотньою людиною та в бажанні ізолюватися, а й знижуються показники поведінкового компонента. Отже, такі досліджувані негативно ставляться до самотності, бажують уникати власних переживань і мають залежність від спілкування. За позитивної оцінки власних переживань (емоційний компонент) і за бажання усамітнитися (поведінковий компонент) підвищуються показники вольової та мотиваційної спрямованості.

Отже, досліджувані з високим показником переживання самотності можуть використати власні переживання для самоактуалізації в тій ситуації, коли в них підвищуються показники емоційного та поведінкового компонентів, а когнітивного й мотиваційно-вольового – знижуються. Така тенденція виявляється в тому, що досліджувані не сприймають себе самотніми, не мають бажання ізолюватися від інших, позитивно сприймають власні переживання, не мають залежності від спілкування та мають бажання усамітнитися. Такі особливості переживання самотності й зумовлюють бажання досліджуваних використати ситуацію самотності для власного розвитку, оскільки в них домінує мотивація досягнення, підвищується рівень наполегливості, вольової саморегуляції та рівень самоактуалізації.

Середній показник переживання самотності досліджуваних (рис. 3) має позитивний зв'язок з емоційним компонентом

($r=0,35$), негативний зв'язок із когнітивним ($r=-0,34$) і мотиваційно-вольовим ($r=-0,43$). Отримані дані свідчать про те, що досліджувані з таким рівнем самотності позитивно ставляться до самотності, не сприймають себе самотніми й мають високі показники мотиваційно-вольової спрямованості. Також варто вказати, що в таких досліджуваних відсутній вияв поведінкового компонента. Уважаємо, це пов'язано саме з тим, що міра переживання самотності знаходиться в «нормальному», допустимому діапазоні, тому й не зумовлює комплекс дій досліджуваних як реакцію на означені переживання.

У тій ситуації, коли підвищуються показники когнітивного компонента переживання самотності, у досліджуваних знижуються показники за емоційним ($r=-0,70$) та поведінковим ($r=-0,37$) компонентами. Підвищення емоційного компонента зумовлює зниження мотиваційно-вольового ($r=-0,33$) та поведінкового компонентів ($r=-0,60$).

Отже, коли досліджувані починають сприймати себе самотніми людьми й мають бажання ізолюватися від інших, вони починають негативно оцінювати такі переживання, виявляють залежність від спілкування, не мають бажання залишатися наодинці. Саме такі уявлення про самотність і її негативна оцінка зумовлюють вияв поведінкового компонента. Коли ж досліджувані позитивно оцінюють переживання самотності, мають бажання усамітнитися, вони демонструють підвищені показники мотиваційно-вольової спрямованості.

Результати досліджуваних, що мають середній показник переживання самотності, свідчать про те, що саме оптимальний рівень їхньої самотності може зумовлювати бажання самоактуалізуватися. Але варто

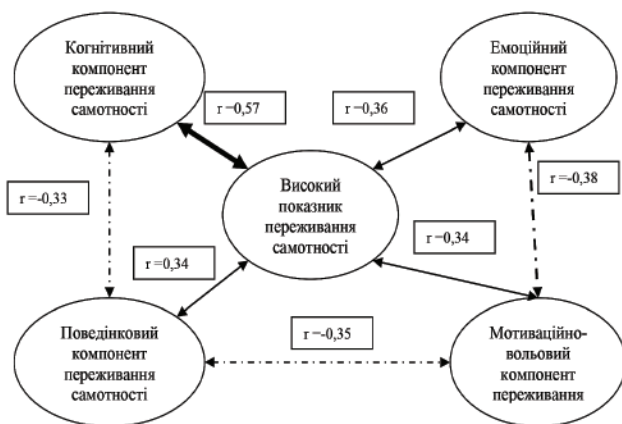

Рис. 2. Значимі кореляційні зв'язки між показниками структури переживання самотності, отримані в осіб із високим показником переживання самотності

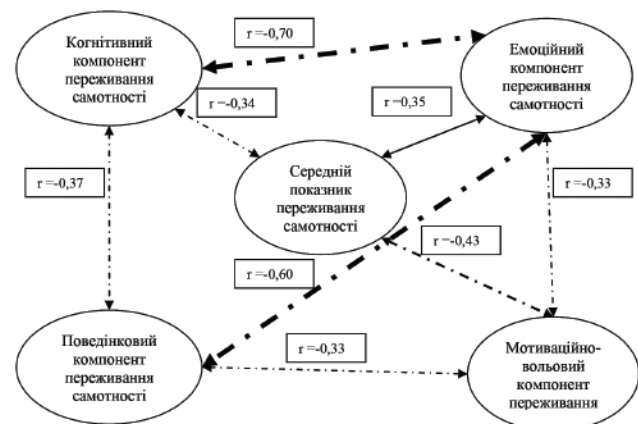

Рис. 3. Значимі кореляційні зв'язки між показниками структури переживання самотності, отримані в осіб із середнім показником переживання самотності

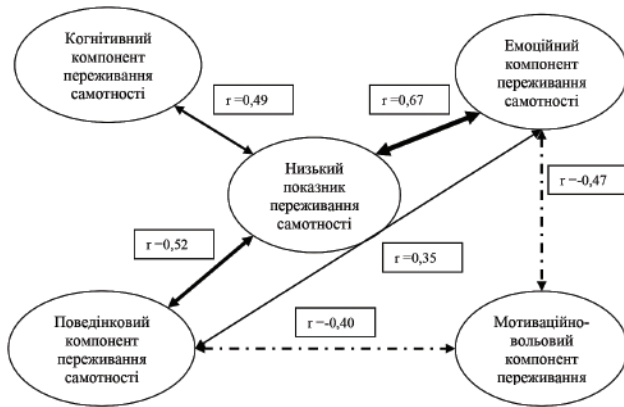

Рис. 4. Значимі кореляційні зв'язки між показниками структури переживання самотності, отримані в осіб із низьким показником переживання самотності

відмітити, що підвищення показників когнітивного компонента може знижувати таку ймовірність розвитку, оскільки негативні уявлення про власні переживання зумовлюють комплекс дій, який не призводить до підвищення показників вольової та мотиваційної направленості.

Результати останньої підгрупи досліджуваних, що мають низький показник переживання самотності, свідчать про таке (рис. 4).

Низький показник переживання самотності позитивно пов'язаний із когнітивним ($r=0,49$), емоційним ($r=0,67$) і поведінковим ($r=0,52$) компонентами структури переживання самотності. Варто вказати, що в таких досліджуваних не виявляється мотиваційно-вольовий компонент, а отже, не підвищуються показники бажання самоактуалізуватися.

Виявлена парадоксальна залежність у досліджуваних із низьким показником переживання самотності (досліджувані сприймають себе самотніми й мають бажання ізолюватися) свідчить про те, що такі уявлення є сталими та перейшли в особистісну характеристику, що не відображає реальної картини переживання. Відсутність переживання самотності зумовлює позитивне оцінювання цього феномена, такі досліджувані не мають залежності від спілкування й мають бажання усамітнитися. Тобто в тій ситуації, коли досліджувані не переживають самотність, вони лояльно ставляться до такого переживання, але, з іншого боку, все одно сприймають себе самотніми.

Підвищення показників емоційного компонента сприяє підвищенню показників поведінкового ($r=0,35$) і знижує показники мотиваційно-вольового ($r=-0,47$) компонентів переживання самотності. Позитивна оцінка

переживання самотності підвищує бажання досліджуваних усамітнитися й показники мотиваційної та вольової спрямованості.

Висновки. Отже, проведений кореляційний аналіз дав змогу визначити такі особливості внутрішньої організації переживання самотності в осіб із різним показником переживання самотності:

Високий показник переживання самотності досліджуваних позитивно пов'язаний із когнітивним, емоційним, поведінковим і мотиваційно-вольовим компонентами структури переживання самотності. Навіть у тій ситуації, коли досліджувані мають високий рівень самотності, можливе позитивне протікання такого переживання, але тільки в тому випадку, коли досліджувані не мають стійкого сприймання себе самотніми, коли вони позитивно оцінюють самотність, не мають залежності від спілкування й мають домінуючий механізм самотності – усамітнення. Їхнє бажання усамітнитися зумовлює підвищення показників вольової та мотиваційної спрямованості, що і є чинником самоактуалізації.

Досліджувані із середнім показником переживання самотності мають підвищені показники за емоційним і знижені показники за когнітивним і мотиваційно-вольовим компонентами структури переживання самотності. Такі респонденти не сприймають себе самотніми, позитивно ставляться до власних переживань і демонструють високий рівень наполегливості, мотивації досягнення та високий рівень самоактуалізації.

У досліджуваних із низьким показником переживання самотності не виявляється мотиваційно-вольовий компонент структури переживання самотності. Такий показник позитивно пов'язаний з емоційним, когнітивним і поведінковим компонентами. Навіть під час відсутності переживання самотності такі досліджувані все одно сприймають себе самотніми, можемо припустити, що такий рівень самотності є динамічним і може час від часу змінюватися.

Отже, показниками переживання самотності, що можуть зумовлювати процес самоактуалізації досліджуваних, виявилися знижені показники когнітивного та мотиваційно-вольового компонентів, підвищені показники емоційного й поведінкового компонентів структури переживання самотності.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у визначенні гендерних відмінностей у переживанні самотності, у виявленні типологічних особливостей переживання самотності в осіб із різним рівнем прагнення до самоактуалізації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Заворотных Е.Н. Социально-психологические особенности одиночества как субъективного переживания : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Е.Н. Заворотных. – СПб., 2009. – 254 с.
2. Мовчан М.М. Феномен самотності як проблема

буття особистості в соціальному середовищі : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / М.М. Мовчан. – К., 2008. – 16 с.

3. Наталушко І.Ю. Самотність та усамітнення через призму творчості / І.Ю. Наталушко // Практична психологія та соціальна робота. – 2008. – № 3. – С. 13–18.

УДК 87.717+241.631

ПСИХОПРОФІЛАКТИКА СУЇЦИДАЛЬНОСТІ ЗАСОБАМИ РЕЛІГІЙНОЇ ВІРИ

Олійник А.В., старший викладач
кафедри теоретичної та практичної психології
Національний університет «Львівська політехніка»

Стаття присвячена проблемі психопрофілактики суїцидальності з використанням життєдайного потенціалу релігійної віри. Проаналізовано науково-психологічні теорії щодо антисуїцидального впливу віри в Бога, релігійного смислу існування.

Ключові слова: суїцид, суїцидальні тенденції, психопрофілактика, релігія, релігійна віра.

Статья посвящена проблеме психопрофилактики суицидальности с использованием жизнеутверждающего потенциала религиозной веры. Проанализированы научно-психологические теории относительно антисуицидального воздействия веры в Бога, религиозного смысла существования.

Ключевые слова: суицид, суицидальные тенденции, психопрофилактика, религия, религиозная вера.

Oliynyk A.V. PSYCHO-PROPHYLAXIS OF SUICIDE BY FACILITIES OF RELIGIOUS FAITH

The article is devoted to the problem of psycho-prophylaxis of suicide with the use of life-giving potential of religious faith. Scientifically-psychological theories are analysed in relation to anti-suicidal influence of faith in God, religious sense of existence.

Key words: suicide, suicidal tendencies, psycho-prophylaxis, religion, religious faith.

Постановка проблеми. Досягнення релігії в психопрофілактичній сфері є особливо значними. Уселяючи ґрунтовне, всеохопне почуття безпеки, оптимістичної надії, вона чинить потужний психопрофілактичний вплив [6, с. 188]. На протигагу раціональному підходу до життя, як свідчать наукові дослідження, життєва практика, щира віра в Бога убезпечує від екзистенційної тривоги, страху й відчаю (які є психологічними чинниками суїцидальності), допомагає індивідам психологічно укорінитись у найвищий авторитет, який обіцяє їм порятунок від загрози зла та смерті, вселяє життєву наснагу, радість буття, оптимістичне сподівання на майбутнє.

У межах гуманістичної парадигми наука не володіє переконливими, раціонально виваженими аргументами, спроможними звільнити людину від мук суперечливого безутішного існування, й, напевно, ще дуже нескоро виробить їх. Вона спроможна лише пропонувати людині в міру її можливостей вдосконалювати світ і себе в ньому.

Власне, саме слово «віра», яке в реальному, повсякденному житті використовується не лише в релігійному, а й у нерелігійному значенні, тлумачиться як упевненість у чомусь, у здійсненні чого-небудь [4]. Така впевненість передбачає досягнення психічної рівноваги людини, є потужним стимулом для мобілізації внутрішньої духовної сили задля подолання життєвих негараздів, сприяє умиротворенню людської душі, що суперечить формуванню суїцидальних станів.

Ступінь розробленості проблеми. Теоретико-методологічною базою дослідження стали трактування релігійної віри як «вершини свідомості» – віри у високий сенс людського існування в концепції В. Джемса; йоготерапія В. Франкла, концепції Е. Фромма, представників гуманістичної психології (А. Маслоу, Г. Олпорта, К. Роджерса та ін.) щодо потужності антидеструктивного, антисуїцидального потенціалу віри в Бога, гуманістичних релігій; тлумачення могутньої життєдайності гуманістично-релігійних смислів існування в ро-

сійській релігійній філософії (М. Бердяєв, Ф. Достоєвський, Л. Толстой, С. Франк та ін.); психологія релігії В. Москальця (трактування релігійної віри як надпотужного антисуїцидального чинника) та ін.

Мета статті полягає в поглибленому обґрунтуванні проблеми антисуїцидального впливу релігійної віри, життєдаєності релігійного смислу існування, розширенні науково-методичної бази психопрофілактики суїциду.

Виклад основного матеріалу. У сьогоднішньому суперечливому динамічному світі релігія стає чи не найнадійнішим пристанищем для стражденної душі людини, дає обнадійливу відповідь на фруструючі смисложиттєві проблеми. Намагання людей уникнути цинізму, бездуховності, морального нігілізму, ворожнечі, агресивності, утилітаризму, меркантилізму часто приводить їх до релігії, до релігійних духовних цінностей. У вірі в Бога чимало людей знаходить утіху, релаксацію, духовне піднесення, гідність, душевний спокій, радість буття, що потужно протидіє суїцидальності.

Сповнюючи життя людини високим смислом, релігійна віра рятує її від екзистенційного вакууму, почуття туги, безнадії, тривоги, сприятливих щодо суїцидальних налаштувань, зцілює та гармонізує її психіку. Полегшуючи людські страждання, вона створює можливість психологічно прилучитись до трансцендентного, абсолютного, одвічного й вічного.

Потужний життєдаєний потенціал віри в Бога доводять Г. Сковорода, В. Джемс, Ф. Достоєвський, Л. Толстой, В. Соловйов, В. Розанов, М. Бердяєв, Е. Фромм, В. Франкл, В. Москалець та ін.

Наш національний геній Г. Сковорода наголошував, що значущість релігійної віри для людини можна порівняти з роллю серця в її тілі: як не може людина жити без серця, так не може вона жити без віри в Бога. Саме релігійна віра надає смислу життю, є духовною силою людини [10, с. 150–195].

На великий психотерапевтичний потенціал релігії вказував В. Джемс. Він наголошував, що загальним для всіх релігій є звільнення від душевного страждання. Позитивний потенціал релігійних почуттів долає меланхолію, депресію, відчай, безнадію, емоційний дисбаланс, які є емоційними чинниками суїцидальності, надає людині душевної рівноваги, сповнює її життя сенсом. Релігія змінює світорозуміння, самосприйняття людини з негативною палітри на позитивну. Така трансформація – перетворення негативно забарвлених, гнітючих емоційних станів у позитивно забарвлені, світлі, радісні, стеничні (що активі-

зують життєдіяльність, посилюють життєву енергію). Перехід від глибокого душевного страждання до радісного звільнення є істотною психологічною особливістю всіх релігій: на зміну внутрішньому сум'яттю, екзистенційним стражданням приходять душевний спокій і рівновага. Він наголошував, що людина, яка пройшла через муки пошуків, через тугу і скорботу, спроможна пізнати глибокий сенс життя. Охопленій полум'ям душевного сум'яття людині не може допомогти ні інтелектуальна, ні моральна вітха [3]. Це під силу лише релігії – чиннику, який за силою емоційної насиченості й інтенсивності не поступається душевним стражданням. Випробувавши на собі муки відчаю та душевної агонії, людина оновлюється і здійснює прорив в інший вимір буття. Саме релігійні переживання оживотворюють душевний стан, надають йому зачарування, піднесеного настрою, в якому «мить моральної смерті перетворюється на мить духовного народження» [3, с. 52]. Релігія надає сенсу людському існуванню, робить для людини легким і радісним те, що за інших обставин для неї є ярмом суворої необхідності [3, с. 55]. Усвідомлюючи свою недосконалість, людина піднімається на вищий щабель буттєвості, на рівні якого її позитивний потенціал поєднується з Величним. «Навернення, відродження, набуття благодаті й віри, досягнення внутрішнього миру – все це вирази, що означають повільний чи миттєвий процес, яким роздвоєна душа, що усвідомлює себе негідною та нещасливою, приходить до внутрішнього об'єднання, до усвідомлення своєї праведності й до почування щастя: вона знаходить тверду опору у своїй вірі в реальність того, що їй відкрили її релігійні переживання» [3, с. 157]. Душевна криза, нестерпний депресивний біль, відчай, тривалі негативно забарвлені емоційні переживання обертаються для людини катарсичним екстазом щастя, найвищим ступенем захоплення, блаженства, зумовленого почуванням розчинення особистісного «Я» у Вищій істоті.

Потужний емоційно-катарсичний ефект релігії є вершиною її психотерапевтичної ефективності. Катарсис інтенсивно звільняє від негативно забарвлених емоційних переживань і песимістичних думок, стимулюючи величезне душевне полегшення шляхом бурхливої розрядки гнітючого психічного напруження.

На катарсис як на один із найбільш давніх ефективних психотерапевтичних методів указував один із засновників гуманістичної психології К.Р. Роджерс. Гуманістична психологія прагне розв'язати глибокі, болісні конфлікти особистості за допомогою поси-

лення її «Я». Цьому, на думку К.Р. Роджерса, може активно сприяти сповідь як ритуальний складник, видимий елемент християнського таїнства покаяння, яку практикують католицькі та православні церкви. Сповідь спрямована на досягнення катарсичного ефекту, завдяки якому людина звільняється від психічного напруження, від страхів, тривоги і почуття провини, що породжують здебільшого підсвідому потребу в самопокаранні, що є істотним психологічним чинником суїцидальності. Повіривши в процесі сповіді в те, що здобула прощення найвищої морально-регулятивної інстанції, людина й сама прощає себе, позбуваючись почуття провини та прагнення самопокарання [8, с. 42–68].

Г.-В. Олпорт уважав, що релігія є вкрай потрібним людині інтегратором її психіки. За його спостереженнями, невротична особистість, як правило, жалкує щодо свого минулого, ненавидить своє сьогодення й боїться свого майбутнього. Релігія ж пропонує прощення за гідне жалю минуле, прийнятний, сповнений, якщо не радістю буття, то принаймні душевним спокоєм смисл теперішнього й оптимістичне сподівання на майбутнє, і цим самим потужно протидіє формуванню суїцидальності. Г.-В. Олпорт зауважив, що саме священик може заповнити екзистенційний вакуум людини, а не працівник лікарні, де використовується багато безособистісних методів лікування: «Те, що потрібно будь-якому хворому, це підтримка його винятковості, відчуття того, що вселенський дух розуміє його проблеми й підтримує його самого» [5, с. 112].

На важливість віри в Бога для психічного здоров'я особистості вказував К.-Г. Юнг. Він наголошував, що релігія є універсальною системою психотерапії, яка зцілює нестерпні душевні страждання людини, стабілізує її психіку, й смерть Бога в її душі неодмінно призведе до втрати людиною самої себе [5, с. 173]. Релігійні символи, за К.-Г. Юнгом, надають сенсу людському життю, дають змогу екзистенційно відчувати буттєвість, ефективно протидіють дегуманізації, відчуженості й роз'єднаності в суспільстві – процесам, які породжують надмірний індивідуалізм, ворожість, агресію людей і перебувають у прямому зв'язку з їхніми саморуйнівними потягами.

Запоруку успішного психотерапевтичного функціонування релігії К.-Г. Юнг убачав у співробітництві психологів і теологів. Психотерапевт не зможе ефективно лікувати, якщо не візьме на озброєння релігійні системи зцілення: «Людина, яка виступає від імені медицини, завжди є для іншої водночас і її священиком, рятівником душі, а

релігії – це системи, які зцілюють душевні недуги» [13, с. 70].

Західна психологія давно ґрунтовно й ефективно використовує релігію (її вітальні, життєдайні основи) у психотерапевтичній, психопрофілактичній, психорегулятивній діяльності. У США, західноєвропейських країнах сформувалась пасторська психологія – галузь знань, основною проблемою якої є шляхи та способи ефективного психорегулятивного впливу священиків на психіку людей [6, с. 189]. Ґрунтуючись на знаннях законів психіки, пасторська психологія розробляє ефективні методи впливу на віруючих.

Взірцем ефективною психопрофілактики і психотерапії засобами релігії є логотерапія В. Франкла. Немає іншої психотерапевтичної концепції особистості, яка була б настільки особистісно вистраждана, загартована в горнилі пекла нацистського табору. Випробувавши всі жахи нацистських концтаборів на собі, В. Франкл виходив із того, що релігійна віра надавала в'язням сенсу життя навіть у жахливих умовах Освенціму й Дахау. Він писав: «... чи не варто нам припустити, що над людським світом здійснюється перевершуючий її і недоступний для неї світ, чий надсмісл здатний надати смислу її стражданням» [11, с. 20]. Людина прагне віднайти сенс життя й переживає сприятливий для суїцидальності екзистенційний вакуум, якщо це прагнення залишається нереалізованим.

Основна ідея логотерапії – знаходження особистістю за допомогою психотерапевта високого смислу свого життя. Для релігійної людини, за В. Франклом, питання про сенс життя взагалі не виникає, тому що щиросердна віра в Бога сповнює все її істото глибоким життєдайним смислом. Відтак логотерапія є дієвим терапевтичним засобом, спрямованим на подолання психологічних проблем суїцидента. Вона може допомогти потенційному суїцидентові здобути прагнення жити, повернувши його до смислу.

Переконання в глибокому релігійному смислі страждань сповнює людське буття високим життєдайним сенсом і є потужним фактором протидії аутодеструктивності. Віра в надсмісл робить людину сильнішою: для такої віри немає нічого марного, безглузлого. Логотерапія вчить розглядати життєві негаразди як шлях до зцілення, зберігаючи віру навіть у найважчі періоди відчаю [11]. Упевненість у недаремності життєвих мук сповнює людську психіку величезною життєвою енергією, є джерелом її духовної сили, допомагає долати будь-які труднощі, зберігає високий сенс існування.

Логотерапевтичне лікування, зорієнтоване на суперсмисл, повертає розчарованій людині втрачену, підсвідому релігійність. В. Франкл підкреслював, що не людина ставить питання про сенс свого життя – життя ставить ці питання перед нею. Сенс буття є необхідним його фундаментом: серед в'язнів нацистських концтаборів виживали не найздоровіші й наймолодші, а ті, хто мав дуже цінну для себе життєву перспективу, спроектований у майбутнє високий життєвий смисл.

На переконання В. Франкла, людське існування за будь-яких обставин сповнене смыслом: навіть самогубець вірить у смисл якщо не життя, то смерті [11, с. 177–182]. Логотерапія шукає абсолютно життєдайний смисл, який не втратить свого потенціалу за будь-яких обставин, завжди оберігатиме людину. Саме таким є смисл життя, який пропонує релігія.

Наведені аргументи переконують у тому, що особистість може гідно й щасливо існувати, зберегти себе від жаги самознищення, якщо матиме надособистісний (перевершуючий її) смисл, який пропонує релігія, житиме не лише для себе й заради себе. Життя, позбавлене високого надособистісного смислу, спрямоване виключно на цінності нестабільного матеріального світу, не захищене від відчаю, нудьги та песимізму – чинників, які перебувають у прямому зв'язку із суїцидальністю. Релігійна віра протидіє формуванню суїцидальних настроїв: володіючи потужним зцілюючим потенціалом, рятує більшість людей від мук переживання екзистенційного абсурду, тривоги, туги, особистісних розчарувань. Будучи потужною життєдайною силою, віра в Бога інтегрує психіку людини на основі високих екзистенційних смислів, вселяє в неї почування безпеки, спокій та оптимізм. Ідеали релігійної віри є найміцнішими, надають психіці людини стійкості й цілеспрямованості, забезпечують її психологічний комфорт, упевненість і внутрішню нездоланність [2, с. 436].

Потужним психопрофілактичним потенціалом протидії суїцидальним тенденціям володіє християнська віра: завдяки пропагуванню гуманістичних ідеалів добра, милосердя, любові, християнство набуло величезної життєдайної сили. Християнський альтруїзм – вершина гуманізму, ґрунтований на жертвній любові до ближнього: любити означає забути про себе. Про це свідчать слова Ісуса Христа: «Хто зберіг душу свою – втратить її», хто втратить її заради Мене – збереже її», промовляючи які, має на увазі любов до інших людей (Матф. 10:39). Християнська любов є єдиним засобом розв'язання життєвих суперечностей, вона

долає жорсткі межі замкнутості, егоїзму, передбачає всепрощення, співчуття, милосердя (що суперечить деструктивності, формуванню суїцидальних тенденцій), є шляхом до істинної свободи від зла: «Любов довготерпляча, милосердна, незаздрисна, позбавлена гордині та пихи, не байдужа, не шукає користі, недратівлива, не мислить зла, не радіє несправедливості, а радіє істині; усе прощає, усьому вірить, на все надіється, усе зносить» [1, с. 543].

Зовсім недавно психотерапевти остаточно переконалися в тому, що завжди доводили гуманістичні релігії: немає кращих ліків для душі, окрім любові, яка перетворює всю емоційну сферу людської психіки: люблячий радіє, а той, хто ненавидить, страждає й примножує зло [6, с. 189]. Християнська віра, закликаючи до всепрощення («благословляйте тих, хто проклинає вас») і жертвності, позбавленої егоїзму любові до ближнього, суперечить примноженню зла та агресії в людських душах, володіє потужною силою протидії деструктивності, а відтак і аутодеструктивності [1, с. 359].

На величезну ефективність любові до ближнього, співчуття й розуміння в психопрофілактиці суїцидальності в єдності із застосуванням методів лікарської допомоги вказував І. Сікорський у монографії «Психологічна боротьба із самогубством у юні роки», наголошуючи, що кожен повинен бути готовий надати ближньому «швидку психологічну допомогу» [9].

На переконання Е. Фромма, щира любов до себе та іншого дає людині змогу долати почування самотності й ізоляції (сприятливого щодо формування суїцидальних тенденцій). Це конструктивна форма подолання екзистенційної самотності пов'язана з потребою віддавати, а не лише брати: істинна любов передбачає взаємне духовне збагачення [12].

Потужним психопрофілактичним і психотерапевтичним ефектом у протидії формуванню «сприятливих» щодо суїцидальності невропатично-депресивних деструкцій у психіці людини володіє християнське трактування людського страждання. Саме в душі, гартованій стражданням, розкриваються активні людські чесноти – милосердя, здатність зносити поневіряння задля встановлення справедливості. Оскільки, згідно з релігійним трактуванням, у Царство Боже потраплять не просто добродійні, а насамперед ті, хто пройшов через випробування, то подібне релігійне налаштування дає можливість, вистраждавши, здобути самоповагу, що суперечить формуванню почуття нікчемності, сприятливого щодо суїцидальності [2, с. 294].

Аналіз результатів нашого емпіричного дослідження засвідчив наявність стурбованості серед опитаної студентської молоді (причому як віруючої, так і невіруючої) зниженням рівня гуманності, толерантності, доброзичливості серед населення, зростанням рівня суїцидальності. Наші невимушені, ненав'язливі довірливі бесіди зі студентами щодо використання гуманістичного потенціалу релігійної віри в профілактиці аутодеструктивності показали зацікавленість і підтримку з боку більшості з них. 63% віруючих і 37% невіруючих студентів, присутніх під час таких бесід, погодилися з думкою про те, що глибинним джерелом аутодеструктивних потягів сучасної молоді є наростання відчуженості, ворожості, агресії в міжособистісних взаєминах, надмірна егоїстична зосередженість більшості на власних меркантильних інтересах, й відтак на байдужості до проблем іншого, що суперечить релігійній етиці. Оскільки людина не може жити без любові, без духовного спілкування з іншими, гордіня, егоїзм та агресія «вбивають» її, стверджує Р. Грановська [2, с. 284]. 19,38% досліджуваних нами віруючих студентів безпосередньо пов'язують тенденцію зростання суїцидальності серед молодого контингенту з низьким рівнем духовності сучасного суспільства.

В унісон усьому вищезазначеному варто ще раз підкреслити: «врятувати» страждальну душу людини від деструктивності (а відтак і аутодеструктивності) спроможний вітальний, гуманістичний потенціал релігії шляхом пробудження її «гуманістичної совісті», що сприяє моральному вдосконаленню особистості.

У разі сумнівів у моральності своєї поведінки чи відхиленні від норм моральності людина звертається передусім до свого внутрішнього голосу, совісті й інтенсивно рефлексує. У результаті реалізується ланцюг психічних явищ: усвідомлення та переживання гріха, страждання й можливий катарсис, формування установки до морального вдосконалення [2, с. 43]. Моральність, совість є стрижневим утворенням у психологічній структурі духовності особистості, згідно з тлумаченнями цього феномена представниками гуманістичного напрямку в психології (Х. Кохут, В. Франкл, Е. Фромм та інші), як здатність до автентично-вільного самовизначення й саморегулювання, до протиставлення своєї позиції соціальним імперативам і табу, біологічним інстинктам, якщо вони суперечать цій позиції. Совість як голос Бога в людині («Ти» Бога в людині в логотерапії В. Франкла) відділяє моральний вчинок від гріховного, коментуючи словами філософа,

це «надійний захист нашої цілісності, який скеровує нас до нас, коли є небезпека втратити себе» [11, с. 255]. Це регулятивний механізм моралі, що являє собою, за Г.В.Ф. Гегелем, «процес внутрішнього визначення добра і зла». Нагородою совісті є комфортний, вдоволено-спокійний стан душі, так звана спокійна совість (для релігійної людини «життя по совісті» – життя згідно із заповідями Бога), а муки совісті – її карою, яка може бути дуже жорстокою за інтенсивністю, нестерпністю страждань людини (муки совісті є психологічним базисом і чинником почуття провини, характерного для самосвідомості суїцидента). Муки совісті, як наголошує В. Москалець, є психологічним стрижнем каяття і спокути, що мають привести суб'єкта до розчулення, просвітлення, любові, доброзичливості [6, с. 117]. Щире каяття, величезне внутрішнє бажання спокутування власних гріхів, можливе переживання катарсису і, як наслідок, очищення совісті роблять людину добрішою, гармонійнішою. Саме тому, як наголошує В. Франкл, тільки «недрімаюча» совість не дає змоги піддатися деструктивності, а відтак і аутодеструктивності.

Висновки. Отже, психопрофілактична сутність релігії полягає в тому, що вона відвертає увагу людини від душевної скрути, формує позитивний і цілісний погляд на світ, розкриває перед людиною своєрідну можливість, яку вона ніде, окрім релігії, не може віднайти: можливість укорінитись, утвердитись у Трансцендентному, рятує в складних життєвих ситуаціях, допомагає зрозуміти те, що не зрозуміло, прийняти, змиритися з тим, що неможливо змінити, сповнює все її єство життєдайними вірою, надією та любов'ю.

Віра передбачає цілковиту довіру, переконання, впевненість у чомусь чи комусь, його моральності, повне схвалення, любов і покладання на когось у здійсненні чого-небудь. Власне релігійна віра – повне світоглядне й психологічне прийняття основних положень конкретної релігійної системи, повне визнання релігійної істини за відсутності необхідних доказів. І, вочевидь, таке повне визнання і прийняття життєдайних основ релігійної віри є потужним сакраментально-глибинним чинником протидії суїцидальності.

Отримані результати не претендують на вичерпне висвітлення досліджуваної проблеми, а відкривають нові перспективи наукових досліджень антисуїцидального впливу релігійної віри: залишається актуальним дослідження глибинно-психологічних антисуїцидальних механізмів впливу віри в Бога, сповіді, молитви та інших духовних практик у протидії суїцидальності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. – К. : Українське біблійне товариство, 2002. – 1159 с.
2. Грановская Р.М. Психология веры / Р.М. Грановская. – СПб. : Речь, 2004. – 576 с.
3. Джемс В. Многообразие религиозного опыта / В. Джемс. – СПб. : Андреев и сыновья, 1993. – 418 с.
4. Новий тлумачний словник української мови : в 3 т. / уклад. В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. – К. : Аконіт, 2006. – Т. 1. – 2006. – 862 с.
5. Предко О.І. Психологія релігії: історія, теорія, релігієзнавчі виміри : [монографія] / О.І. Предко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 278 с.
6. Москалець В.П. Психологія релігії : [посібник] / В.П. Москалець. – К. : Академвидав, 2004. – 240 с.
7. Психологія суїциду: [посібник] / ред. В.П. Москальця. – К. : Академвидав, 2004. – 288 с.
8. Роджерс К.С. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К.С. Роджерс. – М. : Прогресс, 1994. – 480 с.
9. Сикорский И.А. Психологическая борьба с самоубийством в юные годы / И.А. Сикорский. – К. : Тип. Кушнерева И.Н., 1913. – 44 с.
10. Сковорода Г. Наркіс. Розмова про те: пізнай себе / Г. Сковорода // Сковорода Г. Твори : у 2 ч. / Г. Сковорода. – Т. 1. – 1994.
11. Франкл В. Основы логотерапии. Психотерапия и религия / В. Франкл. – СПб. : Речь, 2000. – 286 с.
12. Фромм Э. Искусство любить. Исследование природы любви / Э. Фромм. – М. : Педагогика, 1990. – 157 с.
13. Юнг К.Г. Бог и бессознательное / К.Г. Юнг. – М. : Олимп, ООО «Изд-во АСТ-ЛТД», 1998. – 480 с.

УДК 159.09.07

ДОСЛІДЖЕННЯ СТРАТЕГІЙ ПОВЕДІНКИ У ПСИХОТРАВМУВАЛЬНІЙ СИТУАЦІЇ ЯК РЕСУРСУ ДЛЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ КОМБАТАНТА

Попелюшко Р.П., к. психол. н.,
доцент кафедри практичної психології та педагогіки
Хмельницький національний університет

Метою статті є теоретичне обґрунтування застосування методики “BASIC Ph” та аналіз результатів діагностичного дослідження стратегій поведінки комбатантів у психотравмувальних ситуаціях як ресурсу в процесі їхньої психологічної реабілітації. Наголошено, що сучасний стан психодіагностичного дослідження комбатантів засвідчує, що під час дослідження виявляються ознаки посттравматичного стресового розладу, але взагалі не звертається увага на поведінкові ресурси комбатанта, якими він користується в процесі подолання стресових ситуацій. Актуалізація цього ресурсу комбатанта дасть спеціалістам змогу ефективніше побудувати реабілітаційні та реадaptaційні заходи щодо подолання наслідків психотравмувальних ситуацій, сприятиме забезпеченню збереження фізичного і психічного здоров'я комбатантів.

Ключові слова: психологічна реабілітація, канал ресурсу, комбатант, стрес, травматична подія.

Целью статьи является теоретическое обоснование применения методики “BASIC Ph” и анализ результатов диагностического исследования стратегий поведения комбатантов в психотравмирующих ситуациях как ресурса в процессе их психологической реабилитации. Отмечено, что современное состояние психодиагностического исследования комбатантов показывает, что при исследовании выявляются признаки посттравматического стрессового расстройства, но в большинстве случаев не обращается внимания на поведенческие ресурсы комбатанта, которыми он пользуется при преодолении стрессовых ситуаций. Актуализация данного ресурса комбатанта позволит специалистам более эффективно построить реабилитационные и реадaptaционные меры по преодолению последствий психотравмирующих ситуаций, будет способствовать сохранению физического и психического здоровья комбатантов.

Ключевые слова: психологическая реабилитация, канал ресурса, комбатант, стресс, травматическое событие.

Popelushko R.P. RESEARCH STRATEGIES BEHAVIORS IN PSYCHOTRAUMATIC SITUATION AS A RESOURCE FOR PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF COMBATANTS PERSONALITY

The aim of this paper was to study the application of theoretical methods “BASIC Ph” and analysis of diagnostic studies behavioral strategies combatants in stressful situations as a resource in their psychological rehabilitation. Also stressed that the current state combatants' psycho diagnostic research shows that the study revealed signs of PTSD but did not pay attention to behavioral combatant resources which he uses in overcoming stressful situations. Actualization of this resource combatant will allow specialists to build a more effective rehabilitation and adaptation measures to overcome the consequences of stressful situations promote the preservation of physical and mental health combatants.

Key words: psychological rehabilitation, channel of the resource, combatant, stress, traumatic event.

Постановка проблеми. Наша держава для забезпечення своєї територіальної цілісності вимушена проводити бойові дії у вигляді антитерористичної операції (далі – АТО) на сході країни. Сучасні українські реалії вказують на те, що тема психологічної реабілітації комбатантів, які брали участь в АТО, є надзвичайно актуальною проблемою сьогодення. Необхідність розв'язання проблем психологічної реабілітації комбатантів є однією з найбільш значущих, їй приділяється велика увага в засобах масової інформації, вона виноситься на порядок денний засідань урядових комітетів і громадських організацій.

Діяльність комбатантів в умовах військових дій характеризується впливом на психіку різних стрес-факторів. Тривалість їх впливу, а також психотравмувальний характер можуть сприяти виникненню таких змін у психіці комбатанта, які знижують ефективність його діяльності в бойовій обстановці, а також негативно виявляються в мирних умовах життєдіяльності.

Ступінь розробленості проблеми. Істотний науково-практичний внесок у дослідження та запровадження основ і механізмів психологічної реабілітації комбатантів зробили такі науковці, як А. Боченков, А. Глушко, О. Караяні, С. Максименко, М. Магомед-Емінов, А. Пушкарьов, О. Тімченко, М. Горовіц, М. Дорон, Б. Колодзін, М. Лаад та ін.

Існує необхідність звернути увагу науковців і практиків на проблему первинної діагностики поведінкового ресурсу для подальшого його використання в психологічній реабілітації комбатантів, які брали або беруть участь у військових діях, які перенесли бойові психічні або фізичні травми, страждають від віддалених наслідків стресогенних впливів. Теперішній стан психодіагностичного дослідження комбатантів засвідчує, що під час дослідження виявляються ознаки посттравматичного стресового розладу, стресу, депресії, тривожності, адаптованості тощо, але взагалі не звертається увага на поведінкові ресурси комбатанта, якими він користується в процесі подолання стресових ситуацій. Актуалізація цього ресурсу комбатанта дасть спеціалістам змогу ефективніше побудувати реабілітаційні та реадaptaційні заходи щодо подолання наслідків психотравмувальних ситуацій, сприятиме забезпеченню збереження фізичного і психічного здоров'я комбатантів.

Метою статті є дослідження стратегій поведінки комбатантів у психотравмувальних ситуаціях як одного з ресурсів у процесі їхньої психологічної реабілітації.

Виклад основного матеріалу. Сучасна концепція реабілітації комбатантів бере свій початок із розроблення її принципів і практичного застосування в Англії та США під час Другої світової війни. На 9-й нараді міністрів охорони здоров'я й соціального забезпечення східноєвропейських країн прийнято найбільш змістовне та повне визначення реабілітації. Згідно із цим визначенням, реабілітація є системою державних, соціальних, медичних, професійних, педагогічних, психологічних та інших заходів, спрямованих на запобігання розвитку патологічних процесів, що призводять до тимчасової або стійкої втрати працездатності, на ефективне й раннє повернення хворих і інвалідів у суспільство й до суспільно корисної праці. Реабілітація являє собою складний процес, у результаті якого в потерпілого формується активне ставлення до порушення його здоров'я, відновлюється позитивне сприйняття життя, сім'ї й суспільства [2].

Отже, реабілітація – завершальний етап спільного лікувального процесу, де велими важливо оцінити ефективність лікування, впливу на організм насамперед у плані відновлення особистісного й соціального статусів людини. Правильне, раціональне поєднання фізичних і психічних методів впливу призводить до повного або часткового відновлення фізичної чи психічної працездатності.

Загалом реабілітація включає профілактику, корекцію, адаптацію до життя і праці після ушкодження, але передусім особистісний підхід до людини.

На сучасному етапі розвитку науки та практики прийнято розрізняти медичну, психологічну, професійну й соціальну реабілітацію [2].

Сучасна психологічна реабілітація комбатанта включає в себе заходи щодо своєчасної профілактики та корекції психічних порушень, формування у військовослужбовця свідомої й активної участі в реабілітаційному процесі.

Психологічну реабілітацію комбатанта розглядають як функцію психотерапії та психологічної корекції, що дає змогу говорити про реабілітацію як про психологічну чи психотерапевтичну інтервенцію [3].

Ізраїльський учений і практик доктор Мулі Лаад у 90-х роках минулого століття поставив перед собою мету розробити інтегративну модель коду психологічного виживання людини після сильного стресу. Статистичні дослідження показують, що тільки в 10–20% травмованих людей виявляється тривала дезадаптивна стресова реакція, тобто посттравматичний стресовий розлад

(далі – ПТСР) [1]. ПТСР – це патологічний стан психіки, за якого негативні спогади про травму постійно впливають на людину й викликають у неї інтенсивне страждання, їх неможливо контролювати [2]. Тому психолог зацікавився, як саме долають травму решта 80–90% людей; які стратегії використовують і чи можна вивести формулу виживання. Було проведено опитування великої вибірки, після чого науковець дійшов висновку, що психологія зазвичай зосереджена на хворобі та серйозно недооцінює ресурси людської психіки [1].

Багаторічна дослідницька робота дала змогу створити багатовимірну модель BASIC Ph [1]. Згідно з доктором М. Лаадом, директором Центру профілактики стресу в Кирьят-Шмона, Ізраїль, у кожної людини є 6 основних каналів, кожен із яких «допомагає» вийти їй із кризової ситуації. Зупинимося більш докладніше на кожному з них.

1. **«В» – Базові цінності/Belief and values** (переконання, цінності, надія, самооцінка, психофілософія, сенс життя, релігія, містифікація).

Людина з домінуючим каналом «В» знайде опору у вірі й духовних цінностях, які допоможуть їй пережити важкі часи напруження та перелому. Тут може бути як релігійна віра, так і політичні переконання, почуття місії (призначення), прагнення до самоздійснення й самовираження.

2. **«А» – Афект/Affect and emotion** (емоційний обмін почуттями, дзвінки іншим, писання віршів чи прози, малювання, пряме або непряме вираження емоцій).

Це тип адаптації, під час якого людина використовує афективні або емоційні методи: плач, сміх, усний виклад своїх переживань у розмові з ким-небудь, а також можливе промальовування, декламування або прописування своїх емоцій.

3. **«S» – Соціальний/Social** (соціальне спілкування з друзями, сім'єю, іншими важливими людьми; ролі чи складова частина організації/системи).

Людина з таким типом адаптації знайде підтримку в належності до групи, у виконанні завдання, в тому, щоб відігравати якусь роль і бути частиною організації.

4. **«I» – Імагінація, уява/Imagination** (уява, інтуїція, фантазування, гумор, творчість, імпровізація, переключення уваги, зайняття прикладним мистецтвом).

Людина з таким типом адаптації використовує свою уяву, щоб замаскувати грубі факти реальності, вона може марити наяву, піддаватися мріям. Вона може увияти собі додаткові рішення проблем – рішення, що виходять за межі реалістичних імпровізацій.

5. **«С» – Когнітивне мислення/Cognition and thought** (переконання, розсудливість, реальність, логіка, планування, навчання, інформація, порядок пріоритетів, альтернативи, розмова із собою).

Це тип адаптації, під час якого людина використовує когнітивні стратегії, які включають збирання інформації, вирішення проблем, самоорієнтацію, внутрішній діалог або складання списків дій і переваг.

6. **«Ph» – Фізіологія/Physiology and activities** (фізична активність, відчуття в тілі, дія, розслаблення, їжа, праця, заняття чимось, спорт, секс, медитація).

Такі люди використовують фізичні, тілесні методи боротьби зі стресом. Ці методи включають релаксацію, десенситизацію, фізичні вправи й фізичну діяльність загалом [1].

У силу індивідуальних особливостей і умов середовища комбатант має певний набір стратегій подолання, кожна з яких звертається до одного з шести каналів. Водночас комбатант можемо вдаватися до емоцій або уяви набагато частіше, ніж до фізичної активності, і навпаки. Інакше кажучи, одні канали можуть бути добре розвинуті, а інші – практично не задіяні, і це зручно доти, поки життєва ситуація не стає тупикою.

Доволі часто одна й та сама ситуація стає кризовою від того, що комбатант повторює одні й ті самі стратегії з метою позбутися стресу. Іншими словами, людина «пробуксовує» на одному місці, до нескінченності використовуючи для подолання стресової ситуації один і той самий метод, не просуваючись ні на крок уперед і нічого не змінюючи в ситуації. У таких випадках стрес є наслідком тупику або відсутності гнучкості.

На первинному рівні боротьби багатовимірний підхід полягає в тому, щоб навчити людину безлічі різноманітних способів подолання кризи. Це допоможе їй отримати гнучкість, необхідну для того, щоб уникати глухого кута [3].

Під час психологічної реабілітації комбатантів з віддаленими наслідками посттравматичних стресових розладів необхідно зосередити акцент на наявних стратегіях для роботи з більш гострими кризовими ситуаціями, коли комбатант у принципі втратив усі свої стратегії, заплутався й позбувся землі під ногами.

Сфера проблем комбатантів, із якими працює методика, досить широка, але є група проблем, із якими вона найбільш ефективна:

– **вікові кризи** (криза пов'язана з настанням нових періодів: шлюб, розлучення, народження дитини тощо);

– **ситуаційні** (зумовлені актуальною подією: фізична травма, соматичне захворювання, полон, поїздка чи повернення із зони АТО тощо);

– проблеми **постановки цілей** і подолання перешкод на шляху до них (відчуття безцільності, безвиході, непотрібності; пошук свого місця в житті).

Отже, метою експериментального дослідження було виявлення стратегій поведінки комбатантів у психотравмувальних ситуаціях як одного з ресурсів у процесі їх подальшої психологічної реадаптації та реабілітації. Для реалізації мети проведено діагностичне дослідження за психодіагностичною методикою BASIC Ph (Мулі Лаад і Мікі Дорон) [3]. Дослідження проводилось на базі військової частини, польова пошта – 4252, респондентами були комбатанти в кількості 77 чоловік, які направлялися в зону АТО.

На основі проведеної методики BASIC Ph ми мали змогу визначити основні канали психологічних ресурсів, кожен із яких «допомагає» вийти з кризової психотравмувальної ситуації комбатантам, які найближчим часом потраплять у зону АТО.

У процесі дослідження комбатантів виявлено найбільш розвинуті канали психологічного ресурсу й ті канали, які потребували найбільшого розвитку. У комбатантів серед каналів, що добре розвинуті, ми спостерігали такі результати: канал «В» – базові цінності (Belief and values), виявився у 8 (10%) осіб, канал «S» – соціальний (Social), простежувався в 5 (7%) осіб, канал «I» – імагінація, уява (Imagination), спостерігався в 5 (7%) осіб; канал «C» – когнітивне мислення (Cognition and thought), виявився аж у 59 (76%) осіб. На жаль, канали «А» – афект (Affect and emotion), і «Ph» – фізіологія (Physiology and activities), у комбатантів не виявлено.

Отримані результати подано на рис. 1.

Серед каналів, що потребують найбільшого розвитку в комбатантів, ми спосте-

рігали такі результати: канал «В» – базові цінності, виявився у 8 (10%) осіб, канал «А» – афект, спостерігався аж у 36 (48%) осіб, канал «S» – соціальний, простежувався у 8 (10%) осіб, канал «I» – імагінація, уява, спостерігався в 15 (19%) осіб; канал «Ph» – фізіологія, виявився у 10 (13%) осіб. Канал «C» – когнітивне мислення, у комбатантів не виявлено.

Отримані результати подано на рис. 2.

Виходячи з отриманих результатів дослідження, ми можемо констатувати той факт, що в більшій частині комбатантів, які відправляються в зону АТО, найкраще розвинутий канал ресурсності «С». Це свідчить про те, що в процесі подолання кризових ситуацій, яких буде вдосталь під час несення ними служби на сході країни, психологічним ресурсом для комбатантів будуть їхні переконання, розсудливість, реальність, логіка, планування, навчання, інформація, порядок їхніх пріоритетів та альтернатив. Такий канал психологічного ресурсу й адаптації комбатантів буде спрямований на використання когнітивних стратегій, які включають збирання інформації, вирішення проблем, самоорієнтацію, внутрішній діалог або складання списків дій і переваг. Це, у свою чергу, призведе до більш адекватного реагування на психотравмувальні ситуації й дасть змогу зберегти психічне та фізичне здоров'я комбатанта під час перебування в зоні АТО.

Також виявлено, що серед каналів, які потребують найбільшого розвитку, у великій кількості комбатантів простежується тенденція до вибору каналу ресурсності «А». Це свідчить про те, що під час подолання кризових психотравмувальних ситуацій психологічним ресурсом для комбатантів не будуть їхній емоційний обмін почуттями, дзвінки іншим, написання віршів чи прози, малювання, пряме або непряме вираження їхніх емоцій. Цей канал психологічного ресурсу та адаптації комбатантів не буде використовувати такі афективні або емо-

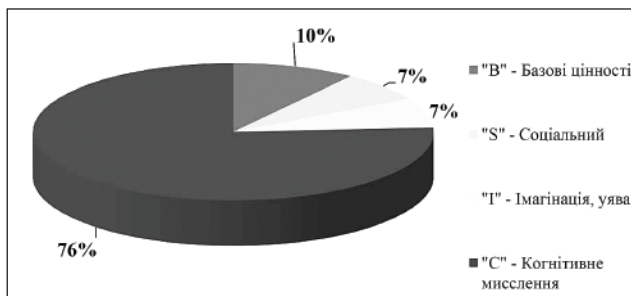

Рис. 1. Результати дослідження комбатантів за методикою BASIC Ph (добре розвинуті канали психологічного ресурсу)

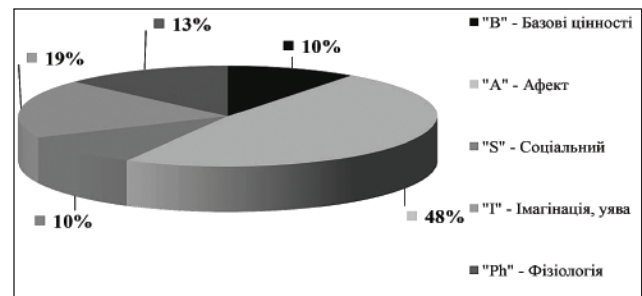

Рис. 2. Результати дослідження комбатантів за методикою BASIC Ph (канали психологічного ресурсу, які потребують розвитку)

ційні методи, як плач, сміх, усний виклад своїх переживань у розмові з ким-небудь, а також можливе промальовування, декламування або прописування своїх емоцій. Це, у свою чергу, може призвести до загрубіння емоційної сфери, порушення довірливої «душевної» комунікації серед комбатантів та ускладнити подальшу психокорекційну чи реадaptaційну роботу фахівців із подолання наслідків ПТСР та інших психосоматичних симптомів.

Методика BASIC Ph не тільки володіє безліччю аспектів із погляду ресурсів подолання стресу комбатантами, з ПТСР; багатогранність цього інструменту допоможе спеціалістам здійснити як швидке кризове втручання в умовах бойових дій, так і довгострокову психологічну реабілітацію чи терапію після ротації комбатанта на місце постійної дислокації.

Висновки. За підсумками аналізу дослідження стратегій поведінки комбатантів у психотравматичних ситуаціях як їх ресурсу в процесі психологічної реабілітації нами зроблено такий висновок: у комбатантів, які вирушали в зону АТО, краще розвинуті такі канали, як «С» (когнітивне мислення) та «В» (базові цінності). Ці канали психологічного ресурсу й адаптації комбатантів будуть спрямовані на використання таких когнітивних стратегій, як збирання оперативної інформації, вирішення бойових і небойових проблем, самоорієнтація, внутрішній діалог або складання списків власних дій (у тій чи іншій екстремальній ситуації) та зовнішні чи внутрішні переваги. Також комбатанти можуть знайти опору у вірі або духовних цінностях, які допоможуть їм пережити важкі часи психологічної травми та перелому. Тут може бути як і релігійна віра, так і політичні переконання, почуття місії (захист України), прагнення до самоздійснення й самовираження.

Використання цих каналів ресурсу, на нашу думку, зумовить більш адекватне реагування на психотравматичні ситуації, стійкість і вмотивованість патріотичних настрів і дасть змогу зберегти на належному рівні боєздатність, психічне та фізичне здоров'я комбатантів під час їх перебування в зоні АТО.

Також дослідження виявило, що в комбатантів недостатньо розвинуті такі канали ресурсу, як «А» (афект), «І» (імагінація, уява) та «Ph» (фізіологія). Ці канали психологічного ресурсу й адаптації комбатантів будуть мінімально чи взагалі не будуть ко-

ристуватися (під час подолання стресової ситуації) афективними чи емоційними методами: плачем (утрата побратима), сміхом, усним викладом своїх переживань у розмові з психологом чи командиром підрозділу, своєю уявою, щоб замаскувати екстремальні факти військової реальності, тілесними методами боротьби зі стресом: релаксацією, десенситизацією, фізичними вправами та фізичною діяльністю загалом.

Неякісне використання цих каналів ресурсу може призвести до неадекватного реагування на психотравматичні ситуації та бойові події, зниження стійкості й умовованості, а також сприятиме поганій адаптації та реадaptaції комбатантів і появі проблем психологічного характеру щодо підтримання в них і членів сімей учасників АТО належного морально-психологічного стану, забезпечення потреб у психологічній підтримці після їхньої ротації в місце постійної дислокації.

Проблема, яка порушена, є актуальною та важливою для подальшого вивчення й упровадження в практику психологічної реабілітації комбатантів. Перспективу подальших досліджень ми вбачаємо в теоретико-практичних дослідженнях і втіленні в загальну практику діагностичного дослідження комбатантів методики дослідження особистісних ресурсів подолання стресу, BASIC Ph, що, у свою чергу, забезпечить розширення перспектив збереження фізичного та психічного здоров'я комбатантів, профілактику після стресових реакцій, побудову ефективних адаптаційних і реабілітаційних процесів.

Усе це створить унікальну перспективу для подальшого розгортання теоретичних і практичних досліджень особистості комбатанта.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Лаад М. Как справиться с кризисом или бедствием (Шаг за шагом): Теория, практика и способы вмешательства / М. Лаад, Э. Хадоми. – Израиль : Центр предупреждения стресса (CSPC). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.silk-highway.org/ru/stepGuide.aspx>.
2. Новые аспекты психотерапии посттравматического стресса : [методические рекомендации] / [М.Ш. Магомед-Эминов, Г.И. Кадук, А.Т. Филатов, О.Г. Квасова]. – М. : АНОУМО «Инсайт», 2004. – 200 с.
3. Черепанова И.В. Основы психологической помощи : [курс лекций] / И.В. Черепанова, О.А. Черепанов. – Могилев : МГУ им. А.А. Кулешова, 2014. – 304 с.

УДК 159.9.072.432

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ ДОШКІЛЬНОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ

Руденко О.В., к. психол. н.,
доцент кафедри психології

*ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»*

Гребенщикова Т.Д., магістрант
кафедри психології

*ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»,
практичний психолог*

Дошкільний навчальний заклад № 282, м. Київ

У статті подано результати емпіричного дослідження психологічного благополуччя педагогічних працівників дошкільного навчального закладу, акцентовано увагу на кількісній і якісній характеристиках рівнів вияву його структурних компонентів. Визначено роль емоційної компетентності як умови збереження психологічного благополуччя особистості.

Ключові слова: *психологічне благополуччя, суб'єктивне благополуччя, самоприйняття, позитивні взаємини з оточуючими, автономія, управління навколишнім середовищем, мета в житті, особистісне зростання, емоційна компетентність, емоційний інтелект.*

В статье представлены результаты эмпирического исследования психологического благополучия педагогов дошкольного учебного заведения, акцентировано внимание на количественной и качественной характеристиках уровней проявления его структурных компонентов. Определена роль эмоциональной компетентности как условия сохранения психологического благополучия личности.

Ключевые слова: *психологическое благополучие, субъективное благополучие, самопринятие, позитивные отношения с окружающими, автономия, управление окружающей средой, цель в жизни, личностный рост, эмоциональная компетентность, эмоциональный интеллект.*

Rudenko O.V., Grebenshchikova T.D. EMPIRICAL RESEARCH OF PSYCHOLOGICAL WELL-BEING OF PEDAGOGICAL WORKERS OF PRESCHOOL EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS

The article presents the results of empirical research of psychological well-being of teaching staff kindergarten, attention is focused on the quantitative and qualitative levels characteristic manifestation of its structural components. the role of emotional competence as a condition of maintaining psychological well-being of the individual.

Key words: *psychological wellbeing, subjective wellbeing, self-acceptance, positive attitude with surroundings, autonomy, environmental control, life aim, personal development, emotional conversance, emotional intellect.*

Постановка проблеми. Сьогодні гостро постає питання збереження психологічного благополуччя вихователя дошкільного закладу, адже специфіка професійної діяльності полягає в необхідності забезпечити формування гармонійно розвиненої психологічно здорової особистості, що вимагає здатності відчувати глибоку повагу, турботу й любов до кожної дитини. Вихователь має відчувати психологічне благополуччя як ресурсний стан, що і є запорукою екологічності виховання підростаючого покоління.

Накопичені сучасною теорією і практикою психологічної науки теоретичні й емпіричні матеріали можуть слугувати відправною точкою для розроблення загальноінтегрального підходу до психологічного благополуччя.

Потенційним прогностичним фактором психологічного благополуччя є феномен емоційного інтелекту. Обмеженість підходу до концептуалізації емоційного інтелекту як форми власне інтелекту, існування лише помірних кореляційних зв'язків між емоційним і когнітивним аспектами інтелекту, відсутність об'єктивних критеріїв його виміру, суб'єктивність і культурна забарвленість наявних інструментальних підходів до його виміру методом максимальних оцінок указують на необхідність розглядати емоційний інтелект як інтегральну динамічну властивість особистісної ідентичності, що впливає на психологічне благополуччя людини.

Ступінь розробленості проблеми. Розробленню проблеми психологічного благополуччя особистості присвячені

роботи Н. Бредберна, Е. Дінера, К. Ріффа та ін.; у пострадянській і вітчизняній психології – роботи Б. Братуся, І. Дубровіної, А. Созонтова, П. Фесенко, В. Духневича та ін. Водночас ця проблема, як і раніше, залишається однією з мало розроблених як у зарубіжній, так і у вітчизняній науці.

Одні дослідники, такі як Е. Дінер, К. Ріфф, А. Созонтов, С. Семенов, суб'єктивне благополуччя розглядають як складник психологічного, інші, навпаки, – як частину суб'єктивного (Р. Шаміонов, Г. Пучкова й ін.). В окремих роботах ці поняття трактуються як синонімічні (Н. Бредберн, Е. Паніна, О. Бочарова й ін.).

Дж. Майер і П. Саловей виділяють емоційний інтелект як важливу умову підтримання психологічного благополуччя. Дослідження визначальності впливу особистості дорослого на розвиток самооцінки, самоствавлення, самовідчуття дитини дошкільного віку здійснювали Л. Виготський, С. Рубінштейн, О. Запорожець, Д. Ельконін, М. Лісіна.

Диференціація структури емоційного інтелекту, поява моделі здібностей (Дж. Майер, П. Саловей), поглядів на емоційний інтелект як систему особистісних компетентностей (Д. Гоулман), змішаних моделей

(Р. Бар-Он, Д.В. Люсін), диспозиційної концепції (Е. Носенко, К. Петрідес, Е. Фернхем) зумовили можливість його вивчення як диспозиційної детермінанти успішності у функціонуванні суб'єкта життєдіяльності.

Мета статті – подати основні результати емпіричного дослідження психологічного благополуччя педагогічних працівників дошкільних навчальних закладів та емоційного інтелекту як важливого чинника психологічного благополуччя вихователів.

Виклад основного матеріалу. Психологічне благополуччя ми розглядаємо як інтегральний показник ступеня спрямованості людини на реалізацію основних компонентів її позитивного функціонування, а також ступеня реалізованості цієї спрямованості, яка суб'єктивно виражається у відчуттях щастя, задоволеності собою та власним життям [2].

Теоретичний аналіз наукових джерел із цієї проблеми дав змогу констатувати, що основними компонентами психологічного благополуччя є самоприйняття, позитивні взаємини з оточуючими, автономія, управління навколишнім середовищем, мета в житті, особистісне зростання, які відображені в обраній нами методиці К. Ріффа «Шка-

Таблиця 1

Кількісні показники компонентів суб'єктивного благополуччя педагогічних працівників ДНЗ (за методикою «Шкала психологічного благополуччя» К. Ріффа), n=20

Шкали	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
ПВ	0	0	16	80	4	20
АВ	3	15	11	55	6	30
УС	2	10	15	75	3	15
ОР	3	15	15	75	2	10
ЦЖ	1	5	15	75	4	20
СП	0	0	17	85	3	15
ПБ	3	15	13	65	4	20

Умовні позначення:

ПВ – позитивні взаємини;

АВ – автономія;

УС – управління середовищем;

ОР – особистісне зростання;

ЦЖ – цілі в житті;

СП – самоприйняття;

ПБ – психологічне благополуччя.

Таблиця 2

Середні показники компонентів суб'єктивного благополуччя педагогічних працівників ДНЗ (за методикою «Шкала психологічного благополуччя» К. Ріффа, у стенах), n=20

Шкали	ПВ	АВ	УС	ОР	ЦЖ	СП	ПБ
Середнє	5,05	5,4	5,35	5,45	5,05	4,95	5,1

ла психологічного благополуччя» (адаптація Шевеленкової-Фесенко) [4].

Опитувальник К. Ріфф «Шкали психологічного благополуччя» – теоретично обґрунтований інструмент, призначений для вимірювання вираженості основних складників психологічного благополуччя. Сьогодні багатовимірною моделлю К. Ріфф приймається багатьма дослідниками, а розроблена автором методика вимірювання психологічного благополуччя неодноразово проходила перевірки на надійність і валідність, активно використовується в дослідницькій практиці в багатьох країнах. Нами використаний варіант опитувальника, який адаптований і валідизований у 2005 році Т. Шевеленковою й Т. Фесенко, у 2007 році – Н. Лепешинським [4].

Твердження опитувальника мають як прямий (позитивний), так і зворотний (негативний) сенс щодо характеристик психологічного благополуччя. Подібна конфігурація опитувальника створена для того, щоб нівелювати негативні ефекти, що виникають у разі недостатньої щирості випробовуваних під час заповнення тесту. Обробка результатів зводиться до підрахунку набраних балів і перекладу балів у спадну шкалу в тих випадках, коли пункт має зворотний зв'язок із базовою характеристикою благополуччя. Набрані бали підсумовуються в такі шкали: «самоприйняття», «автономія», «управління середовищем», «особистісне зростання», «позитивні взаємини з оточуючими», «цілі в житті». Крім цього, автори вважають за можливе розраховувати індекс загального психологічного благополуччя, який визначається

ся шляхом підсумовування балів, отриманих за всіма шістьма шкалами тесту.

Дослідження показало, що респонденти демонструють переважно середній рівень вияву за всіма шкалами. Незначна кількість респондентів показують високий рівень за шкалами автономії й особистісного зростання. Узагальнена інформація подана в таблиці 1.

За шкалою «позитивні взаємини» 20% досліджуваних показали низький рівень вияву, для них характерна відсутність достатньої кількості близьких, довірчих взаємин, труднощі у вияві теплоти, відвертості й турботи про інших людей, переживання власної ізоляваності і фрустрованості. Але 80% респондентів усе ж виявляють середній рівень вияву за цим показником, тобто залежно від ситуації вони здатні на вияв тісних взаємин з іншими людьми та схильні до емпатії, любові і близькості.

Шкала «автономія» демонструє, що 15% респондентів показали високий рівень вияву цієї якості, що характеризує їх як самостійних, незалежних. 30% досліджуваних мають низькі показники, це свідчить про їхню заклопотаність очікуваннями й оцінками інших, про те, що ці респонденти орієнтуються на думку інших людей під час ухвалення важливих рішень. При цьому в 55% досліджуваних виявлено середній рівень вияву досліджуваного показника, ці люди можуть регулювати свою поведінку стандартизовано й мають деяку залежність від зовнішнього оцінювання.

За шкалою «управління середовищем» 10% респондентів мають високий рівень ви-

Таблиця 3

**Середні показники емоційного інтелекту педагогічних працівників ДНЗ
(тест емоційного інтелекту Н. Холла), n=20**

№	Шкали	Високий рівень		Середній рівень		Низький рівень	
		К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%
1	Емоційна обізнаність	4	20	7	35	9	45
2	Управління своїми емоціями	0	0	5	25	15	75
3	Самотивація	4	20	3	15	13	65
4	Емпатія	5	25	9	45	6	30
5	Розпізнання емоцій інших людей	3	15	5	25	12	60
	Інтегративний показник	2	10	4	20	14	70

Таблиця 4

**Середньогрупові показники емоційного інтелекту педагогічних працівників ДНЗ
(тест емоційного інтелекту Н. Холла), n=20**

Шкали	ЕО	КВЕ	СМ	ЕМ	РЕІ	ІРЕІ
Середнє	7,8	-0,65	5,15	8,4	6,5	28,1

яву якості, ці вихователі відчувають упевненість і компетентність у регулюванні повсякденних справ, уміють створювати навколо себе умови, що задовольняють особистісні потреби, а 15% досліджуваних виявили низький рівень за цим показником, що демонструє їхнє відчуття безсилля в управлінні навколишнім середовищем. Але більшість опитуваних (75%) залежно від ситуації виявляє якості, притаманні високому й низькому рівням управління середовищем.

Високий рівень вияву за шкалою «особистісне зростання» спостерігається в 15% респондентів. Їм притаманні відчуття безперервного розвитку та самореалізації, вони відкриті до нового досвіду, спостерігають покращення себе з часом, змінюються відповідно до своїх досягнень. Більшості досліджуваних (75%) властивий середній рівень за цією шкалою. Залежно від ситуації, настрою, середовища вони відчувають достатній або не зовсім достатній рівень особистісного розвитку. Лише 10% досліджуваних демонструють низькі показники особистісного розвитку. Вони не відчувають покращення чи самореалізації, часто не мають інтересу до життя, відчувають нездатність установлювати нові стосунки чи змінювати власну поведінку.

Під час дослідження життєвих цілей ми виявили, що лише 5% працівників ДНЗ показали високий рівень вияву цього показника, що свідчить про наявність цілі в житті й відчуття спрямованості. Такі досліджувані бачать сенс у минулому і теперішньому, дотримуються переконань, які є джерелами цілей у житті, будують плани на перспективу. Середній бал за шкалою демонструють 75% респондентів. Про цих людей можна сказати, що вони дещо невпевнені, не мають чітких цілей у житті, їхні прагнення і життєбачення легко піддаються впливу зовнішніх обставин. Низький рівень за цим показником діагностовано у 20% опитуваних. Вони часто не бачать сенсу життя, перспектив, будують мало цілей чи намірів. У них відсутні почуття спрямованості, минуле життя й теперішнє не мають мети і не пов'язані. Їм складно знайти перспективи та переконання, які визначають сенс життя.

За результатами дослідження самоприйняття високий показник відсутній узагалі, 15% досліджуваних демонструють низький рівень вияву за цією шкалою. Вони незадоволені собою, розчаровані подіями власного життя, виявляють тривогу щодо власних особистісних якостей, бажають бути не тим, ким вони є. Інші, а це 85% опитуваних, показують середній бал у стенах 4,95, що має тенденцію до низького показника. Це може виявлятися (і пояснюватися)

критично-негативним ставленням до себе, до власних якостей.

На етапі оброблення методики сирі бали переводяться в стени (від 1 до 10) і розподіляються за рівнями (високий, середній, низький), що забезпечує більші можливості для узагальнення та порівняльного аналізу результатів дослідження.

Коли ми порівняли отримані дані (у стенах) за цією методикою з нормативними значеннями, то отримали лише одну шкалу – автономія, показники якої наближаються до нормативних. Позитивні взаємини, управління середовищем, особистісне зростання, цілі в житті, само прийняття – показники за цими шкалами мають вражаючий низький рівень.

У ході теоретичного вивчення досліджуваної проблеми відмічено, що сучасними дослідниками статистично підтверджено прямий зв'язок психологічного благополуччя та емоційного інтелекту особистості. Це дало нам мотив для дослідження емоційної компетентності. Тому наступною методикою для емпіричного дослідження ми обрали тест емоційного інтелекту Н. Холла. Показниками емоційного інтелекту є емоційна обізнаність, управління власними емоціями, самомотивація, емпатія й розпізнавання емоцій інших людей [6].

Після проведення тестування всі відповіді респондентів отримали бали відповідно до ключа.

Отримані результати відображено в таблиці 3.

Емоційна обізнаність – це усвідомлення й розуміння своїх емоцій. У 9 досліджуваних із 20, це становить 45 % від загальної вибірки, виявлено низький рівень емоційної обізнаності. Таким людям важко зрозуміти, як поводити себе в тій чи іншій ситуації, вони не в змозі управляти подіями, можуть приймати неправильні рішення, тому що не розуміють себе та своїх емоцій. У меншій частині респондентів (35%, тобто 7 осіб) домінує середній рівень емоційної обізнаності. Це свідчить про деяку нездатність до об'єктивного оцінювання емоційних виявів. Ще менше учасників дослідження, це 4 особи, що, відповідно, становить 20% вибірки, мають високий рівень емоційної обізнаності. Вони здатні спостерігати зміну своїх переживань, аналізувати як негативні, так і позитивні емоції, розуміти джерело їх виникнення і проблеми, які їх спровокували.

Управління своїми емоціями – це емоційна відхідливість, емоційна гнучкість тощо, іншими словами, довільне керування своїми емоціями. Високий відсоток досліджуваних 75% (15 осіб) мають низький рівень здатності до управління своїми емоціями. Цей рівень характеризується тенденцією до «застряган-

ня» на негативно забарвлених переживаннях після несподіваних засмучень, зациклення на негативних емоціях. Також недостатньо виражений самоконтроль над своїми почуттями в конфліктних ситуаціях. Середній рівень управління своїми емоціями виявлено в 5 осіб (25% досліджуваних). Це характеризує їх як здатних викликати й підтримувати бажані емоції, тримати під контролем небажані. Жоден досліджуваний не має високого рівня управління своїми емоціями.

Самотивація – управління своєю поведінкою за рахунок управління емоціями. 65% респондентів, тобто 13 осіб, мають низький рівень самотивації. Такі досліджувані мають схильність відчувати труднощі в разі необхідності входити в стан спокою, готовності, зосередженості, відкидати негативні переживання, викликати в себе широкий спектр позитивних емоцій, діяти відповідно до запитів життя. У 15% вибірки (3 досліджуваних) середній рівень самотивації. Вони володіють усвідомленою системою цінностей, знають, чому поводяться так чи інакше в різних ситуаціях, здатні бачити мотиви інших людей, що робить їх практично невразливими для маніпуляторів. 20% досліджуваного колективу, що становить 4 особи, мають високий рівень самотивації. Це ті, хто може бути спокійним і зосередженим, щоб діяти відповідно до запитів життя. Такі люди здатні за необхідністю викликати в собі широкий спектр позитивних емоцій, творчо підходячи до життєвих проблем.

Емпатія – це розуміння емоцій інших людей, уміння співпереживати наявний емоційний стан іншої людини, так само готовність надати підтримку. Це вміння зрозуміти стан людини за мімікою, жестами, відтінками мови, позою. Майже в половині досліджуваних, у 9 осіб, що відповідає 45% групи, зафіксовано середній рівень здатності до емпатії, співпереживання і співчуття – схильності емоційно реагувати на переживання інших. У 6 осіб, які становлять 30% досліджуваних, домінує низький рівень емпатії. Цей рівень характеризується байдужістю до переживань і думок інших. Таких людей більше цікавлять власні думки й почуття. Найменший відсоток досліджуваних – 25% вибірки, а саме 5 респондентів, мають високий рівень здатності до емпатії. Це характеризує їх як здатних до розуміння іншої людини, глибокого такту, прагнення будувати взаємини на принципах взаємної довіри й альтруїзму.

Низький рівень розпізнавання емоцій інших людей притаманний 12 досліджуваним, що становить 60% загальної вибірки. Такі досліджувані не здатні зрозуміти почуття й наміри інших людей. Здатність розпізнава-

ти емоції інших людей на середньому рівні виражена в 5 респондентів (25%). У цих досліджуваних спостерігається тенденція до адекватності реагування на настрої, спонукання та бажання інших людей. Помірно виражене вміння впливати на емоційний стан оточуючих, заспокоювати їх, покращувати їхній настрій. Високий рівень здатності до розпізнавання емоцій інших людей виражений лише в 3 осіб, це 15% групи досліджуваних. Вони можуть оцінити міру зацікавленості людей, вони говорять і вміють заразити людей власними ідеями.

Порівняння отриманих даних таблиці 4 з нормативними значеннями демонструє нам лише одну шкалу – емпатія, показники якої наближаються до нормативних. За шкалами «емоційна обізнаність», «управління своїми емоціями», «самотивація», «розпізнавання емоцій інших людей» середньогруповий показник має низький рівень.

Висновки. Аналіз результатів дослідження показав, що показник низького рівня емоційного інтелекту досліджуваних цього закладу тісно перегукується з показниками дослідження психологічного благополуччя, які є теж дуже низькими.

Отримані результати вказують напрями майбутньої корекційно-розвивальної роботи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бочарова Е.Е. Взаимосвязь ценностных ориентаций, стратегий поведения и субъективного благополучия личности : автореф. дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Е.Е. Бочарова. – Саратов, 2005. – 22 с.
2. Дяченко В.А. Теоретичні підходи до розуміння психологічного благополуччя особистості / В.А. Дяченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/old_jm/Soc_Gum/Vchdpu/psy/2012_103_1/Dyachen.pdf.
3. Аргайл М. Психология счастья / М. Аргайл. – 2-е изд. – СПб. : Питер, 2003. – 271 с.
4. Карсканова С.В. Опитувальник «Шкали психологічного благополуччя» К. Ріфф: процес та результат її апробації / С.В. Карсканова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/old_jm/Soc_Gum/Ppsr/2011_1/1.pdf.
5. Носенко Е.Л. Позитивність Я-концепції особистості і її психологічне благополуччя / Е.Л. Носенко, І.Ф. Аршава, О.М. Знанецька. – Дніпропетровськ : Інновація, 2011. – 137 с.
6. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект / Д. Гоулман. – М. : АСТ МОСКВА ; Владимир : ВТК, 2009. – 478 с.
7. Бреслав Г.М. Психология эмоций / Г.М. Бреслав. – М., 2007. – 544 с.
8. Андреева И.Н. Развитие эмоциональной компетентности педагогов / И.Н. Андреева // Психология образования сегодня: теория и практика : материалы Международной науч.-практ. конф. – Минск, 2003. – С. 166–168.

УДК 159.923.3

ДЕТЕРМИНАНТЫ РЕАЛИЗАЦИИ ВЫБОРА ЛИЧНОСТИ: СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Санников А.И., к. психол. н.,
старший научный сотрудник,
доцент кафедры теории и методики практической психологии
Южноукраинский национальный педагогический университет
имени К.Д. Ушинского

В статье рассмотрено современное состояние проблемы реализации выбора личности. Анализируются условия принятия решений (определенность, неопределенность, риск) как субъективная характеристика личности. Представлены результаты корреляционного анализа взаимосвязей показателей принятия решений со стратегиями реализации выбора личности и свойствами личности, участвующими в детерминации принятия решений. Описаны профили решимости и стратегий выбора у лиц, отличающихся готовностью к риску.

Ключевые слова: *принятие решения, жизненный выбор, стратегии реализации выбора, решимость личности.*

У статті розглянуто сучасний стан проблеми реалізації вибору особистості. Аналізуються умови прийняття рішень (визначеність, невизначеність, ризик) як суб'єктивна характеристика особистості. Подано результати кореляційного аналізу взаємозв'язків показників прийняття рішень зі стратегіями реалізації вибору особистості і властивостями особистості, які беруть участь у детермінації прийняття рішень. Описано профілі рішучості і стратегій вибору в осіб, які відрізняються готовністю до ризику.

Ключові слова: *прийняття рішення, життєвий вибір, стратегії реалізації вибору, рішучість особистості.*

Sannikov A.I. THE DETERMINANTS OF IMPLEMENTING THE CHOICE OF PERSONALITY: A STATISTICAL ANALYSIS

The present state of the problem of implementing the choice of personality is considered. The conditions of decision-making (certainty, uncertainty, risk) as a subjective characteristic of personality are analyzed. The results of correlation analysis of the relationship of indicators of decision-making with the strategies of implementing the choice of personality and characteristics of personality involved in determination of decision-making are presented. Profiles of determination and choice strategies in persons with different readiness to take risks are described.

Key words: *decision-making, life choice, strategies of implementing the choice of personality, determination of personality.*

Постановка проблемы. В жизни каждого человека принятие жизненных решений является важнейшим этапом, который определяет его будущее. Даже историю жизни можно представить как последовательность своевременных (удачных или неудачных) решений, влияющих на его судьбу. Существует множество завершённых исследований (Д. Канеман, А.В. Карпов, Т.В. Корнилова, Л.В. Помыткина, Р.И. Трухаев, В.М. Чернобровкин, Э. Этциони), посвящённых анализу процессуальных характеристик принятия решений, выделению и описанию его этапов, различных моделей, стратегий и стилей принятия решений [2; 3; 4; 6; 8; 9; 13]. Однако общее количество работ, посвящённых исследованию свойств, качеств и черт личности, принимающей решения, их влиянию на жизненный выбор личности, ограничено не только составом рассматриваемых характеристик личности, но и глубиной проработки их

взаимосвязей. До сих пор недостаточно разработана проблема индивидуально-психологических особенностей личности в ситуации жизненного выбора и его реализации, не развернуты исследования по оценке влияния свойств личности на эффективность стратегий и действий по реализации принимаемых решений.

Степень разработанности проблемы. Принятие решений характеризуется совокупностью условий и обстоятельств (ситуацией), создающих определённые отношения и обстановку в психологической системе жизненного выбора [15]. Большинство авторов выделяют в качестве основных разновидностей условий принятия решений *определённость* (достоверность), *неопределённость* (ненадёжность) и *риск* (вероятностная определённость).

Ситуация принятия жизненного решения характеризуется как *определённая* тогда, когда известен результат каждой из

принимаемых альтернатив и можно предположить, к каким последствиям приведет его реализация, что предполагает жесткую взаимосвязанность разных элементов той или иной ситуации. В условиях определенности личность достаточно точно «определяет» возможные альтернативы выбора, а также прогнозирует ожидаемые результаты от их реализации. Однако на практике трудно оценить факторы, создающие такие условия, поэтому ситуации полной определенности чаще всего отсутствуют, могут быть рассмотрены только в «идеальном», теоретически возможном, случае. Полная противоположность определенности – *неопределенность*, наиболее сложная для принятия жизненного решения ситуация. Учитывая, что она возникает в случае, когда поставленная цель или возникшая проблема неочевидны, личности не удается идентифицировать альтернативные варианты выбора, поскольку отсутствует необходимая (релевантная) информация о внутренней и внешней среде реализации решения. В предельном случае такая ситуация также является крайне редкой и с формальной точки зрения требует учета бесконечного числа одновременно влияющих на личность факторов.

Риск в принятии решения появляется тогда, когда результаты не определены, но вероятность характеристики каждого из них известна. Риск – это высокая вероятность наступления нежелательных последствий, потеря. Это состояние между двумя полярными случаями – *уверенности* и *неопределенности*; ситуация, позволяющая выявить не только возможные последствия каждого варианта выбора, но и вероятности их появления. Риск – возможная опасность, действие наудачу, требующее от личности, с одной стороны, *смелости* в надежде на счастливый исход, с другой – учета субъективно оцененной и скрупулезно, математически обоснованной степени риска.

Важно не смешивать ситуации неопределенности и риска, поскольку они принципиально различны по критериям, применяемым при поиске варианта выбора и реализации принятого решения. При риске вероятность наступления последствий принятия решения может быть выражена математическим ожиданием, а в ситуации неопределенности вероятность последствий принятия решения отсутствует. Напомним, что понятие «неопределенность» характеризует ситуацию, при которой информация о возможных состояниях как самой системы выбора личности, так и внешней среды. Выделяя неопределенность в каче-

стве характеристики поведения среды, Пол Р. Лоуренс и Джэй У. Лорш выделили в ее структуре ряд субъективных компонентов: ясность информации об элементах среды, неопределенность причинных отношений между элементами среды и промежутки времени обратной связи (время реакции среды) [11]. Отсутствие четкого разделения содержания субъективной и объективной неопределенности приводило ученых, занимавшихся проблематикой принятия решений, к подмене содержания этих понятий. Так, Р.И. Трухаев отмечает, что неопределенность в принятии решений обусловлена недостаточной надежностью и количеством информации, на основе которой орган принятия решений (под которым подразумевается личность руководителя, группа людей) осуществляет выбор. По мнению автора, существуют различные виды неопределенности. Он указывает на наиболее часто встречающийся вид неопределенности, связанный с субъективным фактором, – «неопределенность, порожденная органом принятия решений в силу недостатка его опыта и знаний факторов, влияющих на принятие решений» [9, с. 8].

Для нас важным является тот факт, что большинство авторов представляют «неопределенность» как субъективную характеристику личности, как образ, объединяющий параметры среды с представлениями человека о своих целях и возможностях в этом разнообразии в иерархическую систему с *системообразующим фактором* – *активностью личности*. Что касается риска, многие авторы определяют его как категорию, характеризующую поведение субъектов в условиях неопределенности при выборе оптимального решения из числа альтернативных на основе оценки вероятности достижения желаемого результата и степени отклонения от него (положительного или отрицательного). Предлагаемое определение подводит к необходимости учитывать *активность субъекта* риска в условиях неопределенности, его склонность и готовность к риску.

Понимание склонности и готовности к риску в психологии рассматривается как характеристики личности, которые проявляются преимущественно в условиях неопределенности, в экстремальных условиях и влияют на успешность и процесс деятельности, в том числе и профессиональной. В литературе понятия готовности к риску и склонности к риску не всегда дифференцированы и четко очерчены. Так, в некоторых работах склонность к риску наряду со стремлением к риску и к самозащите рассматриваются как составные части,

показатели готовности человека к риску. В других – понятие склонности к риску включает представление о диспозициональном, личностном риске как индивидуальном свойстве, различающем поведение разных людей в однотипных, сходных ситуациях.

В отличие от других закономерностей проявлений психического, феномен риска отличается существенным разнообразием подходов к его изучению. Однако, несмотря на значительное внимание ученых и большое количество публикаций по проблеме риска, обнаруживается крайний дефицит исследований *склонности к риску* как свойства личности и готовности к действиям в условиях риска. Исследование С.В. Быковой, выполненное под руководством О.П. Санниковой, дало лишь первые результаты в решении этой проблемы [11].

Еще более острым является дефицит работ, посвященных поиску закономерных соотношений готовности личности к риску с другими личностными свойствами принятия решений. Именно это обстоятельство делает весьма актуальным проведение данного исследования, направленного на выявление психологических особенностей людей с различным уровнем готовности к риску, соотношение готовности к риску личности и действий по реализации принятого решения. Они могут проявляться в разных качествах и в разной степени – от «рисковой слепоты» субъекта до «рисковой проницательности», от «рисковой невосприимчивости (тупости)» до «рисковой чувствительности». Таким образом, рискогенность некоторых людей заключается в том, что они своими действиями, поведением, через которые проявляются определенные черты их личности, увеличивают рискогенность возникшей ситуации, а иногда и создают ее даже в нейтральных с точки зрения степени неопределенности условиях [11, с. 28].

Опираясь на сказанное, можно предположить, что на принятие и реализацию решений могут влиять такие психологические свойства личности, как решительность, самостоятельность, гибкость, рефлексивность, склонность к риску, толерантность и др. Все сказанное дает основания *предположить* наличие устойчивых взаимосвязей между склонностью к риску и свойствами принятия личностью жизненного решения.

Важно отметить, что «показатели принятия решений» (по Т.В. Корниловой, В.М. Чумакову, С. Баднеру, Л. Манну и др.); «показатели решимости как интегрального свойства, обеспечивающего полезность принятия решений личности» (по А.И. Сан-

никову); «личностные свойства, влияющие на принятие решения» (по К.А. Абульхановой-Славской, Е.П. Ильину) не имеют четких разграничений. Некоторые показатели могут одновременно представлять разные группы, например, импульсивность, решительность, склонность к риску и др. Именно поэтому: а) во-первых, разделение на выделенные выше группы показателей в работе являются весьма условным, но необходимым для более глубокого изучения феномена реализации жизненного решения; б) во-вторых, в эмпирической части исследования также нет четких разграничений в силу особенностей психодиагностического инструментария, который был в нашем распоряжении: теоретический конструкт каждой методики отражает представления их авторов об изучаемых ими феноменах, что мы вынуждены были учитывать; в) в-третьих, все-таки при анализе полученных данных мы оставили за собой право интерпретировать их с интересующих нас позиций.

Цель статьи – изучение психологических факторов, влияющих на личность в ситуации реализации выбора; выделение ограниченного состава индивидуально-психологических свойств личности, определяющих вариативность реализации принятых решений.

Методики и организация исследования. Диагностировались индивидуально-психологические свойства личности с использованием следующих методик: 1) методика «Мультидимензиональная шкала решимости» (МШР), автор А.И. Санников [10]; 2) методика «Личностные факторы принятия решений» (ЛФР-25), автор Т.В. Корнилова [6]; 3) шкала «Стратегии преодоления стрессовых ситуаций» (SACS), автор С. Хобфолл, адаптация Н.Е. Водопьяновой и Е.С. Старченковой [1]; 4) методика определения уровня развития рефлексивности «Рефлексивность-27» (автор А.В. Карпов) [5]; 5) индикатор типа личности (МВТІ-94) (авторы И. Майерс и К. Бриггс, версия Т.И. Шалаевой) [2]; 6) исследования уровня импульсивности В.А. Лосенкова [7]. Описание методик в статье мы не приводим, они достаточно освещены в литературе. Отметим только причины использования методики МВТІ. Выбор МВТІ обусловлен необходимостью определения индивидуальных предпочтений личности при формировании вариантов выбора и реализации принятого решения. Так, шкала Е-І обеспечивает информацией об ориентации сознания на объекты или на субъекта выбора; шкала S-N помогает выделить ведущий способ

ориентирования в ситуации принятия решений (опору личности на конкретную или обобщенную информацию); шкала Т-Ф создает базу для понимания основы выбора личности (рациональную, с взвешиванием альтернатив или принятие решения на эмоциональной основе); шкала J-P дает представление о способе подготовки решений (планирование и упорядочение информации или ориентировка по обстоятельству).

Сформированы две независимые выборки испытуемых, отличающиеся друг от друга по показателям склонности к риску (результаты которых попали в I и IV кварталы распределения данных выборки). Из общего числа испытуемых, принявших участие в исследовании, – 490 человек, по показателю склонности к риску отобраны 51 и 45 испытуемых (мужчины и женщины, в возрасте от 19 до 50 лет), обучающихся в высших учебных заведениях либо работающих в организациях и учреждениях г. Одессы. Статистическая обработка результатов исследования осуществлялась с использованием пакета математической статистики SPSS 13.0. Для уточнения взаимосвязей рассматриваемых показателей в качественном анализе данных использованы метод «асов» и метод «профилей» [12].

Изложение основного материала. Результаты корреляционного анализа представлены на рисунке 1.

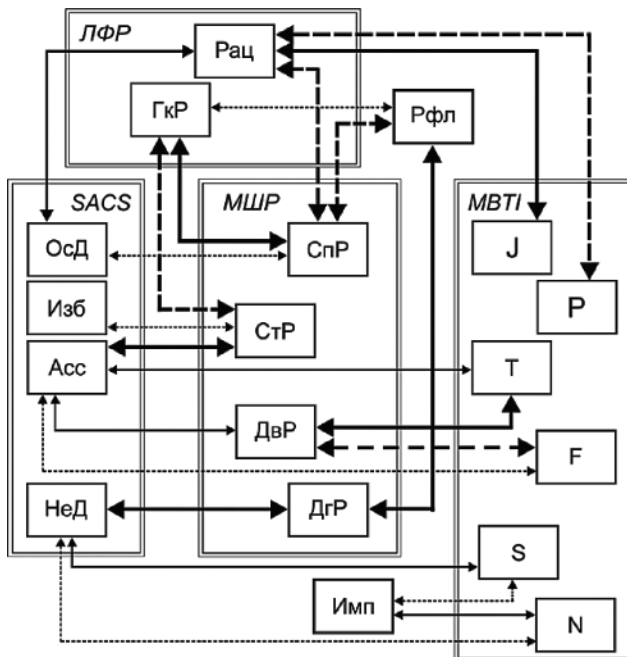

Рис. 1. Корреляционная плеяда показателей решимости, стратегий реализации выбора и свойств личности, принимающей решения

Примечание: 1) пунктирные тонкие и толстые линии – отрицательные связи на 0,05% и 0,01% уровне значимости, соответственно; сплошные тонкие и толстые линии – положительные связи на 0,05% и 0,01% уровне значимости, соответственно; 2) показатели решимости (МШР): ДвР – дальновидность, СтР – стремительность, СпР – спонтанность, ДгР – догматичность; 3) показатели шкалы SACS: Асс – ассертивные действия, Осд – осторожные действия, Изб – действия избежания, НеД – манипулятивные, непрямые действия; СоК – вступление в социальный контакт, СоП – поиск социальной поддержки, ИмД – импульсивные действия, АсД – асоциальные действия, АгД – агрессивные действия; 4) показатели индикатора типа личности (MBTI): S – сенсорный тип, N – интуитивный тип, Т – мыслящий тип, F – чувствующий тип, J – решающий тип, P – воспринимающий тип; 5) РфР – показатель уровня рефлексивности; 6) Имп – показатель уровня импульсивности.

Анализ корреляций показателей использованных методик позволил выделить взаимосвязи свойств личности, показателей решимости и стратегий реализации выбора. Для более корректного понимания поведения личности в ситуации выбора и его реализации сначала рассмотрим взаимосвязи решимости, полученные с показателями личностных факторов принятия решений (рациональности и готовности к риску).

Отрицательная связь ($p \leq 0,01$) спонтанности (СпР) с **рациональностью** (Рац) отражает антагонизм рациональности и спонтанности. Проявление спонтанности мешает выбору наиболее рациональной альтернативы, накоплению информации для уверенного и продуманного поведения в жизненной ситуации и, как следствие, приводит к изменению показателя рациональности. Обнаруженная положительная связь ($p \leq 0,05$) рациональности (Рац) со стратегией осторожных действий (ОсД) указывает, что уменьшению значений показателя рациональности соответствуют также низкие значения стратегии осторожных действий, которая проявляется в логике проверки как вариантов выбора, так и предполагаемых результатов, в оценке возможности реализовать вариант выбора. Связь рациональности с рефлексивностью ($p \leq 0,01$) показывает наличие присущей рациональности выраженной прагматичности. Высокие оценки по рациональности отражают стремление получить выгоду (не в конкретной, а в любой ситуации). Положительная статистически значимая связь ($p \leq 0,01$) между рациональностью и решающим типом (J) демонстрирует стремление к гарантированному положительному результату, к доведению начатого дела до конца,

к подведению итогов, формированию и озвучиванию обобщений, стремлению выносить суждения. Это стремление все распланировать, структурировать, упорядочить. Обнаружена отрицательная связь ($p \leq 0,01$) рациональности с воспринимающим типом (представителей Р-типа отличает развитое восприятие, склонность к созерцательной позиции). Проявление рациональности не только блокирует воздействие эмоционального фона, но и искажает восприятие изменений в состоянии окружающей среды, выражается в желании контролировать и влиять на ситуацию, нежели ее понимать.

Выделены статистически значимые положительные взаимосвязи ($p \leq 0,01$) **готовности к риску** (ГкР) со стремительностью в принятии решений (СтР); изменение показателя стремительности приводит к изменению показателя готовности к риску. В ситуации выбора обнаружена также положительная связь ($p \leq 0,01$) готовности к риску (ГкР) и спонтанности (СпР). Известны случаи, когда проявление стремительности дает толчок к совершению необдуманных поступков, но именно быстрая реакция и стремительность создают преимущество в жизненных ситуациях (например, перед конкурентами в выбранной бизнес-сфере). Быстрое, стремительное включение в ситуацию помогает выиграть начатое дело, не нужно много времени на анализ, поиск альтернатив и выбор решения, выраженная связь рациональности, стремительности и готовности к риску обеспечивает генерирование интуитивных решений, превосходящих исход ситуации выбора.

Анализ взаимосвязей показателей решимости, личностных факторов принятия решений, стратегий реализации решений подтвердил активное включение в принятие жизненного решения и рациональности, и готовности к риску. Корреляционный анализ взаимосвязи показателей решимости в принятии решений со стратегиями действий по реализации решений выявил также некоторые устойчивые закономерности.

Положительная связь ($p \leq 0,01$) **стремительности** (СтР) со стратегией ассертивных действий (Асс) отражает проявление уверенности в себе, умение отстаивать жизненную позицию, проявляя уважительное, вежливое отношение к другим. Высокие показатели ассертивности в ситуации неопределенности, в изменяющихся условиях ситуаций, соответствуют высоким значениям показателей непреклонности в принятии решений, собранности и легкости, эмоциональной устойчивости и уверенности в себе. Выделена положительная значимая связь ($p \leq 0,05$) стремительности (СтР)

с агрессивными действиями (Агд), проявляющаяся в решительности, настойчивости в достижении цели, стремлении преодолеть преграды, легкости в подчинении других, возможности подавить, «сломать» сопротивление. Кроме того, обнаружена отрицательная значимая связь ($p \leq 0,01$) стремительности (СтР) с действиями избегания (Изб). Стремительность проявляется в легком разрешении проблем, в мгновенном разрешении ситуаций, в стремлении не откладывать сделанный выбор на потом, в ответственности за принятое решение при практически полном отсутствии в различных ситуациях действий избегания.

Дальновидность (ДвР) в принятии решения показала значимые положительные взаимосвязи со стратегией ассертивных действий Асс ($p \leq 0,05$), с мыслящим Т-типом личности ($p \leq 0,01$). Проявляется в четкой ориентации на активизацию мышления, в принятии решения наблюдается стремление к логичности, оценке альтернативных вариантов выбора, в опоре на объективные, значимые ценности. Отрицательная значимая связь дальновидности (ДвР) с чувствующим F-типом ($p \leq 0,01$), который содвигательно является противоположным полюсом мыслящего типа (Т-типа). Более выраженный показатель дальновидности проявляется в большей логичности выбора, его обоснованности, неприятии ценностей других людей; снижении показателей реализации и оценки последствий выбора.

Догматичность (ДгР) положительно связана ($p \leq 0,01$) со стратегией непрямых действий (НеД), проявляется в недоверии к принятым решениям, использовании знаний других людей, повышении значений показателя манипулятивных (непрямых) действий в ситуациях выбора. Догматичность сопровождается выраженной осторожностью в ситуации выбора, жесткостью оценок, упрямством, отсутствием гибкости, пластичности. Достижение намеченных целей осуществляется с использованием других. Положительная связь ($p \leq 0,05$) догматичности (ДгР) с агрессивными действиями (Агд) проявляется в неподверженности любым воздействиям, невозможности переубедить или изменить точку зрения, при высоких показателях догматичности решения принимаются любой ценой. Отмеченная положительная связь ($p \leq 0,05$) догматичности (ДгР) с рефлексивностью (РФР) показывает, что вне зависимости от выраженности взаимосвязей и взаимовлияний различных характеристик наблюдаются высокие значения показателей понимания происходящего, оценки ситуации, выполняемых и используемых действий.

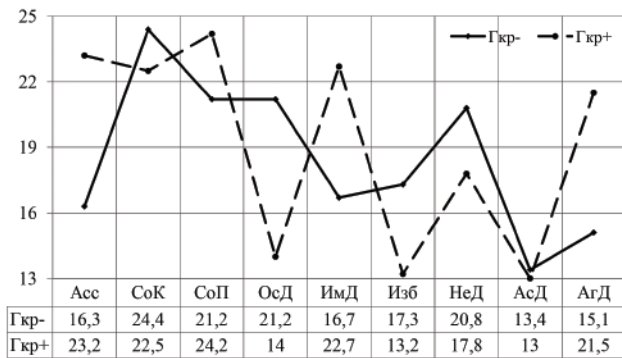

Рис. 2. Стратегии реализации принятого решения, полученные с помощью шкалы SACS, в группах с высокой (Гкр+) и низкой готовностью к риску (Гкр-)

Анализ показывает, что **спонтанность** (СпР) отрицательно связана со стратегией осторожных действий (ОсД). Высокие значения показателя спонтанности (СпР) блокируют проявления осторожности, использование в анализе ситуации всех «за» и «против», взвешенность при выборе из альтернатив ($p \leq 0,01$). Отрицательная связь ($p \leq 0,01$) спонтанности (СпР) с рефлексивностью (Рфл) свидетельствует о низких проявлениях возможности предвосхитить то, что может произойти, об отсутствии затрат на сбор необходимой информации для анализа ситуации и принятия эффективного решения.

Действительно, выделенные в корреляционном анализе закономерности получили подтверждение и в качественном анализе. Приведем фрагменты психологических портретов лиц, отличающихся готовностью к риску.

Так, доказано, что лица с доминированием **стремительности** (СтР+) не теряются в ситуации риска, проявляют настойчивость, упорно следуют к своей цели и готовы к появлению новых ситуаций с риском. Очень хорошо чувствуют приближение опасности, в ситуации с риском ведут себя уверенно и спокойно, решения отличаются выраженной рациональностью.

Представителей группы с доминированием **спонтанности** в принятии решений (СпР+) отличает склонность к риску, но к риску контролируемому, «просчитанному», что снижает вероятность оказаться в ситуации неоправданной опасности. Такую личность отличает переносимость неопределенности окружающего и происходящего, что характеризует ее как зрелую, самоактуализирующуюся, открытую новому опыту. Люди с позитивным отношением к неопределенным ситуациям более склонны воспринимать себя субъектом собственных действий

и контролировать собственную жизнь; они более оптимистично оценивают собственные успехи и неудачи, более склонны ожидать успеха в будущем. Выбор и принятие решения совершают быстро, но сохраняют видение большого количества возможных альтернатив, быстро переходят от планов к действиям и более склонны идти на риск, чем лица с низким уровнем стремительности и толерантности к неопределенности.

У лиц, менее склонных к риску, с доминированием **дальновидности** (ДвР+) и **догматичности** (ДгР+) значения показателя рациональности при принятии решений выражено выше, чем в других группах, что помогает им избегать выбора неверных, непродуктивных и неэффективных решений. Они уделяют большое внимание поиску недостающей информации при принятии решения и самоконтролю, способны тщательно обдумывать свои решения, прогнозировать последствия своих поступков. Лиц, не склонных к риску, отличает и низкая выраженность готовности к риску. Представителей группы с доминированием догматичности характеризует низкая готовность к риску, неспособность к изменению программы собственных действий при появлении новых требований ситуации жизненного выбора. Вместе с тем особая функция догматичности заключается в защите психики личности от «разрушающих» психику факторов внешней среды. Наличие и органичное сочетание таких качеств, как догматичность, рациональность и низкая готовность к риску, приводят не только к внешне наблюдаемому затягиванию принятия решений, но и к возможности снизить неблагоприятные последствия скоропалительных решений, к организации более продуманной информационной подготовки, проработке возможных альтернативных вариантов выбора, действий по их корректной реализации.

Эти же тенденции проявляются при сравнении стратегий реализации принятого решения (см. рисунок 2). Профили показателей соответствуют предположению о прямой зависимости между готовностью к риску и стратегиями поведения в ситуациях принятия решений. Испытуемые группы (Гкр+) показали большую склонность к асертивным, импульсивным и агрессивным действиям. Такие люди способны отстаивать свою точку зрения, своевременно реагировать на ситуативные изменения, рисковать. В отличие от группы испытуемых (Гкр-), представители группы (Гкр+) показали значительно меньшую склонность к избеганию ситуаций, связанных с риском, осторожным действиям. Статистически

достоверные различия между группами обнаружены по показателям ассертивных действий, осторожных действий, импульсивных действий и агрессивных действий. На основании полученных данных можно утверждать, что люди с низким уровнем готовности к риску также менее склонны к самостоятельным, своевременным и независимым действиям.

Выводы. Опираясь на полученные результаты анализа выделенных взаимосвязей личностных свойств, можно высказать следующее:

1. Выделены статистически значимые взаимосвязи показателей свойств личности, принимающей жизненное решение, и действий по его реализации.

2. Состав и взаимосвязи выделенных свойств личности, включая спонтанность, стремительность, догматичность, дальновидность, позволяют представить их компонентами интегрального образования, симптомокомплекса свойств личности, принимающей жизненное решение, – решимости.

3. Показатели свойств решимости образуют с действиями по реализации принятого решения устойчивые группы, обеспечивающие различные стратегии реализации выбора личности, результирующий компонент психологической системы принятия жизненного решения.

4. Получены новые данные о взаимосвязи решимости, стратегий реализации выбора и свойств личности, принимающей решения. Вариации таких сочетаний определяются составом свойств решимости личности, причем для каждого типа реализации выбора характерен строго определенный набор свойств принятия решений.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Водопьянова Н.Е. Психодиагностика стресса / Н.Е. Водопьянова. – СПб. : Питер, 2009. – 336 с.

2. Каммероу Дж.М. Ваш психологический тип и стиль работы / Дж.М. Каммероу, Н.Д. Баргер, Л.К. Кирби ; пер. с англ. А. Багрянцевой. – М. : Изд-во Института психотерапии, 2001. – 224 с.

3. Канеман Д. Принятие решений в неопределенности: Правила и предубеждения / Д. Канеман, П. Словик, А. Тверски ; пер. з англ. – Х. : Гуманитарный центр, 2005. – 632 с.

4. Карпов А.В. Психология принятия решения : [монография] / А.В. Карпов ; Ин-т психологии РАН ; Ярослав. гос. ун-т имени П.Г. Демидова. – Ярославль : Б. и., 2003а. – 240 с.

5. Карпов А.В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики / А.В. Карпов // Психологический журнал. – 2003б. – Том 24. – № 5. – С. 45–57.

6. Корнилова Т.В. Психология риска и принятия решений : [учебное пособие для вузов] / Т.В. Корнилова. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 286 с.

7. Пашукова Т.І. Практикум із загальної психології : [практикум] / Т.І. Пашукова, А.І. Допіра, Г.В. Дьяконов (укл.). – 2-ге вид., стер. – К. : Знання, 2006. – 204 с.

8. Помиткіна Л.В. Психологія прийняття особистістю стратегічних життєвих рішень : [монографія] / Л.В. Помиткіна. – К. : Кафедра, 2013. – 381 с.

9. Трухаев Р.И. Модели принятия решений в условиях неопределенности : [монография] / Р.И. Трухаев. – М. : Наука, 1981. – 258 с.

10. Санников А.И. Психология жизненного выбора личности : [монография] / А.И. Санников. – Одесса : Изд-во ВМВ, 2015. – 312 с.

11. Санникова О.П. Риск и принятие решений : [учебно-методическое пособие] / О.П. Санникова, А.И. Санников, С.В. Быкова. – Х. : Апекс+, 2007. – 60 с.

12. Санникова О.П. Эмоциональность в структуре личности : [монография] / О.П. Санникова. – Одесса : Хорс, 1995. – 334 с.

13. Чернобровкін В.М. Психологія прийняття педагогічних рішень : [монографія] / В.М. Чернобровкін. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. – 448 с.

14. Этциони Э. Простое решение / Э. Этциони // Эффективное принятие решений / пер. с англ. – М. : Альпина Бизнес Букс, 2006. – С. 49–60.

15. Sannikov A.I. Information system operator: the structure and components of personal choice // A.I. Sannikov // Наука і освіта. – 2016. – № 7 / СХХХХVIII. – С. 133–142.

УДК 159.938.3:378

CHARACTERISTIC OF PROFESSIONAL ABILITIES IN THE CONTEXT OF ACTIVITIES OF APPLIED PSYCHOLOGIST

Serediuk T.V., Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor of the Department of Practical Psychology
National Pedagogical Dragomanov University

This paper examines the problem of orientation of individual as to professional activity. Its essence is to create suitable conditions by the society in order to prepare individual for conscious decision on the choice of future professional activity, awareness of oneself as a subject of specific professional activity and comparison of one's own capabilities with psychological requirements of the profession to the specialist, awareness of one's own responsibility for successful execution and implementation of one's own abilities, self-regulation of behavior towards a positive outcome.

Key words: *profession, commitment to professional activity, professional activity, professional skills, professional orientation, creativity, attitude towards the chosen profession.*

Середюк Т.В. ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОФЕСІЙНИХ ЗДІБНОСТЕЙ У КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИКЛАДНОГО ПСИХОЛОГА

У статті досліджується проблема орієнтації особистості на професійну діяльність. Її сутність полягає у створенні суспільством відповідних умов для підготовки особистості до свідомого прийняття рішення щодо вибору майбутнього виду професійної діяльності, усвідомлення себе суб'єктом конкретної професійної діяльності й порівняння своїх можливостей із психологічними вимогами професії до фахівця, усвідомлення своєї відповідальності за успішне виконання діяльності та реалізацію своїх здібностей, саморегуляцію поведінки, спрямованої на досягнення позитивного результату.

Ключові слова: *професія, готовність до здійснення професійної діяльності, професійна діяльність, професійна майстерність, професійна спрямованість, креативність, ставлення до обраної професії.*

В статье исследуется проблема ориентации личности на профессиональную деятельность. Ее сущность заключается в создании обществом соответствующих условий для подготовки личности к сознательному принятию решения по выбору будущего вида профессиональной деятельности, осознания себя субъектом конкретной профессиональной деятельности и сравнения своих возможностей с психологическими требованиями профессии к специалисту, осознания своей ответственности за успешное выполнение деятельности и реализацию своих способностей, саморегуляцию поведения, направленную на достижение положительного результата.

Ключевые слова: *профессия, готовность к осуществлению профессиональной деятельности, профессиональная деятельность, профессиональное мастерство, профессиональная направленность, креативность, отношение к выбранной профессии.*

Introduction

There are quite a lot of scientific researches on the study of professional abilities of applied psychologist. Different authors identify different abilities, which can become the subject of analysis and diagnostics.

However, there is no clear recognition and generally accepted set of professional abilities, which would refer to applied psychologist. In our view, all of this dictates the need for analysis of the problem of professional abilities of applied psychologist as an important factor of the successful activity of a specialist.

Analysis of literature data and problem definition

In terms of acceleration of scientific and technological progress, the growth of complexity of the world, increase of dynamism of all processes, taking place in society, and lack of communication, tension in situations

of human relations appears, which causes enhancement of the role of psychological knowledge, especially of its practical aspect.

According to approaches to the study of the problem of human abilities, there are different views on the nature of professional abilities:

1) In phenomenological approach professional abilities mean "a set of relatively stable individually psychological personality traits, which determines success of training for a certain profession and its effective implementation on the basis of compensation of one psychological properties by the other ones". Professional abilities are not new special qualities, but some combinations of psychological attributes and processes, favourable to mastered profession (K. Platonov) [5].

2) According to ontological approach professional abilities mean individual properties of the subject of professional activity, which

determine the effectiveness of the formation and functioning of the subject of professional activity in the qualitative and quantitative way (V. Shadrykov) [12].

Oxford explanatory dictionary of psychology defines professional ability as a potential for certain profession. This term is used as a synonym to "forecasts". It usually refers to assessment of how an individual will succeed in a certain work and will be satisfied with it, based on his interests, abilities, education, training, etc. [1].

A. Markova stresses that professional abilities are individually psychological characteristics of personality, which meet the requirements of the professional activity and are a condition for its successful implementation [10].

V. Druzhynin offers such a definition of professional abilities: a set of general and specific properties of separate mental functions and their system relations, which have individual peculiarity (as severity) to ensure the successful mastering and implementation of activity [4]. Thus, professional abilities are a set of psychological characteristics of personality, which ensures high efficiency of professional activity; it is a condition of speed of acquisition of professional abilities, knowledge and skills, and it affects the level of competence of a specialist.

There are also general and special professional abilities. General professional abilities are psychological personality characteristics, required from the individual by a particular profession; they are determined by the subject of labour (technology, nature, etc.). Special professional abilities are psychological personality characteristics, which are required from the individual within the profession, but in a narrower way. Special professional abilities are determined by specific working conditions, including special one (lack of time, peculiarities of information, overload, etc.). Thus, it may be noted that professional abilities are necessary for successful implementation of professional activity. E. Zeyer defines professional activity as a socially meaningful activity, the performance of which requires specialized knowledge, skills and professional qualities, and also personality traits, determined by the profession [3; 4; 8].

Any human activity, including professional one, has external and internal components. The internal one include anatomical and physiological structures and processes, involved in the activity management by the central nervous system, and also psychological processes and conditions, included in the regulation of activity. Such mental processes as perception, imagination, memory, thinking, language

serve as key components of any human activity [2; 3; 4].

Each of these components requires detection of certain abilities by the person in order to make the activity, which is being carried out, successful. But success of the activity is not the only criteria of professionalism.

The word "professionalism" is used in different meanings. When it is said "this work requires professionalism", it refers to the regulatory requirements of profession to the personality. In this context professionalism is a set, a complex of personal characteristics, necessary for successful performance of activity. We would describe such understanding as "normative professionalism". In another sense this word is used when it is said "professionalism is inherent for this person". It means that the person has the necessary normative set of mental qualities and professionalism becomes an internal characteristic of personality. Such understanding means "real professionalism" of certain individual [3; 5; 6; 9]. Thus, professionalism of a person is not only achievement of the highest professional results, not only productivity, but certainly presence of psychological components – internal relation of person to work, the state of his mental qualities [9; 10].

The term "competence" adjoins the real professionalism. Domestic scholars, when analyzing the issue of competence, reveal the content of this concept through perspective of activity. Competence (from lat. *Comptens* – "rightfulness" corresponding, capable) serves as an individual characteristic of the degree of compliance with the requirements of the profession. Competence should be distinguished from expertise – defined sphere of issues which a person is authorized to solve [10; 11].

In modern labour psychology, organizational and professional psychology "competence" is the most often used in the context of professional activity and it is more often defined as:

1) synthesis of abilities, skills and knowledge, which are sufficient and relevant to perform certain labor functions;

2) combination of mental qualities, states, allowing to act independently and responsibly (effective competence) [10].

V. Slastonin associates professional competence along with the presence of specialized knowledge and skills, with a special feature of personality. This "special feature" can be considered as the ability of an individual, necessary for successful performance of professional functions [14].

According to V. Karandashva, professional competence of psychologist includes professional knowledge, skills and abilities and

it is also characterized by a range of professional opportunities, depth knowledge of tools, techniques and technologies of profession activity. It is manifested in its creative activity, in the active search for innovative approaches and innovative technologies, personal initiative and professional communication skills [14].

The purpose and objectives of research

There is a need to analyze the problem of professional abilities of applied psychologist as an important factor of success of activity of a specialist.

Main material and research results.

Activity of psychologist is always multidimensional and multifunctional, and therefore it raises problems of efficiency in the work for specialists of this relatively “young” specialty. Scientists are actively discussing and finding the optimal ways to resolve them. In particular, in scientific studies different aspects of development of theoretical model, which would determine standards and requirements to the personality of professional psychologist and his activities, are highlighted (M. Aminov, O. Bondarenko, I. Vachkov, I. Dubrovina, Ye. Romanova, L. Skrypko). The main individually psychological characteristics of personality, which affect the success of activity of applied psychologist, are detached (H. Abramova, M. Aminov, V. Molokanov, N. Bachmanova, N. Povyakel, N. Chepeleva etc.). The problems of professional training of applied psychologists were investigated (L. Karamushka, V. Panok, V. Rybalka, Ye. Romanova, N. Chepelyeva etc.). According to the classification of Ye. Klimova, profession of “applied psychologist” is in system “person-person”. The ability to establish and maintain contact with people, the ability to understand people, understand their characteristics are crucial here [7]. It means that the primary characteristic of the representatives of this profession should be their special humanitarian approach, i.e. focus on interaction with people with a clear consciousness of a person as the highest value of social development.

The activity of psychologists is quite widespread in different areas of society. Formation of psychological practice in Ukraine is characterized by intensive formation of vocational subject area of applied psychology, specification of the content of tasks and spread of technologies, which are used by psychologist to solve them. In recent studies a range of key areas and activities of applied psychologist, classes of typical practical problems, which cause the specificity of professional abilities of a specialist, is defined [9; 10; 11].

The study of practical experience of psychologists and acquaintance with practices of

social and psychological work in our country and abroad allow to highlight the following features of professional competence of specialist of this profile:

- congruence (correspondence) of set goals, objectives and functions with individual abilities, needs and actions of applied psychologist;

- integrative nature of the process and results of professional activity, which is based on the effective use of investigational and diagnostic, constructive and projective, forming and developing, corrective and therapeutical, communicative, analytical and evaluative and other technologies;

- creative nature of professional activity, which is based on the knowledge of psychological essence of processes and phenomena, broad knowledge, personal experience, an active search for innovative approaches and innovative technologies, personal initiative and broad professional communication skills;

- multivariate conditions of performance of professional requirements, which are implemented in a multifunctional and complex way with the necessary direct connection to a particular person, group, their relationships [10; 11].

So, two aspects are regularly distinguished in the activity of applied psychologist: professional and personal. They are interdependent and interrelated and merge into a single perspective of professional and personal projection and establishment of functional personality of psychologist.

Results of research and their discussion.

According to the nature of activity, the profession of “applied psychologist” refers to the creative class professions. These professions are related to the analysis, research, test, control, planning, organization and management, construction, design, development of new designs, making innovative decisions, they require independent and original thinking, high mental development and, as a rule, higher education [9].

The content of work of applied psychologist is predetermined by the logic of the process of psychological help, typical and specific problems, as well as features of the area of application. The structure of the psychologist activity provides for the following components: subject (the person who carries it), object (for whom it is specifically organized and to whom it is directed), thing (that is studied and changed in activity), purpose (to which it aspires), functions (which functions are performed here), means (methods and technologies through which the purpose is achieved) [9; 14].

The main tool in the work of applied psychologist is his own personality.

The psychologist as a subject of activity uses his own resource, own vision of the problem, with which he is referred to, for evaluation and correction.

The object, to which the work of psychologist is directed, is the identity of the client. The difference between psychologists-researchers and applied-psychologists is that the purpose of work of psychologists-researchers is a new theoretical explanation of the essence of objects and observed phenomena, and the purpose of work of applied psychologist – identification and registration of the state of an object according to the most significant parameters, immediate impact on an object on the basis of defined patterns and known regulations and psychotherapy and rehabilitation activities.

The content of work of applied psychologists is psychological reality of people and also factors affecting it. Applied psychologist uses a combination of different methods that have developed in different schools and directions in his psychotherapy practice. Psychological practice is focused on human subjectivity, applied psychologist works with the psychic reality of the individual. In a situation of psychological assistance psychologist deals with person as integrity [9].

Practical psychologist works as if with multiple realities:

- reality of mental life of a client, which it really is and which it seems to be for the client;

- reality of psychometric data obtained by means of specific method on the client's mental reality, and reality of the theory, which interprets these psychological data;

- the reality of his value-notional attitude to life in general, other people and the reality of a particular situation, themes (problems) and task of interaction with the client.

In this sense, the feature of activity of applied psychologist is that he keeps mental reality of the client as the theme of interaction and at the same time affects the inner world of a person, based on ethical considerations and recognition of the value of the individual of such a person. However, this effect is of a mediated nature. Psychologist, using common knowledge about people in general, helps a person, on the one hand, to realize his uniqueness, on the other hand, to realize typicality of main manifestations of his mental activity and the challenges, which he faces.

The aim of work of applied psychologist is a humane mission of assistance to the public in providing psychological care, providing social and psychological conditions for development

of each individual. Tasks of work of applied psychologist appear from the overall goal, but vary depending on the sphere, where applied psychologist works.

Any activity is carried out directly from subject to object, but the object is the main determinant for the content of activity.

Activity-cycle of applied psychologist may be the following: when he receives an order, he examines the work object, defines the purpose of this work and decides to perform professional activities. In future applied psychologist will produce optimal model, algorithm and technology of practical activity in order to achieve the expected results. If the appeal of the person is connected with his problems in relationships with children, psychologist primarily translates words into the mainstream of psychological diagnosis, in other words he describes the phenomena of life in story, given by the client, in the terms of science, in whose name he carries out practical activity.

The obtained results are passed to the client by the applied psychologist. Their conclusion must contain grounded recommendations. The client uses them in the overall context of his work and life, as well as targeted actions of psychodiagnostic, developmental, corrective nature or other measures [9; 10].

The impact of psychologist is specific procedures of regulating of mental states. The result of work of applied psychologist is changing qualitative and quantitative indicators of the problem with which the client turned to him.

The entire structure of professional activity of psychologist includes motivationally oriented complex, complete ensemble of professional diagnostic operations of educational, therapeutic, corrective and consultative nature, and analytical control and evaluation element.

The algorithm of this process is as follows:

- clarification of the aims and objectives of practical activity;

- study of psychological conditions and factors of the real situation and making decision on carrying out of psychological work;

- planning of psychological measures in terms of implementation of decision and organizing of their implementation according to the requirements of psychological principles and scientific advice;

- analysis of the results of work, life of subjects and psychological work;

- adjustment of one's entire activities [10].

Thus, understanding the meaning and value of one's one professional activity is the core of professionalism and it is the basis for actions of applied psychologist as subject for change of activity, behavior, resolution of conflicts and crises, creation of an opportuni-

ty to correct motives of activity, and it stimulates the need for professional improvement.

Conclusions.

Thus, professional abilities of applied psychologist are multicomponent structure, all components of which are closely interrelated, affecting the efficiency of professional activity and they are consistent with its requirements and define professional competence.

Understanding the meaning and value of one's own professional activity is the core of professionalism and it is the basis of actions of applied psychologist as a subject to change activity, behavior, resolve conflicts and overcome crises, create an opportunity for correction of motives of activity, stimulate the need for professional improvement.

Consequently, the research of capacity and creation of methods of diagnosis and development are essential for individualization of education and training, career guidance and professional selection, forecasting and psychological support of personality development.

REFERENCES:

1. Бирюков С.Д. Традиционные маркеры одаренности: дифференциально-психологический анализ структуры показателей / С.Д. Бирюков // Интеллект и креативность в ситуациях межличностного взаимодействия. – М. : ИП РАН, 2001. – С. 22–38.
2. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей / Д.Б. Богоявленская. – М. : МГУ, 2001. – 240 с.
3. Гуревич К.М. Профессиональная пригодность и основные свойства нервной системы / К.М. Гуревич. – М. : Наука, 1970. – С. 17–19.
4. Дружинин В.Н. Когнитивные способности: структура, диагностика, развитие / В.Н. Дружинин. – М. : ПЕР СЭ; СПб. : ИМАТОН-М, 2001. – 224 с.
5. Кічу Н.В. Компетентність саморозвитку майбутнього фахівця: особистісно орієнтовані технології формування у вищій школі / Н.В. Кічу // Науковий вісник Миколаївського державного університету. Серія «Педагогічні науки» : зб. наук. праць. – 2006. – Випуск 12. – Т. 1. – С. 80–87.
6. Коробка Л.М. Самопізнання та саморозвиток майбутніх соціальних педагогів у процесі формування психологічної готовності до професійної діяльності / Л.М. Коробка, Н.О. Данильченко // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2003. – № 599. – С. 169.
7. Климов Е.А. Как выбирать профессию / Е.А. Климов. – М. : Просвещение, 1984. – 160 с.
8. Максименко С.Д. До проблеми розробки освітньо-кваліфікаційної характеристики сучасного психолога / С.Д. Максименко, Т.Б. Ільїна // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – № 1. – С. 2–6.
9. Панок В.Г. Реформування змісту, форм і методів підготовки практикуючих психологів як нагальна вимога суспільної практики / В.Г. Панок // Проблеми підготовки і підвищення кваліфікації практичних психологів у вищих навчальних закладах. – К. : Ніка-Центр, 2002. – С. 18–28.
10. Пов'якель Н.І. Психологічні передумови становлення позитивної Я-концепції як базової компоненти професійного самовизначення психолога / Н.І. Пов'якель, І.О. Блохіна. – К. : НПУ, 1999. – Вип. 2 (5). – С. 177–183.
11. Чепелева Н.В. Соціокультурні фактори розуміння та інтерпретації особистого досвіду / Н.В. Чепелева // Актуальні проблеми психології: Психодіагностична герменевтика / за ред. Н.В. Чепелевої. – К. : Міленіум, 2005. – Т. 2. – Вип. 3. – С. 6–13.
12. Шадриков В.Д. Психология деятельности и способности человека / В.Д. Шадриков. – М. : Издательская корпорация «Логос», 1996. – 320 с.
13. Яремчик С.В. Професійно-психологічна спрямованість особистості майбутнього вчителя / С.В. Яремчик // Педагогіка і психологія. – 2001. – № 1 (30). – С. 89–97.
14. Яценко Т.С. Теоретические основы активного социально-психологического обучения учителей / Т. Яценко. – К. : Вища школа, 1992. – 208 с.

УДК 159.9.01

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО РОЗКРИТТЯ ОСОБИСТІСНОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПОЗИЦІЇ

Тавровецька Н.І., к психол. н., доцент,
завідувач кафедри практичної психології
Херсонський державний університет

У статті висвітлено актуальну проблему психології особистості – концептуальні межі поняття «позиція особистості». Розкрито основні теоретико-емпіричні підходи до визначення особистісної психологічної позиції. У процесі аналізу категорії «позиція особистості» встановлено, що вона є процесом і результатом вибору відповідної поведінки або вчинків на основі стосунків, що виражаються в цілях і мотивах, поглядах і цінностях особистості. У результаті огляду різноманітних підходів щодо розкриття змісту позиції особистості зазначено необхідність розглядати її як складну, системно-понятійну, багатомірну категорію.

Ключові слова: позиція особистості, психологічна позиція, диспозиції особистості.

В статье освещена актуальная проблема психологии личности – концептуальные границы понятия «позиция личности». Раскрыты основные теоретико-эмпирические подходы к определению личностной психологической позиции. В процессе анализа категории «позиция личности» установлено, что она представляет собой процесс и результат выбора соответствующего поведения или поступков на основе отношений, выражающихся в целях и мотивах, взглядах и ценностях личности. В результате рассмотрения различных подходов к раскрытию содержания позиции личности отмечена необходимость рассматривать ее как сложную, системно-понятийную, многомерную категорию.

Ключевые слова: позиция личности, психологическая позиция, диспозиции личности.

Tavrovetska N.I. MAIN APPROACHES TO DISCLOSURE OF PERSONAL PSYCHOLOGICAL ATTITUDE

The actual problem of personality psychology as conceptual boundaries of the concept «the individual attitude» is cleared up in the article. The basic theoretical and empirical approaches to the definition of the individual attitude are determined. In the analysis of the category «the individual attitude» it has been found that it is the process and the result of the choice of appropriate behavior or actions based on relationships that are expressed in aims and motives, views and values of the personality. In the survey of various approaches to disclosing the content of the individual attitude, the necessity to study it as a complex, system-conceptual, multidimensional category is indicated in the article.

Key words: individual attitude, psychological attitude, disposition of the individual.

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні, яка перебуває у економічній, соціальной, політичній, етнічній кризі, гостро постала проблема психологічної позиції як чинника забезпечення соціальної зрілості особистості. Суспільство випробовує зростання потоку недостовірної інформації, її несвоєчасного надходження. У такий час становлення особистості відбувається в умовах соціальної невизначеності, невпевненості, а процес становлення позиції особистості набуває характеру перетворення, трансформації або викривлення. Творення своєї внутрішньої позиції, яка б допомогла людині долати дію несприятливих факторів оточення, є важливою умовою активізації та реалізації її особистісного потенціалу. Володіння стійкою психологічною позицією створює сприятливий ґрунт для належної соціалізації особистості, яка володіє достатнім рівнем психологічних знань і стратегій для ефективною адаптації в соціальному середовищі. Саме цим зумовлена

актуальність вивчення психологічної позиції індивіда з погляду психології.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У роботах вітчизняних психологів, філософів, присвячених проблемам особистості, введено поняття «позиція особистості». До таких праць належать дослідження А. Адлера, Б.Г. Ананьєва, Б.П. Бетинаса, Л.І. Божович, Л.П. Буєвої, Н.В. Будракова, Д.О. Леонтьєва, В.М. Маркіна, В.М. М'ясищева, Б.Д. Паригіна та ін. Аналіз вищезазначених праць підтверджує ідею про те, що «позиція особистості» дедалі більше привертає увагу вчених й активно вводиться у глосарій різних наук. Повної однастайності серед психологів у класифікації позиції не існує, частіше це поняття застосовується в діапазоні позиція-статус, позиція-ставлення і позиція-роль, які представляють собою місце людини в потенційній взаємодії (статус – те місце, яке людина може зайняти в реальній взаємодії, на думку оточення, ставлення – те місце в

реальній взаємодії, яке прийнятне для неї за її власною думкою). Водночас цей термін уживається в багатьох різноманітних контекстуальних смислах, позначаючи різні категорії та характеристики особистості чи соціальних явищ.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в теоретичному вивченні й окресленні концептуальних меж поняття «позиція особистості».

Виклад основного матеріалу дослідження. У Словнику іншомовних слів позиція (лат. *positio* – становище) представлена як: 1) становище, роль, місце когось, чогось у житті, політиці, мистецтві та ін.; 2) точка зору, ставлення до чогось, що визначає характер поведінки, дії.

Радянські вчені розглядали позицію суб'єкта як: виконання соціальної ролі за пропонуваними нормами із системою очікувань, які висувають до цього суб'єкта як суспільство загалом, так і окремі групи (І.С. Кон); як стани в суспільстві, групі або соціальній позиції; як ставлення людини до дійсності загалом або до різних її областей чи позиція особистості; місце людини в безпосередній взаємодії, в актуальній ситуації або рольовій позиції (М.Д. Лаптева); роль, яку суб'єкт виконує відповідно до свого соціального стану і конкретної ситуації (Б.Д. Паригін).

Термін «позиція» вперше використав австрійський психолог та лікар, основоположник індивідуальної психології А. Адлер. У широкому сенсі категорію «позиція» (від латин. *positio*) він розглядає як стійку систему ставлень людини до певних сторін дійсності, що проявляються у відповідній поведінці та вчинках [16]. У більш вузькому визначенні позицію досліджують як певний погляд на конкретне питання, оцінку явища, події, а також дію й поведінку, зумовлені цим ставленням та оцінкою.

Позиція характеризує «місце» людини в її життєдіяльності: чи є вона справжнім суб'єктом або життя складається з обставин. Позиція визначає суб'єктивні стосунки (ціннісні орієнтації, інтереси, мотиви, установки); стійкі та типові для суб'єкта способи здійснення свого життя, взаємостосунки з оточенням і спрямованість особистості як «відношення того, що особистість отримує від суспільства, до того, що вона дає, вносить у його розвиток» [8, с. 311].

А.В. Петровський з погляду соціально-психологічної концепції розвитку особистості виділяє поняття «соціальна позиція». Зміст його він розкриває як місце особистості в системі взаємостосунків у групі, які будуть регламентувати стиль поведін-

ки. Б.Д. Паригін також говорить про зв'язок позиції людини з тією роллю, яку вона виконує відповідно до її соціального стану і конкретної ситуації: «З позиції особистості по суті й починається той структурний пласт психіки, який характеризує особистість вже не як об'єкт, а як суб'єкт соціальних відносин» [11].

Деяко інший підхід до проблеми ми знаходимо у працях Д.О. Леонтьєва. Він наголошував, що позиція – не результат, а передумова та детермінанта розвитку особистості та її свідомості. Необхідність зайняти ту чи іншу позицію, визначити своє ставлення до життя об'єктивно постає перед кожною людиною на певному етапі її життєвого шляху. Таким чином, Д.О. Леонтьєв розглядає позицію як процес самостійної діяльності особистості, зміст якої має прояв у моральному виборі. Позицію, як і людину загалом, творить діяльність. Позиція – це умова розвитку особистості. Тільки усвідомивши свою позицію, індивід може піднятися на новий рівень розвитку.

Описуючи у своїх роботах розвиток психіки дитини, Д.О. Леонтьєв зазначає, що «<...> зміна місця, що займала дитина в системі суспільних відносин, є те перше, що треба зазначити, намагаючись підійти до вирішення питання про рушійні сили розвитку її психіки. Однак саме собою це місце не визначає, звичайно, розвитку, воно лише характеризує певну, досягнуту ступінь. Те, що безпосередньо визначає розвиток психіки дитини, – це саме її життя, розвиток реальних процесів цього життя, інакше кажучи, розвиток діяльності дитини, як зовнішньої, так і внутрішньої. А її розвиток, зокрема, залежить від певних життєвих умов» [7].

У своїх роботах Н.Ф. Радіонова позицію тлумачить як певну систему, що має об'єктивно-суб'єктивний характер. Об'єктивний характер детермінується суспільним життям, а її зміст визначається природою суспільних відносин. Суб'єктивний характер позиції зумовлено безпосередньою участю людини у її формуванні під впливом свідомості. Позиція, за словами авторки, дає можливість уявити «простір», у якому і здійснюється «рух» людини, та одночасно «суб'єктний простір». Позиція суб'єкта описує також і його часову організацію: кожне ставлення має свій час відтворення (через механізм об'єктивізації та суб'єктивізації), протягом якого воно є активним, значущим; а усі в сукупності ці ставлення характеризують структуру особистісного часу, яка є детермінантою взаємодією людини зі світом. Таким чином, за Н.Ф. Радіоною, позиція як система ставлень характеризує людину

багатоаспектно: в єдності об'єктивного та суб'єктивного, зовнішнього та внутрішнього, потенційного та актуального, соціального та психологічного [12, с. 17].

В.А. Гневашева виділяє такі основні аспекти трактування категорії «позиція»:

– змістовний (внутрішній) – знання, життєвий досвід, система поглядів, цінностей, відносини особистості;

– процесуальний (поведінковий) – вирішення суб'єктом конкретних завдань [6, с. 60].

Інтерпретацію поняття «психологічна позиція» В.М. М'ясищев розглядає в контексті системи ставлень. Згідно зі своєю теорією ставлення автор розглядає позицію як психологічне ядро особистості, індивідуально-цілісну систему її суб'єктивно-оцінної, свідомо обраного ставлення до дійсності. Це система пізнавальних, мотиваційних, емоційних ставлень, ставлення до світу, що є джерелом активності [9].

Позиція визначається, з одного боку, тими вимогами, очікуваннями й можливостями, які пред'являє та надає людині суспільство, а з іншого – внутрішніми, особистісними джерелами активності: потягами, переживаннями, мотивами та цілями, ціннісними орієнтаціями, світоглядом, ідеалами. Серед різного виду ставлень у позиції важливим є суб'єктне ставлення, яке виокремлюють представники суб'єктного підходу у психології. Суб'єктне ставлення – це вираження активної конкретно обраної психологічної позиції особистості, це основа її суб'єктивного світу.

У дослідженнях К.О. Абульханової-Славської, Б.Г. Ананьєва, О.М. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна зазначено, що ставлення слугує базою особистості лише тоді, коли воно реалізується у процесі діяльності [1; 2; 13]. Для становлення особистості та її повноцінної соціалізації виняткове значення має вся система ставлень, у яку вона включена. Якість включення особистості в ту чи іншу соціальну ситуацію залежить від того, як суб'єкт її розпізнає, проблематизує й інтерпретує. Вивчення позиції крізь призму особистісного ставлення підсилює її суб'єктивний характер, оскільки ставлення радше передбачає її суб'єктивну позицію в навколишній дійсності, ніж об'єктивний зв'язок особистості із цим середовищем. Подібно до цього визначаємо психологічну позицію суб'єкта як комплексну характеристику режимів діяльності відповідно до здатності, стану, ставлення суб'єкта, з одного боку, його стратегії і тактики – з іншого, а також об'єктивної динаміки діяльності.

М.М. Боритко та О.А. Мацкайлова в монографії «Становлення суб'єктної позиції учня в

гуманітарному просторі уроку» наголошують, що «позиція – це найбільш цілісна характеристика людини як особистості й індивідуальності. Якщо особистість – це визначеність позиції людини у відношенні з іншими, то індивідуальність – це визначення власної позиції в житті, сама визначеність усередині самого свого життя <...>» [5, с. 11].

Аналогічні погляди ми знаходимо в авторефераті Н.В. Щукіної, згідно з думкою якої позиція є «інтегративною характеристикою особистості, що відображає активно-виборче, ініціативно-відповідальне, перетворювальне відношення» до самої себе і до інших сторін життя [14, с. 8]. Н.В. Щукіна виділяє три структурні компоненти позиції: мотиваційно-ціннісний, когнітивний і регулятивно-діяльнісний. Мотиваційно-ціннісний компонент включає усвідомлений вибір, ставлення до самого себе як до суб'єкта якої-небудь діяльності. Когнітивний компонент включає достатній рівень інтелектуального розвитку особистості, необхідний масив наукових знань про цю діяльність. Регулятивно-діяльнісний компонент відображає поведінку особистості як суб'єкта діяльності.

Результати аналізу поняття «психологічна позиція» як структурного утворення особистості показали, що хоч і традиційно виявом особистісної позиції вважають сукупність основних ставлень до світу, до людей, до себе, вони зумовлені різними структурними компонентами та інтегральними характеристиками особистості. Науковці виокремлюють декілька основних підходів до розкриття особистісної психологічної позиції.

Розглянемо їх більш детально:

1. Позиція як найвищий рівень інтеграції індивідуального розвитку особистості – зрілість (Л.І. Анциферова, Л.І. Божович та ін.). Говорячи про формування особистості в дитячому віці, Л.І. Божович наполягає на тому, щоб розрізнити позицію як «об'єктивну позицію дитини, яку вона займає в житті», її власну «внутрішню позицію, тобто те, як вона сама ставиться до навколишнього світу і насамперед до своєї позиції і яку позицію вона хоче займати». А ця внутрішня позиція виникає «<...> між тим місцем, яке вона займає в системі доступних їй людських відносин (а отже, і між відповідними вимогами до неї), з одного боку, і тими психологічними особливостями, які у неї вже сформувалися в результаті її попереднього досвіду, з іншого боку». І ясність цієї внутрішньої позиції не лише робить зрозумілим «її ставлення до того чи іншого явища, але й виявляє всю систему її ставлень до дійсності» [4].

2. Позиція як становлення основних життєвих відносин – ставлень, що визначають поведінку і вчинки людини, спосіб включення в загальний хід життя (В.М. М'ясищев). За визначенням В.М. М'ясищева, позиція суб'єкта – це інтеграція домінантних вибіркового ставлень індивіда в будь-якому значущому для нього питанні. Людина виокремлює протистояння свідомості теперішнього і перспектив майбутнього в кожному своєму вчинку. Саме ставлення визначають позицію людини, вони є усвідомленими, а отже, свідомість – це одна з головних характеристик позиції людини [9].

3. Позиція як свідомо пізнавально-перетворювальна самоактивність індивіда (К.О. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, М.Й. Боришевський, С.Л. Рубінштейн). У цьому контексті позицію розглядають як пізнання та оцінку навколишнього світу на основі зіставлення із власною системою цінностей, потребами, інтересами, переконаннями, совістю, що приводить до певних способів взаємодій зі світом. Б.Г. Ананьєв під позицією людини розумів «складну систему ставлення особистості (до суспільства загалом, до спільностей, яким вона належить, до праці, людей, до самої себе), установок і мотивів, якими вона керується у своїй діяльності». Вступаючи у складні багатосторонні відносини з навколишнім світом, людина стикається з об'єктивною необхідністю самостійно розпоряджатися власним життям, вибирати життєвий шлях [2]. Автор вказує на інтеграційну характеристику життєвої позиції людини в її самоздійсненні.

С.Л. Рубінштейн, розкриваючи суть життєвої позиції, писав, що основою її є «світогляд, який визначає реалізацію життєвої позиції, виявляється в діяльності і поведінці відповідно до усвідомлених цілей особистості, яка володіє можливістю вибору цілей і засобів їх досягнення, оскільки в них найповніше виявляється активність, індивідуальність і самостійність особистості». Позиція, як відмічає С.Л. Рубінштейн, – це вибіркоче ставлення особистості до цілей, що стоять перед нею, і завдань. Вона, за його словами, має прояв у вибірковій мобілізованій готовності до діяльності, спрямованої на їх здійснення. «Позиція обумовлює певну лінію поведінки і сама обумовлюється нею» [13, с. 361].

4. Позиція як система усвідомлених загальних смислових утворень, що закріплює єдність і самоідентичність особистості у певних періодах часу, надовго визначає головні характеристики особистості, її стрижень, мораль (О.Г. Асмолов, Б.С. Братусь, Л.С. Виготський, В. Франкл). Людина, яка

займає певну позицію, демонструє свою модель взаємодії, у яку вона вважає можливим вступати, і займає місце, яке вона вважає за потрібне зайняти. О.Г. Асмолов зазначає, що «діяльність визначає особистість, але особистість вибирає ту діяльність, яка її визначає» [3, с. 35].

На суб'єктивному рівні структурної організації особистості вчені виділяють диспозиції («суб'єктивні» позиції), основу яких складає життєва позиція особистості як стійка спрямованість на певні цінності. Теорія диспозицій особистості спирається на наукові досягнення як психології особистості, так і соціальної психології. Загальнопсихологічна теорія диспозицій належить Г. Олпорту [10]. Диспозиції особистості характеризуються інтенцією – направленістю, до якої входять різні спрямування і бажання особистості (плани, амбіції). Наведемо основні ідеї диспозиційної теорії Г. Олпорта:

1) «кожна людина має унікальний набір рис, що багато в чому визначають її поведінку в різних ситуаціях. Отже, людина демонструє певну сталість у своїх діях, думках, емоціях незалежно від плину часу, подій та життєвого досвіду;

2) кожна людина унікальна. У світі неможливо знайти людей, абсолютно ідентичних».

Г. Олпорт запропонував виділяти три типи диспозицій: кардинальні, центральні та вторинні.

Кардинальна диспозиція пронизує людину, майже всі вчинки можна звести до її впливу. Ця надзвичайно генералізована диспозиція не може залишатися прихованою, якщо, звичайно, це не така риса, як потаємність – володар її може стати відлюдником, і тоді ніхто не пізнає його схильностей. Однак в інших випадках наявність такої кардинальної диспозиції або головної пристрасті може зробити її власника свого роду видатною постаттю.

Центральні диспозиції – не настільки вищепні, але все-таки досить яскраві характеристики людини, такі собі будівельні блоки індивідуальності. Центральні диспозиції найкраще порівняти з якостями, що наводяться в рекомендаційних листах (пунктуальність, уважність, відповідальність). Центральні диспозиції проявляють такі тенденції у поведінці людини, які можуть легко виявлятися оточенням.

Риси менш помітні, менш узагальнені, менш стійкі і, таким чином, менш придатні для характеристики особистості називаються вторинними диспозиціями. У цю рубрику слід включити переваги в їжі та одязі, особливі установки і ситуаційно обумовлені характеристики людини [10].

Модель диспозицій запропонував радянський вчений В.О. Ядов [15] у своєму установчо-позиційному підході до визначення структури особистості. На його думку, людина має складну систему різних диспозиційних утворень, які регулюють її поведінку й діяльність. Диспозиції (або позиції) являють собою комплекс готовності свідомості й нервової системи людини діяти певним чином. Такі позиційні утворення виникають кожного разу за зустрічі певної потреби з відповідною ситуацією її потенційного задоволення.

Диспозиції організовані ієрархічно й утворюють чотири рівні.

Перший рівень, найнижчий, утворюють елементарні фіксовані установки (set), які формуються на основі вітальних потреб людини. Вони утворюються в найпростіших ситуаціях. Наприклад, ступивши на ескалаторні сходи, ми певний час ще продовжуємо рухатися, хоча нікуди не поспішаємо. Як правило, такі установки не усвідомлюються й не переживаються. Основний осередок їх формування – це умови сімейного оточення дитини як основного джерела її первинної соціалізації, різноманітні предметні ситуації. Відповідний їм метод формування – привчання.

Другий рівень – це рівень складніших диспозицій, який формується на основі потреб людини у спілкуванні. Це здійснюється в малих групах і в тих ситуаціях, які задані діяльністю в таких групах. Подібні особистісні утворення називаються соціальними фіксованими установками, або атитюдами (ставленнями). Порівняно з установками попереднього рівня, атитюди мають не лише поведінковий, а й афективний (як ставлення до інших) і когнітивний (як усвідомлення такого ставлення) компоненти. Таким способом сформована більшість комунікативних навичок і вмінь людини.

Третій рівень базових соціальних установок охоплює диспозиції, у яких фіксується загальна спрямованість інтересів особистості щодо конкретної сфери соціальної активності (сфера професійних інтересів, певного виду відпочинку, політичної активності тощо). Такі базові соціальні установки концентрують особистість на певній царині діяльності, виражають її ставлення до цієї діяльності, усвідомлюються нею як пріоритетність певного стилю власної поведінки порівняно з іншими.

Четвертий, найвищий, рівень диспозицій утворює система ціннісних орієнтацій особистості, під якою розуміється стійка система спрямованості інтересів і потреб людини. Це виражає її ставлення до цілей життєдіяльності і до засобів задоволення їх. Цілепо-

кладання на цьому рівні – це певний «життєвий план», найважливішим елементом якого виступають окремі життєві цілі, пов'язані з головними соціальними сферами діяльності людини – працею, пізнанням, сімейним і суспільним життям [15, с. 88].

Описана система диспозиційних утворень виступає регулятором поведінки людини. Установки першого рівня регулюють безпосередні реакції людини на актуальну предметну ситуацію. Другий рівень регулює вчинки особистості у звичних ситуаціях взаємодії з оточенням. Третій рівень забезпечує регуляцію системи вчинків людини. Четвертий, найвищий, рівень регулює поведінку й діяльність людини у найбільш значущих ситуаціях її соціальної активності, зокрема у проблемних, конфліктних ситуаціях чи в ситуаціях морального вибору.

Висновки із проведеного дослідження. Отже, можемо зробити висновок, що позиція – це і процес, і результат вибору відповідної поведінки або вчинків на основі стосунків, що виражаються в цілях і мотивах, поглядах і цінностях особистості. Позиція особистості – це система ціннісних орієнтацій та установок людини, які відображають спосіб її ставлення до когось або до чогось. У позиції виділяють три компоненти: інтелектуальний – знання про щось як суб'єктивний образ об'єкта ставлення; емоційний – як переживання ставлення; поведінковий, що реалізує спосіб активності до об'єкта ставлення.

Елементи позиції виступають не лише регуляторами поведінки особистості, а й рушійною силою її соціального і психічного розвитку. Закріплюючись через реалізацію в суспільній практиці, позиція втілюється в такі риси характеру: комунікативні (як ставлення до інших), суб'єктно-діяльнісні (як ставлення до предметного світу) та рефлексивні (як відображення ставлення людини до самої себе). Позиція особистості показує реальне діяльнісне ставлення людини до подій. Зазначені структурні компоненти «суб'єктної позиції» складають зміст «життєвої позиції» особистості й реалізуються у повсякденному житті.

У процесі аналізу основних напрямів дослідження особистісної психологічної позиції підкреслено, що головним джерелом її формування є світогляд людини, система життєвих цінностей, життєвий і професійний досвід, набуті знання, уміння, навички. Психологічна стабільність та чітка позиція людини щодо інформаційних факторів суспільного життя забезпечує її стабільність, впливаючи на соціальну зрілість, на психологічне благополуччя, на самовизначення та самореалізацію.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. / К.А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Б.Г. Ананьев. – М. : Наука, 1977. – 380 с.
3. Асмолов А.Г. О некоторых перспективах исследования смысловых образований личности / А.Г. Асмолов, Б.С. Братусь // Вопросы психологии. – 1979. – № 4. – С. 35–46.
4. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л.И. Божович // Возрастная и педагогическая психология. – М. : Изд-во МГУ, 1992. – С. 190–229.
5. Борытко Н.М. Становление субъектной позиции учащегося в гуманитарном пространстве урока : [монография] / Н.М. Борытко, О.М. Мацкайлова ; науч. ред. Н.К. Сергеев. – Волгоград : Изд-во ВГИПКРО, 2002. – 132 с.
6. Гневашева В.А. Становление профессиональной позиции личности / В.А. Гневашева, Э.В. Сукталиева, Н.Ф. Терпугова // Образование и образованный человек в XXI веке. – 2007. – № 3. – С. 60–63.
7. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – 2-е изд. испр. – М. : Смысл, 2003. – 487 с.
8. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. – М. : Директ-Медиа, 2008. – С. 311.
9. Мясичев В.Н. Психология отношений / В.Н. Мясичев // Избранные психологические труды. – М., 2003. – 151 с.
10. Олпорт Г. Становление личности: избранные труды / Г. Олпорт ; под общ. ред. Д.А. Леонтьева ; пер. с англ. Л.В. Трубицыной, Д.А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2002. – 461 с.
11. Парыгин Б.Д. Социальная психология. Проблемы методологии, истории и теории / Б.Д. Парыгин. – СПб. : ИГУП, 1999. – 592 с.
12. Радионова Н.Ф. Взаимодействие педагогов и старших школьников : [учебное пособие к спецкурсу] / Н.Ф. Радионова. – Ленинград, 1989. – 84 с.
13. Рубинштейн С.Л. Самосознание личности и ее жизненный путь / С.Л. Рубинштейн // Основы общей психологии. – СПб. : Питер, 1999. – 720 с.
14. Щукина Н.В. Развитие субъективной позиции будущих офицеров в образовательном процессе военного вуза : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / Н.В. Щукина. – Рязань, 2006. – 22 с.
15. Ядов В.А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности: Диспозиционная концепция / В.А. Ядов. – 2-е изд. расш. – М. : ЦСПиМ, 2013. – 376 с.
16. Adler A. The Individual Psychology of Alfred Adler / A. Adler ; ed. by H.L. Ansbacher, R.R. Ansbacher. – N. Y. : Harper Torch Books, 1956. – 504 p.

УДК 159.938.3:378

СОЦИАЛЬНАЯ МОРАЛЬНО-ЭТИЧЕСКАЯ ТЕРАПИЯ: ФЕНОМЕН «МАЙДАНА»

Ткаченко А.А., к. пед. н.,
доцент кафедры психологии, докторант факультета психологии
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко

В статье представлены общие теоретические предпосылки развития общества на основе эффектов «взросления» и «дрейфа» феномена «Майдана», а также психологии «донбасской войны» в контексте идеи социальной терапии Э. Фромма и авторского психологического подхода «дело жизни» (ДЖ-подход).

Ключевые слова: социальная терапия, феномен «Майдана», «донбасская война», подход «дело жизни» (ДЖ-подход), «смысло-духовная вертикаль» (СДВ).

У статті представлено загальні теоретичні передумови розвитку суспільства на основі ефектів «дорослішання» та «дрейфу» феномена «Майдану», а також психології «донбасівської війни» в контексті ідеї соціальної терапії Е. Фромма та авторського психологічного підходу «справа життя» (СЖ-підхід).

Ключові слова: соціальна терапія, феномен «Майдану», «донбасівська війна», підхід «справа життя» (СЖ-підхід), «смысло-духовна вертикаль» (СДВ).

Tkachenko A.A. SOCIAL MORAL AND ETHICAL THERAPY: THE PHENOMEN „MAJDAN”

In the article general theoretical pre-conditions of development of society are presented on the basis of effect «maturing» and «drift» of the phenomenon „Majdan” and also psychology of „Donbas war” in the context of idea of social therapy of E. Fromm and authorial psychological approach „cause life” (CL-approach).

Key words: social therapy, phenomenon of „Majdan”, „Donbas war”, approach „cause life” (CL-approach), „sense-spiritual vertical” (SSV).

Постановка проблемы. В современном обществе назревает глобальный цивилизационный кризис, проявляющийся как масштабные социальные изменения или международный терроризм. В Украину этот кризис уже пришел в виде «майданов» и «донбасской войны». Сейчас здесь накапливается бесценный опыт выживания (существования) в новых социальных кризисных условиях развития общества. Принимая необратимость такого процесса как данность, возникает вопрос понимания его сущности и определения закономерностей и путей развития: революционный путь, связанный с социальными потрясениями, обычно обусловленными привнесением извне какой-то идеологии; эволюционный (терапевтический), предполагающий глубинные как внутриличностные, психологические, так и социальные изменения.

Подобную проблему еще полвека назад затрагивал Э. Фромм в контексте идеи социальной терапии. Довольно целостно это представлено в ходе анализа соотношения в человеке социального и психологического в наследиях двух великих ученых-мыслителей и одновременно практиков – З. Фрейда (в психологии) и К. Маркса (в социальной экономике). Фундаментальное различие видится в их концепциях природы сил подавления, воздействующих на человека. Для К. Маркса – это исторические силы, эволюционирующие в процес-

се социально-экономического развития, когда сознание человека определяется его бытием как практикой жизни. При этом подавление уменьшается в процессе социальной эволюции. Для З. Фрейда – это физиологические (либидо) или биологические (инстинкт жизни и смерти) силы. При этом развитие как социальная эволюция связано, скорее всего, с усилением подавления [12].

Очевидно, существует компромиссный путь, который можно рассматривать как социальную морально-этическую терапию. При этом ведущее место в личностном и социальном развитии занимает психологическое (психотерапевтическое) воздействие, а идеология выполняет подавляюще-мотивационную, не перерастающую во фрустрацию, функцию. Речь идет о поиске в жизни современного человека какой-то общей сферы соприкосновения внешнего социального (идеологического) и внутреннего (психологического). Очевидно, там существует некая «ничейная зона», куда еще не зашла ни психологическая, ни социальная наука, но где сейчас и происходят основные жизненные процессы.

В своем научном наследии А. Леонтьев еще в 70-х гг. прошлого столетия отмечал, что разработка системы понятий психологии деятельности остановилась и «замерзла» [5, с. 256]. При этом он разделял внутреннюю («богу богово») и внешнюю

(«человеческую») деятельность, обращая внимание на то, что в последней образовалась некая «ничейная зона», которая не является психологической. Тогда научная психология полностью уступила место советской идеологии. Когда в конце прошлого века последняя стала уходить в небытие, в освобождающуюся «ничейную зону» бурно ринулись сначала всевозможные экстрасенсорно-целительские ненаучные направления и течения, затем лишенные этических норм рекламные и другие психо- и политехнологии. В результате наше общество, особенно российское, в своей подавляющей массе под влиянием массовой манипуляции сознанием пришло к «психологической депортации» в «касту отверженных» (по мнению известного российского психолога, профессора А. Асмолова [1]).

В украинском обществе один за другим по нарастающей стали возникать феномены «майданов», в своей сущности ориентированные на социальное и личностное развитие на основе высших этических и духовных ценностей. Архетипическая мудрость народа взяла верх, не позволив превратить украинцев в бездумную массу, управляемую с «зомбоящика». Это привело к кардинальным социальным и личностным трансформациям. Многие украинцы стали «другими», появились принципиально новые общности «майданников», «АТОшников», «волонтеров». Возникло жесткое противостояние с Россией и россиянами, переросшее в «донецкую войну», в которой российская разрушительная психотехнологическая и военная машина неожиданно для себя натолкнулась на силу духа украинского народа и была остановлена.

Именно тогда показал свою «живучесть» в военной психологической практике авторский подход «дело жизни» (ДЖ-подход), ориентированный на самоопределение личности в стремлении к достижению высшего предназначения. Это позволяло психологическую работу совмещать с душпастерской помощью в тандеме военного психолога и капеллана. Оказалось, что введение в психологию понятия «дело жизни», характеризующего первопричину жизни личности, способно заполнять эту «ничейную зону». Сейчас отечественная научная психология и практика, оказавшись вместе с украинским обществом внутри этих процессов, занимает в них особое место. Попробуем в общих чертах это проанализировать.

Развитие феномена «Майдана» как социальная морально-этическая терапия. В результате нашего исследования впер-

вые возникшего феномена «Майдана» (Майдан-2004) было предложено научное осмысление этого явления в контексте ДЖ-подхода, а также гипотезы возможности его «взросления» и «дрейфа» как начала глобального процесса социальной морально-этической терапии украинского общества [8].

В дальнейшем указывалось на вероятность возникновения следующего «Майдана», но уже значительно «повзрослевшего», более масштабного и энергетически насыщенного, что было обобщено в монографии [9]. Спустя 9 лет таковой действительно возник как «Евромайдан», вскоре переросший в «Майдан достоинства» (в дальнейшем Майдан-2013/2014). В его пассивной фазе (конец 2013 г.) было проведено исследование основных характеристик по ранее апробированной методике на Майдане-2004. Общие количественные показатели выраженности оцениваемых параметров и качественная характеристика анализа нарративного материала и бесед с «майдановцами» обнаружили признаки подтверждения гипотезы «взросления», что уже можно было рассматривать как закономерность. Если тогда Майдан можно было считать «детским», то в настоящий момент появились все признаки «подросткового». Особенно выделялось такое новообразование как «самосознание», включая самоорганизацию и самоопределение «майдановца» как ДЖ-личности (стремящейся к достижению высшего предназначения). Это было обобщено во втором издании монографии [11].

В теоретическом осмыслении этого феномена мы пришли к тому, что его следует рассматривать в контексте постулата непрерывности наполнения Разума, что понимается как постижение и творение Смысла. Такой аксиологический ориентир развития, направленный в будущее, наиболее целостно можно представить в контексте философского принципа «всеединства» (по В. Соловьеву), а также психологического понимания «духовной вертикали» (по В. Зинченко [2; 3]), «смысловой вертикали» (по В. Чудновскому [13]) и нашего понимания «дело-жизненной вертикали» [10].

Тогда феномен «Майдана» определяется как ноосферное образование, направленное на достижение обществом высшего предназначения (реализация ДЖ). В общем, это представляется как глобальный универсальный механизм в виде «смысло-духовной вертикали» (далее – СДВ), проявляющейся как статическое (структурное) и динамическое (процессуальное) образование взаимодействия ноосферы и

биосферы. Что-то вроде глобального психологического «торнадо» (в дальнейшем СДВ и «Майдан» будем рассматривать как синонимы).

Как инструмент реализации ДЖ-общества, СДВ формируется на основе принципа «медиационности», который понимается как «соединение несоединимого», включая крайние инверсионные позиции (соответственно реальное и идеальное общество). В такой функции СДВ является медиатором с поступковой энергетической основой (смотри психологию поступка по В. Роменцу [6; 7]). В целом, на основе поступкового механизма эта энергия прирастает за счет разницы потенциалов между субъективной и объективной составляющими онтологического и аксиологического планов СДВ путем осмысления «совершенного» (сделанного, сотворенного). Пассионарная энергия поступка трансформируется в смысловую энергию личности, которая направляется на осуществление новых поступков. Таким образом, «Майдан» творит в поступке, «одухотворяет» и накапливает смысловую энергию, расширяющую сознание личности и общества, приближая их к «Идеалу».

Базовым смысловым ядром и аксиологическим ориентиром функционирования этой СДВ могла бы стать некая «соборная идея» развития в направлении создания нового общества, осмысление и творение которой могло бы пролить свет на сохранение цивилизованных рамок дальнейшего ненасильственного протекания начавшихся процессов. Очевидно, что отсутствие таковой (идеи) и привело в дальнейшем к радикализации и трагическим последствиям. А попытка предложить альтернативу в виде «русского мира» и т. п., оказавшуюся всего лишь симулякром и инструментом манипуляционных психотехнологий, еще больше усугубило ситуацию, привело к вооруженному противостоянию и «войне».

Проанализируем психологические особенности этой ситуации в целом и личности «майдановца» в частности на основе предложенной структуры Майдана в контексте ДЖ-подхода.

Статическое проявление СДВ представляет собой универсальную систему, структурно функционирующую на духовном, рефлексивном и дорефлексивном уровнях. При этом дорефлексивный и духовный уровни взаимодействуют с помощью рефлексивного благодаря личности «майдановца» как субъекта отношений реального и идеального общества. В своем развитии структура «повзрослевшего» Майдана-

2013/2014 принципиальных изменений не претерпела, но наполнилась новым содержанием, в основном связанным с самоорганизацией и самоопределением личности «майдановца».

Функционирование на *духовном уровне* рассматривается через призму *Истинного Майдана* и анализируется согласно высшей смысловой логике психологии поступка, строящейся на основе высших ценностей согласно принципу ненасилия, когда происходит морально-этическая терапия и реализация ДЖ-общества. Такого уровня «майдановец» достигал в наиболее напряженные, судьбоносные моменты, когда остро стоял вопрос «жизни и смерти», «быть или не быть». При этом феномен «майдановца» рассматривается как продуцирующий высшие личностные и духовные ценности человека. Именно тогда появлялся символический образ «героя» наподобие «Жанны Д'Арк», способного к самопожертвованию ради высшей идеи. В такие моменты актуализировались высшие духовные переживания на волне обретения национального достоинства, способности творить будущее своей страны и мира. В такие моменты происходило накопление критической массы «майдановцев», актуализирующей духовный потенциал нации, образуя связь с ноэтическим (в терминологии В. Франкла) высшим смыслом. Такие, в определенные моменты, становились ситуативными лидерами (как певца Руслана) и могли вести за собой других людей. Высшее массовое проявление такого героизма ярко представлено Небесной сотней, ставшей духовным оберегом всей Украины.

С возникновением «донбасской войны» к Небесной сотне добавились еще и защитники Донецкого аэропорта (знаменитые «киборги»), особенно на завершающей стадии. Речь идет о тех, кто в экстремальных условиях в состоянии «базального патриотизма», по своей энергетической мощи превысившем даже инстинкт самосохранения, оказывался «дальше смерти». Их стойкость и сила духа стала морально-этической и духовной опорой бойцов украинской армии, благодаря чему удалось остановить российскую агрессию.

Функционирование на *рефлексивном уровне* рассматривается как *постмайданный эффект* и анализируется согласно индивидуальной высшей смысловой логике психологии поступка отдельной личности, активно переживающей и принимающей Истинный Майдан как высшую ценность своей жизни. Такая личность способна к самоорганизации и самостоятельному

определению системы ценностей, а также противостоянию внешнему манипулятивному влиянию. На этом уровне ярко проявляется ДЖ-личность и индивидуальная морально-этическая терапия.

Как показали наши исследования «майдановцев» 2004 г., обретенные на Майдане ценности со временем не исчезают, но все больше оформляются как собственное высшее достижение, которым можно гордиться перед своими детьми и будущим поколением. Такие ценности сохраняются при изменении социального статуса, уровня образования, партийной принадлежности и т. п. Они существуют как самодостаточное образование, которое становится выше экономических, политических и других конъюнктурных потребностей. Поэтому именно на этом уровне и творится основное духовное, морально-этическое и психологическое ядро Майдана, которое в любой момент способно актуализироваться и в коллективном единении выходить на высший уровень Истинного Майдана. Их внутренний «раб» (обобщенное обозначение комплексов «неполноценности», «выученной беспомощности», «жлобизма» и пр.) становился подконтрольным личности, а обретенные высшие ценности достигали максимума. Основным признаком обнаружения в себе такого «раба» было чувство страха перед Майданом. У многих «майдановцев» оно значительно уменьшалось и ставало фоновым.

Кроме «майдановцев», к ДЖ-личности можно отнести украинских бойцов-добровольцев, мобилизованных, волонтеров, побывавших на передовой. Тех, кто всей душой приняли «базальный патриотизм». Для них высшие ценности также достигали максимальных уровней, часто превышая инстинкт самосохранения. У многих из них чувство страха перед российской агрессией, как спутник внутреннего «раба», также существенно уменьшалось.

Функционирование на *дорефлексивном уровне соответствует постмайданному синдрому* («болезни») и анализируется на каузальном уровне согласно причинно-следственной логике традиционной психологии деятельности. Здесь в полной мере работали всевозможные манипулятивные психотехнологии и другие средства влияния на психику, что соответствует таким характеристикам Майдана, как «толпа», «массовые беспорядки», «война» и т. п. На этом уровне происходит подготовка к морально-этической терапии и личностной реализации ДЖ (у тех, кому удается «переболеть» и «выздороветь»), а также самоустранение от этого (у тех, кто «убегает в болезнь»).

На личностном уровне такие определяются как «антимайдановцы» и «заблудшие». *Антимайдановцы* – это те, кто были против Майдана, негативно переживая все, что с ним связано. Как правило, они сами на Майдане никогда не были и представление о происходящем получали через «вторые руки», обычно из антимайдановских и российских пропагандистских источников. Они всячески избегали предметного и открытого общения с «майдановцами», отрицая все, что те говорили. Находясь вне Майдана и реальных событий, они «лучше знали», что там происходило и даже пытались навязать свое искаженное мнение самим очевидцам. У них четко проявился страх перед Майданом даже больше, чем перед криминализованной и коррумпированной властью. Их внутренний напуганный «раб» старался всеми силами «защитить» себя, включая самоуничтожение как личности.

В то же время у таких людей в определенных ситуациях появлялась возможность впоследствии побороть своего «раба». На Майдане-2013/2014 с обеих сторон баррикад в основном стояли одинаковые люди с практически одинаковыми высшими ценностями, которые отличались лишь степенью сформированности внутреннего «раба». Вскоре, при возникновении внешней агрессии, многие военнослужащие внутренних войск, которые стояли против «майдановцев», успешно объединились с ними в едином чувстве патриотизма, находясь в одних окопах на передовой в «донбасской войне». Там образовалась подобная ситуация между украинскими и российско-террористическими войсками. Практически все ее («войны») субъекты одинаково негативно относятся к коррупционной олигархической власти. Но их по-прежнему разделяет степень поражения страхом и сформированности внутреннего «раба», к которому у донбасских жителей и боевиков, кроме «украинских» комплексов, прибавились еще и «российские» имперские амбиции, необузданное бунтарство, доходящее до идиотизма и пр.

Заблудшие – это те, кто остался жить в своем собственном замкнутом мирке с личными житейскими проблемами и потребностями. Их интересует только собственная пенсия, зарплата, сохранение личного имущества и т. п. Происходящее вокруг их не волнует, а личное достоинство и Родина для них не актуальны. В контексте «донбасской войны» речь идет о тех, кто уклонялся от мобилизации (в Украине), поддавался российской антиукраинской пропаганде («ватники») или спекулирующие на патриотизме («выше-

ватники»), жители Донбасса в зоне боевых действий, поддерживающие нейтралитет в ожидании, чья возьмет, чтобы затем примкнуть к победителю и пр. Их внутренний «раб» полностью контролирует пораженную страхом личность. У многих из них, а также россиян, он существенно вырос под действием страха перед искусственно созданным российской пропагандой симулякрами «бендеровца» и «фашиста». Сейчас они все больше становятся психологическим «якорем», благодаря которому российский «раб» внедряется во взрослеющий Майдан, что предполагает направление его «дрейфа».

Динамическое проявление СДВ представляет собой спиралевидно восходящий процесс наполнения смысла, сущностным ядром которого является «<...> смыслопостижение – одухотворение – смыслопостижение <...>». Здесь «смыслопостижение» функционирует в основном в горизонтальном измерении, а «смыслопостижение» – в вертикальном. Они взаимодействуют благодаря «одухотворению» как поступку, проявляющемуся в «поле правды» как особом семиотическом терапевтическом пространстве [4]. Это сверхсложный процесс, который охватывает как высшие сферы духовного мира человеческой природы, так и реальный мир существования личности и общества. Такая динамика уже проявилась в виде закономерности «взроslения» и эффекта «дрейфа».

Смыслопостижение проходило практически без больших жертв, когда осуществлялось осмысление Майданом ситуации. Разгон и избиение студентов привели к его возникновению, в результате попытки вытеснения (подавления) силовиками Майдан значительно увеличился и забаррикадировался. Появилось его первое осмысление как «территории воли» (подобно «Запорожской сечи»). Какое-то время ситуация удерживалась в «терапевтическом» формате благодаря тому, что основной акцент делался на «ненасильственном сопротивлении» как базовой характеристике Истинного Майдана. Возможно, что дальнейшее удержание такой ситуации на уровне предельного психологического напряжения путем нарастания подавления, но без применения оружия, могло бы максимально активизировать силу духа украинцев и привести к появлению объединяющей «соборной идеи». Это вскоре проявилось как «Единая Украина» в противостоянии собственной власти, затем российской агрессии при аннексии Крыма и в «донбасской войне», но уже с применением оружия.

Одухотворение характеризовалось возникновением критической ситуации, резкой радикализацией Майдана и проявлением поступкового действия. Это можно рассматривать как апробацию в действии сотворенного Майданом смысла своего существования.

Оказалось, что основным стимульным фактором развития Майдана стало *подавление*. Проявилась прямая зависимость между активизацией попыток подавления Майдана со стороны власти и его «терапией» и развитием. С каждой такой попыткой все больше высвобождался, нарастал и развивался его пассионарный поступковый энергетический потенциал, трансформируясь в смысловую энергию личности «майдановца», которая направлялась на осуществление новых поступков. Это стало лучшим стимулом к актуализации и «выдавливанию» из личности «раба» и изменению сознания. Это приводило к очередному социальному взрыву и трансформации личности до создания критической массы «майдановцев» уже в масштабах всей страны. Благодаря этому и под влиянием опасности масштабного вторжения российских войск народ Украины объединился на основе буквально захлестнувшего всю страну состояния «базального патриотизма».

Возникновение «донбасской войны» наглядно продемонстрировало эффект «дрейфа» Майдана. Его эпицентр переместился из Киева к Востоку Украины в зону боевых действий. Туда массово устремились не только «майдановцы», но и другие патриоты – добровольческие батальоны, бойцы ВСУ, волонтеры. Фактически, следующим эпицентром стала линия соприкосновения российско-террористических формирований и украинских бойцов, где последние попали в еще более жесткие критические условия. Если на Майдане в Киеве за спиной у «майдановцев» была только небольшая территория Майдана Независимости, то в «донбасской войне» за спиной у украинских военных и добровольцев была уже территория всей Украины как «Родины», понимание которой у них было очень личным, «своим» и «родным» (семья, дети, внуки, жены, родители). Возникшая критическая ситуация создала условия для изменения сознания и личности в целом бойцов и волонтеров, многие из которых становились «другими».

Смыслопостижение характеризовалось наиболее важным процессом обретения новых смыслов, отражающих онтологическое укоренение Украины как берегини архетипической «Киевской Руси» с ее пас-

сионарным энергетическим потенциалом, проявившимся в «Единой Украине» как аксиологической характеристике «взросления» и «дрейфа» Майдана на «запад» и к «востоку». При этом *западное* направление обозначилось практически во всем мире в виде *пассивной демонстрации* политической, гуманитарной, финансовой поддержки. *Восточное* направление проявилось в виде *активного подавления* («донецкой войны»), что активизировало морально-этическую терапию украинцев и Украины в целом. В итоге, появляется новая «другая» личность и, очевидно, формируется новое «общество высшего предназначения» [11], признаки которого проявлялись еще на Майдане.

Выводы из проведенного исследования. В итоге приходим к тому, что *социальная терапия* в современных кризисных условиях развития общества, приводящая к глобальным изменениям, проявляется как морально-этическая *майдано-терапия*. Ее основным условием является возникновение глобальной критической ситуации, которая продуктивно развивается благодаря аксиологически ориентированному поступку, функционирующему как на личностном, так и социальном уровнях. Для этого наиболее эффективным стимулом становится внешнее *подавление* (в данном случае со стороны собственной или внешней власти). Это «пробуждает» пассивную энергию поступка, приводит к творению и постижению новых смыслов и кардинальным личностным и социальным изменениям. Очень важно удержание таких процессов в терапевтических (ненасильственных) рамках эволюционного развития СДВ, не допуская фрустрации и «войны».

Тогда, говоря о развитии феномена «Майдана», его можно рассматривать как модель (инструмент) творения нового общества. В таком случае, исходя из проявившейся закономерности «взросления» и обозначившегося эффекта «дрейфа» Майдана, можно предположить возникновение в дальнейшем более масштабных и энергетически насыщенных явлений подобного рода.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Асмолов А. Психологическая депортация России / А. Асмолов // Новая газета. – 2014. – № 84 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.nowayagazeta.ru/comments/64656.html>.
2. Зинченко В. Сознание как предмет и дело психологии / В. Зинченко // Методология и история психологии. – 2006. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 207–231.
3. Зинченко В. Предмет психологии? Подъем по духовной вертикали / В. Зинченко // Человек. – 2001. – № 5. – С. 5–23.
4. Калина Н. Основы психоанализа / Н. Калина. – М. : «Рефл-бук» ; К. : «Ваклер», 2001. – 352 с.
5. Леонтьев А. Философия психологии: из научного наследия / под ред. А. Леонтьева, Д. Леонтьева. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1994. – 287с.
6. Роменец В. Історія психології ХХ століття : [навчальний посібник] / В. Роменец, І. Маноха. – К. : Либідь, 1998. – 992 с.
7. Роменец В. Вчинкова організація канонічної психології / В. Роменец // Психологія і суспільство. – 2000. – № 2. – С. 25–57.
8. Ткаченко О. Психологічне дослідження феномена Майдану / О. Ткаченко // Психологія і суспільство. – 2006. – № 2. – С. 19–29.
9. Ткаченко А. Дело жизни: достижение личностью высшего предназначения : [монография] / А. Ткаченко. – Кировоград : «Полиграф-Терция», КИРУЭ, 2010. – 288с.
10. Ткаченко А. О «деложизненной» вертикали в развитии личности / А. Ткаченко // Психологические проблемы смысла жизни и акме : Электрон. сборник материалов XVIII симпозиума / под ред. Г. Вайзер, Н. Кисельниковой, Т. Поповой. – М. : ФГНУ «Психологический Институт РАО», 2013. – С. 84–87 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pirao.ru/ru/laboratorii/lnopkp/gporl-gruppa/simpoziumy>.
11. Ткаченко А. Дело жизни: достижение личностью высшего предназначения : [монография] / А. Ткаченко. – 2-е изд. – Кировоград : LAMBERT, 2014. – 377 с.
12. Фромм Э. Избавление от иллюзий. Сопоставление взглядов Маркса и Фрейда / Э. Фромм ; пер. с англ. И. Добровольский, Г. Новичкова, К. Татарина, Е. Федина ; отв. ред. П. Гуревич. – М. : Айрис-пресс, 2005 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.psychol-ok.ru/lib/fromm/loi/loi_11.html.
13. Чудновский В. Смысловая вертикаль человеческой жизни / В. Чудновский // Психологические проблемы смысла жизни и акме : Электрон. сборник матер. XVII симпозиума / под ред. Г. Вайзер, Н. Кисельниковой, Т. Поповой – М. : ФГНУ «Психологический Институт РАО», 2012. – С. 11–24 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.pirao.ru/ru/scilife/mpirao/>.

УДК 159.938.3:378

ПРОФЕСІЙНЕ ВИГОРАННЯ ВИКЛАДАЧІВ ВИЩОЇ ШКОЛИ

Шулдик А.В., к. психол. н.,
старший викладач кафедри психології

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

У статті розкрито сутність та структуру професійного вигорання, охарактеризовано суб'єктивні та об'єктивні стресогенні чинники, симптоми та стадії (фази) професійного вигорання, проведено діагностику та запропоновано методи профілактики синдрому професійного вигорання у викладачів вищої школи.

Ключові слова: професійне вигорання, стресогенні чинники, діагностика та профілактика професійного вигорання.

В статье раскрыта сущность и структура профессионального выгорания, охарактеризованы субъективные и объективные стрессогенные факторы, симптомы и стадии (фазы) профессионального выгорания, проведена диагностика и предложены методы профилактики синдрома профессионального выгорания у преподавателей высшей школы.

Ключевые слова: профессиональное выгорание, стрессогенные факторы, диагностика и профилактика профессионального выгорания.

Shuldyk A.V. PROFESSIONAL BURNOUT OF LECTURERS IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

The article reveals the essence and structure of professional burnout, characterized by subjective and an objective stress factors, symptoms and stages (phases) of burnout, conducted diagnostics, and suggested methods for prevention of burnout in high school teachers.

Key words: professional burnout, stress factors, diagnosis and prevention of burnout.

Постановка проблеми. Професійна діяльність викладачів вищої школи вважається однією з найбільш інформаційно та емоційно насиченою. Науково-педагогічна діяльність викладачів передбачає численні непрогнозовані комунікативні ситуації, високий рівень відповідальності, труднощі визначення показників ефективності власної діяльності. Все це може виступити стресом професійного характеру, що із часом знижує опірність викладачів до психофізичного вигорання. Навіть серед окремих студентів з'являються передвісники емоційного вигорання – байдужість, домінування негативних емоцій, втрата ідеалів, відчуття безпорадності, низький рівень емоційної стійкості тощо [4].

Останнім часом професійне вигорання віднесено до Міжнародних класифікацій хвороб. Тому стає актуальним дослідження причин професійного вигорання, проведення його діагностики та профілактики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перші праці з вивчення професійного вигорання належать американському психіатру Х. Фрейденбергу. У 1974 р. він уперше описав цей феномен, яким охарактеризував психічний стан здорових людей, професійна діяльність яких передбачає інтенсивне спілкування та емоційно навантажені умови праці, і дав йому назву «burnout», що означає – «вигоріти».

Зараз зустрічаємо різні визначення професійного вигорання. Вигорання (*згорання, згасання*) розглядається як особливий стан людини, що є наслідком професійних стресів. Професійне вигорання – це синдром, що розвивається на тлі хронічного стресу і приводить до виснаження емоційно-енергетичних та особистісних ресурсів викладача. Професійне вигорання – це довгострокова стресова реакція чи синдром, що виникає внаслідок тривалих некерованих професійних стресів середньої інтенсивності [5; 7].

Професійне вигорання проявляється у фізичній втомі (асоціюється із «хронічною втомою»), розумовому й емоційному виснаженні, зниженні рівня задоволеності від професійної діяльності й особистісній відстороненості. Воно розглядається як стан психофізичного виснаження з відчуттям низького рівня ефективності власної діяльності. Процес психофізичного виснаження – це механізм психологічного захисту, який спрацьовує у відповідь на стресогенні чинники [1; 6].

Зміст і структуру професійного вигорання розглядають у своїх працях Х. Алієв, М. Буріш, С. Гремлінг, Д. Грінберг, Л. Карамушка, Л. Китаєв-Смик, Н. Левицька, Е. Махер, В. Орел, Т. Форманюк, Х. Фрейденбергер [1; 3; 5; 7]. Соціальний психолог К. Маслач визначає це явище як стан емоційного і фі-

зичного виснаження і доповнює теорію про його перебіг процесами зниження рівня самооцінки фахівця і негативних змін у ставленні до роботи і клієнтів (студентів) [2].

Проаналізувавши різні тлумачення вчених про професійне вигорання, ми дійшли висновку, що більшість із них розуміє під професійним вигоранням процес поступового зниження рівня ефективності фізичної, пізнавальної й емоційної сфер людини.

Виходячи з теорії американських вчених С. Джексона і К. Маслач, професійне вигорання розглядається як тривимірна система. Структура цього феномена складається з емоційного виснаження, деперсоналізації й редукації професійних досягнень [2].

Виснаження, на їхню думку, проявляється у надмірній емоційній насиченості або байдужості і зниженому рівні емоційного фону. Викладач зосереджується на процесі праці, відмовляється від задоволення потреб, не пов'язаних із роботою. Виснаження проявляється у перенапруженні, втомі, вичерпаності внутрішніх ресурсів. Після відпочинку форми прояву вигорання стають менш інтенсивні, але відновлюються відразу після повернення до робочого процесу.

Деперсоналізація – це стан відчуження від самого себе, неадекватне сприймання людиною свого «Я». Простежується в деформації соціальних контактів, тобто в появі залежності від них, або прояві негативізму у ставленні до соціального оточення, до себе, особистісна відстороненість (негативні почуття стосовно колег, студентів, себе), що призводить до байдужості.

Редукція професійних досягнень (від лат. *reductio* – повернення), тобто процес зведення складної праці до простої, це знижена професійна продуктивність: негативне ставлення до власних професійних здобутків, виникнення почуття некомпетентності у своїй професійній діяльності, усвідомлення неспішності в ній, втрата відчуття ефективності, зневіра у власних можливостях і професійному зростанні, зниження рівня задоволення від праці.

Серед невиділених частин окресленої проблеми слід визначити проведення діагностики професійного вигорання у викладачів вищої школи та застосування різних методів регуляції їх психофізичного стану.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в розкритті сутності, структури, стресогенних чинників та проведенні діагностики і профілактики професійного вигорання викладачів вищої школи.

Виклад основного матеріалу дослідження. На основі аналізу психологічної літератури ми виокремили такі стресогенні чинники, що приводять викладачів вищої школи до професійного вигорання:

– об'єктивні чинники: 1) хронічна напружена психоемоційна діяльність, яка пов'язана з інтенсивним та довготривалим спілкуванням; 2) дестабілізуюча організація діяльності (високий рівень навантаження, постійні протиріччя у керівництві, відсутність об'єктивних критеріїв для оцінки праці, неефективна система мотивації і стимуляції викладачів, неоднозначність вимог до роботи, монотонність виконуваних функцій, авторитарний стиль управління, зловживання владою, погрози керівництва тощо); 3) підвищена відповідальність за виконувані функції й операції, зокрема за якість навчання та благополуччя студентів; 4) неблагополучна психологічна атмосфера професійної діяльності.

– суб'єктивні чинники – професійне вигорання виникає не лише від стресогенних об'єктивних чинників, а й від того, як до них ставиться викладач, як їх оцінює. Кожен викладач по-своєму реагує на одні і ті ж навантаження.

Найбільше схильні до професійного вигорання викладачі з такими особистісними характеристиками: висока педантичність, демонстративність, висока здатність до емпатії, песимізм, емоційна нестійкість, схильність до тривожності й депресії чи агресії, відчуття надмірної відповідальності, обов'язковості за доручену справу, високий рівень самоконтролю, надмірна неспокійність, стурбованість, ранимість, вразливість, чутливість до зауважень і осуду, значні енергетичні витрати, які зумовлені надмірною позитивною установкою на виконання професійних обов'язків, невідповідність рівня знань і навичок викладача вимогам, що передбачаються професією, інтровертованість, хронічний страх втрати робочого місця тощо.

Для виявлення структурних компонентів професійного вигорання ми провели діагностику 102 викладачів Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини за допомогою тесту К. Маслач та С. Джексона в адаптації Н. Водоп'янової «Діагностика професійного вигорання», яка включає шкали: емоційне виснаження, деперсоналізацію та редукацію професійних досягнень [2]. Ми проаналізували відповіді викладачів залежно від їх віку, стажу науково-педагогічної діяльності та статі.

Вік: 20–30 р. – 26 осіб, 31–40 р. – 37 осіб, 41–50 р. – 22 особи, 51–60 р. – 11 осіб, 61 р. і старші – 6 осіб.

Як бачимо, високий рівень емоційного виснаження найчастіше проявляють викладачі віком від 31 до 40 років, високий рівень деперсоналізації – також віком від 31 до 40 років, а редукції – віком від 51 до 60 років.

Стаж: 1–10 р. – 41 особа, 11–20 р. – 36 осіб, 21–30 р. – 17 осіб, 31–40 р. – 5 осіб, 41–50 р. – 3 особи.

Як бачимо, високий рівень емоційного виснаження проявляється у викладачів зі стажем роботи від 11 до 20 років, деперсоналізації – у викладачів від 41 і більше, а високий рівень редукції – від 31 до 40 років.

Стать: жінки – 82 досліджуваних, чоловіки – 20 досліджуваних.

Серед викладачів-жінок та викладачів-чоловіків найбільші показники середнього рівня емоційного виснаження та найбільші показники низького рівня деперсоналізації у чоловіків, і середнього – у жінок. У них виявлено низький рівень редукції порівняно із середнім і високим рівнями.

Отже, як свідчать узагальнені дані, подані у Таблиці 4, високий рівень емоційного виснаження проявляється у 32,4% викладачів; високий рівень деперсоналізації – у 25,5% респондентів; високий рівень редукції – у 20,6% викладачів. Середній рівень емоційного вигорання і деперсоналізації виявилися у найбільшій кількості респондентів (відповідно у 43,1% та у 42,2%). Найбільше респондентів (44,1%) виявили низький рівень редукції.

З метою профілактики професійного вигорання ми запропонували викладачам методи регуляції психофізичного стану на фізіологічному, емоційно-вольовому та ціннісно-сенсовому рівнях [8, с. 82–83].

Фізіологічний рівень регуляції психофізичного стану (вплив на фізичне тіло):

– майте достатньо тривалий і якісний сон;

– дотримуйтеся збалансованого, насиченого вітамінами і мінералами харчування (особливо антистресовими вважаються

Таблиця 1

Рівні професійного вигорання викладачів різного віку

Емоційне виснаження			
Рівень, % Вік, років	Низький	Середній	Високий
20–30	23,1	65,4	11,5
31–40	27,1	29,7	43,2
41–50	27,3	31,8	40,9
51–60	0	63,6	36,4
61 і старші	50	33,3	16,7
Деперсоналізація			
Рівень, % Вік, років	Низький	Середній	Високий
20–30	26,9	61,6	11,5
31–40	29,7	29,7	40,6
41–50	31,8	40,9	27,3
51–60	45,5	36,3	18,2
61 і старші	50	50	0
Редукція			
Рівень, % Вік, років	Низький	Середній	Високий
20–30	57,7	34,6	7,7
31–40	35,2	45,9	18,9
41–50	50	18,2	31,8
51–60	27,2	36,4	36,4
61 і старші	50	33,3	16,7

Таблиця 2

Рівні професійного вигорання викладачів із різним стажем роботи

Емоційне виснаження			
Рівень, % Стаж, років	Низький	Середній	Високий
1–10	26,8	51,2	22
11–20	13,9	41,7	44,4
21–30	41,2	29,4	29,4
31–40	0	60	40
41–50	66,7	0	33,3
Деперсоналізація			
Рівень, % Стаж, років	Низький	Середній	Високий
1–10	34,1	48,8	17,1
11–20	19,4	44,4	36,2
21–30	47,1	29,4	23,5
31–40	40	20	40
41–50	66,7	33,3	0
Редукція			
Рівень, % Стаж, років	Низький	Середній	Високий
1–10	53,6	36,6	9,8
11–20	33,3	41,7	25
21–30	47,1	23,5	29,4
31–40	20	40	40
41–50	66,7	0	33,3

мінерал магній і вітамін Е, який міститься у кукурудзі, моркві, ожині, горіхах, зернах соняшника, сої);

– в міру займайтеся фізичним навантаженням (заняття спортом, ранкова гімнастика, танці, масаж тощо);

– займайтеся терапією кольором (зелений та синій колір допомагають заспокоїтись, червоний та жовтий надають енергії і бадьорості);

– займайтеся ароматерапією (запахи апельсину, бергамоту збуджують нервову систему, з'являється відчуття приливу сил; запахи лаванди, анісу, шавлії діють заспокоїливо, допомагають зняти нервову напруженість);

– робіть дихальні вправи (заспокійливе з подовженим видихом дихання зменшує надлишкове збудження і нервову напруженість; мобілізуюче дихання зі збільшеним вдихом допомагає подолати в'ялість, сонливість);

– приймайте водні процедури (контрастний душ перед сном допоможе зняти втому дня, а зранку додасть бадьорості; взагалі вода чудово змиває будь-який негатив).

Емоційно-вольова регуляція психофізичного стану:

– дотримуйтеся слів Б. Спінози: «Якщо ви бажаєте, щоб життя посміхалось вам, то подаруйте йому спочатку свій хороший настрій»;

– звертайте увагу на дрібні радості щоденного життя;

– будуйте приємні стосунки з іншими;
– розвивайте почуття гумору. Гумор позитивно впливає на імунну систему, активізуючи Т-лімфоцити крові, чудово «перезаряджає» негатив;

– слухайте музику (найкраще сприяє гармонізації психоемоційного стану прослуховування класичної музики);

– спілкуйтеся із сім'єю, друзями;

– займайтеся улюбленою справою, хобі;

– спілкуйтеся із природою, яка дає людині відчуття приливу сил;

– спілкуйтеся із тваринами;

– займайтеся медитацією, візуалізацією (існують цілеспрямовані візуалізації – уявно побувати у квітучому саду, відвідати куточок природи);

– пам'ятайте – образа, злість, невдоволення, критика себе та інших – це найшкідливіші для нашого організму емоції;

– вчіться мислити позитивно: негативне запитання «За що?» бажано перетворити на позитивне – «Для чого?»: Для чого у моєму житті з'явилась та чи інша неприємна ситуація? Чого я маю в цій ситуації навчитись?

– пам'ятайте, що подібне притягує подібне: чим ми цей світ наповнюємо через думки, емоції, вчинки, те до нас і повертається.

Ціннісно-смісловий рівень регуляції психофізичного стану:

– визначайте собі реалістичні цілі. Перспективні наміри підкріплюйте частковими цілями, які можна виміряти й досягнути, розписати в часі;

Таблиця 3

Рівні професійного вигорання викладачів залежно від статі

Емоційне виснаження			
Рівень, % Стать	Низький	Середній	Високий
Жінки	22	43,9	34,1
Чоловіки	35	40	25
Деперсоналізація			
Рівень, % Стать	Низький	Середній	Високий
Жінки	29,3	42,7	28
Чоловіки	45	40	15
Редукція			
Рівень, % Стать	Низький	Середній	Високий
Жінки	42,6	35,4	22,0
Чоловіки	50	35	15

Таблиця 4

Загальні дані про професійне вигорання

Емоційне виснаження		
Рівні	Кількість викладачів	%
Низький	25	24,5
Середній	44	43,1
Високий	33	32,4
Деперсоналізація		
Рівні	Кількість викладачів	%
Низький	33	32,4
Середній	43	42,2
Високий	26	25,5
Редукція		
Рівні	Кількість викладачів	%
Низький	45	44,1
Середній	36	35,3
Високий	21	20,6

- розставляйте пріоритети: завдання виконуйте в міру їх важливості;
- звертайте увагу на власні досягнення, навіть у найдрібніших справах;
- дивіться на проблеми, що з'явилися, з різних боків;
- умійте переключати свою увагу і відволікатися від роботи;
- усвідомлюйте власні недоліки, не бійтеся помилятися, пам'ятайте, що від помилок ніхто не застрахований;
- цінують переваги й досягнення інших людей;
- приймайте помилки людей: спробуйте навчитися доброзичливо ставитися навіть до людських вад;
- не змішуйте професійні справи з особистими, робочі проблеми залишайте на роботі;
- навчайтеся чомусь новому, не піддавайтеся рутині;
- пізнавайте себе, важливо знати свої слабкі й сильні сторони;
- співпрацюйте з колегами;
- розвивайте свої здібності до самопізнання, самореалізації, самодіяльності, самоконтролю, самооцінювання;
- не поспішайте: намагання втиснути якнайбільшу кількість заходів чи подій у якнайменший проміжок часу не лише заважає насолоджуватися цими заходами, а й додає постійного емоційного напруження;
- не оглядайтеся на минуле – живіть теперішнім;
- вчіться переживати те, чого не можна уникнути. С. Лец писав: «Якщо ти не можеш змінити ситуацію – зміни своє ставлення до неї».

Висновки із проведеного дослідження.

Отже, професійне вигорання – це процес поступового зниження рівня ефективності фізичної, пізнавальної й емоційної сфер людини. Структура професійного вигорання включає емоційне виснаження, деперсоналізацію та редукцію професійних досягнень.

Нами встановлено, що високий рівень емоційного виснаження та високий рівень деперсоналізації найчастіше проявляють викладачі віком від 31 до 40 років, а редукції – віком від 51 до 60 років.

Високий рівень емоційного виснаження проявляється у викладачів зі стажем роботи від 11 до 20 років, деперсоналізації – у викладачів від 41 і більше, а високий рівень редукції – від 31 до 40 років стажу.

Серед викладачів-жінок та викладачів-чоловіків найбільші показники середнього рівня емоційного виснаження та найбільші показники низького рівня деперсоналізації у чоловіків, і середнього – у жінок. Низький рівень редукції проявили жінки і чоловіки порівняно із середнім і високим рівнями.

Загалом високий рівень емоційного виснаження проявляється у 32,4% викладачів; високий рівень деперсоналізації – у 25,5% респондентів; високий рівень редукції – у 20,6% викладачів. Середній рівень емоційного вигорання і деперсоналізації виявилися у найбільшій кількості респондентів (відповідно у 43,1% та у 42,2%). Найбільше респондентів (44,1%) виявили низький рівень редукції.

З метою профілактики емоційного вигорання нами проведено серед викладачів ряд заходів, які сприяли регуляції психофізичного стану на фізіологічному, емоційно-вольовому та ціннісно-сенсовому рівнях.

У разі повторної діагностики показники структурних компонентів професійного вигорання значно знизилися.

Бажано дослідити фази та ознаки професійного вигорання викладачів вищої школи, співставити їх із вчителями середньої школи, також розробити та впроваджувати тренінги з метою профілактики професійного вигорання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Берчард Б. Энергия жизни. 10 секретов активизации внутренних сил / Б. Берчард ; пер. с англ. М. Курилюк. – М. : Манн, Иванов и Фербер, Эксмо, 2013. – 304 с.
2. Диагностика профессионального выгорания (К. Маслач, С. Джексон, в адаптации Н. Водопьяновой) / Н. Фетискин, В. Козлов, Г. Мануйлов // Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. – М., 2002. – С. 360–362.
3. Карамушка Л. Технології роботи організаційних психологів : [навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядиплом. освіти] / [Л. Карамушка, Т. Зайчикова, О. Винославська та ін.] ; за наук. ред. Л. Карамушки. – К. : ІНККОС, 2005. – 366 с.
4. Міщенко М. Профілактика та корекція емоційного вигорання у практичних психологів / М. Міщенко // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Психологія». – 2015. – № 1150. – Вип. 57. – С. 30–33.
5. Овсянникова Т. К вопросу о предупреждении синдрома выгорания у преподавателей / Т. Овсянникова, С. Тайсаева // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии : сборник статей по матер. XLVII междунар. науч.-практ. конф. № 12 (47). – Новосибирск : СибАК, 2014. – С. 18–19.
6. Орел В. Феномен «выгорания» в зарубежной психологии. Эмпирические исследования / В. Орел // Психологический журнал. – 2001. – № 1. – С. 16–21.
7. Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти : [навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядиплом. освіти] / за наук. ред. С. Максименка, Л. Карамушки, Т. Зайчикової. – 2 вид. перероб і допов. – К. : Міленіум, 2006. – 368 с.
8. Чудаєва Н. Емоційний світ людини : [навч.-метод. посібник] / Н. Чудаєва, Г. Шульдик. – Умань : РВЦ «Софія», 2008. – 128 с.

УДК 159.923.2

СТВОРЕННЯ НОВИХ СЕНСІВ ЯК МЕХАНІЗМ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ВИКЛАДАЧА УНІВЕРСИТЕТУ В НАУКОВО-ТЕХНІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Яковицька Л.С., к. психол. н.,
доцент кафедри психології

Ужгородський національний університет

У статті обґрунтовано роль механізму створення нових сенсів як стрижневої динамічної смислової системи спеціаліста, відповідальної за загальну спрямованість професійної діяльності у процесі його самореалізації. Джерелом сенсів як особистісного механізму самореалізації є інтеріоризовані, присвоєні, трансформовані, селектовані й індивідуалізовані у процесі особистісних переживань зв'язки, цінності, досвід й актуальні ситуації. Зазначено, що залежно від направленості сенсів можна по-різному – з погляду змісту, структури і динаміки – уявити самореалізацію викладача у науково-технічній діяльності. Домінування позитивних або негативних цінностей у структурі механізму створення нових сенсів, а також ступінь усвідомленості гуманістичних цінностей є суттєвими чинниками, що впливають на всі сторони життєдіяльності фахівця.

Ключові слова: *особистісний сенс, сенс життя, самореалізація, смисложиттєві орієнтири, інтенціональність, створення нових сенсів, смислогенез.*

В статтю обоснована роль механізму создания новых смыслов как стержневой динамической содержательной системы специалиста, ответственной за общую направленность профессиональной деятельности в процессе его самореализации. Источником смыслов, как личностного механизма самореализации, являются интериоризированные, присвоенные, трансформированные, селектированные и индивидуализированные в процессе личностных переживаний связи, ценности, опыт и актуальные ситуации. Отмечено, что в зависимости от направленности смыслов, можно по-разному, с точки зрения содержания, структуры и динамики, представить самореализацию преподавателя в научно-технической деятельности. Доминирование положительных или отрицательных ценностей в структуре механизма создания новых смыслов, а также степень осознанности гуманистических ценностей являются существенными факторами, влияющими на все стороны жизнедеятельности специалиста.

Ключевые слова: *личностный смысл, смысл жизни, самореализация, смисложизненные ориентиры, интенциональность, создание новых смыслов, смислогенез.*

Yakovytska L.S. THE CREATION OF NEW MEANINGS AS A MECHANISM SELF-REALIZATION OF THE UNIVERSITY LECTURER IN SCIENTIFIC AND TECHNICAL ACTIVITIES

In the article, we describe the role of the mechanism to create new meanings as a core dynamic semantic systems specialist responsible for the general direction of professional activity in the process of self-realization. The source of personal meaning as a mechanism of self-realization is interiorized, assigned, transformed, and selectable individualized experiences in the personal relationships, values, experience and current situation. It is noted that depending on the direction of meanings can be different in terms of content, structure and dynamics of present self-realization lecturer in science and technology activities. The dominance of positive or negative values in the structure of the mechanism to create new meanings, and the degree of awareness of humanistic values are significant factors that affect all aspects of life specialist.

Key words: *personal meaning, meaning of life, self-realization, life sense orientations, intentionality, creating new meanings, sense henez.*

Постановка проблеми. Сутнісна необхідність людини у самореалізації є джерелом її цілеспрямованої особистісної і соціальної активності й дозволяє максимально втілити в життя її внутрішні можливості, здібності, і разом із потребою у саморозвитку забезпечує ефективність її професійної діяльності. У процесі самореалізації у науково-технічній сфері викладач не просто прагне граничної ефективності професійної діяльності. Справжня самореалізація для нього передбачає безперервний пошук особистісних цінностей, сенсу власного життя, особливої дороги, затвердження цих цінностей і сенсів у своїй справі і здійснення себе в ній.

Актуалізація й генерація сенсів різного рівня зумовлює розгляд вищих особистісних смислів, включаючи і сенс життя, усвідомлення необхідності їх уточнення або породження нових, з виходом у ширший значеннєвий контекст розумового перетворення виробничих та інших значущих ситуацій. Носієм науково-технічної діяльності фахівець стає лише тоді, коли сам доведе свою спроможність цю діяльність здійснювати.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Із загальнопсихологічної позиції питання сенсів розглядаються у працях О.М. Леонтьєва, Д.О. Леонтьєва,

С.Л. Рубінштейна в контексті їх відношення до значення. У значення включені об'єктивні критерії, досвід, накопичений людством. В особистісному сенсі, на думку авторів, відображаються мотиви, які оцінюють значення з позиції інтересів, бажань і потреб особистості. Одночасно особистісний сенс створює пристрасність людської свідомості. Схоже тлумачення є і в працях К.О. Абульханової-Славської, О.Г. Асмолова, О.Т. Москаленка, В.А. Роменця, В.Ф. Сержантова, у яких сенс життя є переживанням життя у процесі його здійснення. Сенс життя характеризують з позицій мети, почуття обов'язку або головної життєвої ідеї, тобто він є частиною активної діяльності людини. Б.С. Братусь, В.Е. Чудновський, В.В. Налімов, С.Л. Франк розглядають сенси як найвищі духовні рівні структури особистості

Постановка завдання. Одним із головних завдань самореалізації особистості викладача є пошук смисложиттєвих орієнтирів, зокрема конкретизація їх через механізм створення нових сенсів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи життєдіяльність видатних науковців і викладачів Донецького національного технічного університету, ми зазначили, що ефективність самореалізації у науково-технічній діяльності пов'язана зі структурною ієрархією особистісних сенсів, підґрунтям яких є прагнення до виходу за позначені межі, подолання власних кордонів через екстеріоризацію, альтруїзм, відданість справі і творчість. Водночас, якщо у структурній ієрархії життєвих сенсів головує сенс життя, підґрунтям якого є потреба в самовираженні або гедонізм, процес самореалізації може сповільнюватися, через що зростає загальна незадоволеність характером діяльності і своїм становищем у ній. В. Франкл писав про те, що є смисли, притаманні людям певного суспільства, і навіть більше того, смисли, які поділяє велика кількість людей протягом історії [7, с. 153]. Конкретизуючи цю думку, можна сказати, що існують смисли, загальні не тільки для людей певного суспільства, соціального прошарку або нації, а й для людей певної професійної групи, зокрема науково-технічної. Привласнити ці смисли означає зробити професійну діяльність не просто виконуваною роботою, але частиною власної стратегії щодо самореалізації, тобто стати носієм культури свого професійного співтовариства. Необхідність такого привласнення очевидна, що також підкреслював В. Франкл, позначаючи загальні для значної кількості людей унікальні сенси як цінності, які можна визначити як універсальні смисли, що кристалізуються в

типових ситуаціях, з якими стикається суспільство або навіть все людство. Володіння такими цінностями полегшує для людини пошук сенсу [7, с. 153].

Характеризуючи рівні самореалізації особистості, можемо зазначити, що гуманістичний рівень наповнює науково-технічну діяльність просоціальним змістом, розкриває приховану індивідуальність фахівця. Психологічну специфіку феномена створення нових сенсів у технічних галузях, на наш погляд, становить домінування позитивних (конструктивних, гуманістичних) або стагнаційних смисложиттєвих перспектив і міра їх впливу на свідомість фахівця. Також необхідно зазначити, що переважання в діяльності стагнаційних смисложиттєвих перспектив разом із небажанням їх усвідомити відповідають деструктивній взаємодії фахівця з оточуючим світом, і навпаки, виражена конструктивна, гуманістична спрямованість самореалізації і високий рівень її усвідомленості є основою ефективної взаємодії з актуальними ситуаціями.

Співвідношення професійного та особистісного в системі ціннісних орієнтацій і сенсів є індивідуальним для кожного фахівця. Тому характер впливу ціннісних орієнтацій і сенсів не обмежується професійною діяльністю й поширюється не тільки на актуальні виробничі суб'єкт-суб'єктні дії, як і навпаки, не регламентує тільки позапрофесійне життя особи. Перевага професійного або позапрофесійного компонента у структурі механізму творення нових сенсів не є, на наш погляд, першочерговою характеристикою, якщо ці компоненти гармонійно доповнюють один одного. Але перевага просоціальних або асоціальних цінностей у структурі механізму створення нових сенсів, а також міра усвідомленості значущості гуманістичних цінностей є важливими чинниками, що визначають розвиток усіх сфер життєдіяльності фахівця. Незважаючи на первинність механізму рефлексії, ми вважаємо, що механізм створення нових сенсів у науково-технічній діяльності не входить до структури самосвідомості професіонала, а є самостійним особистісним феноменом, у якому переважає мотиваційна природа (що опосередковано підтверджується невисокими результатами в розкритті таких питань під час нашого емпіричного дослідження), тобто має певну спонукальну силу і разом із рефлексивним механізмом є складовою частиною предметності і розвитку діяльності поштовху. Набуття людиною інтенціональності, як зазначає В. Франкл, ще не означає становлення успішної професійної діяльності. Не всі актуальні сенси щодо професійної або буттєвої діяльності мають адекватне втілення. Ем-

піричні дослідження колег показують, що для цього необхідна підготовча робота: адекватний рефлексивний аналіз професійного досвіду особистості, пов'язаний із з'ясуванням недоліків в установках і діяльності фахівця, які були в минулому або актуалізуються у теперішніх ситуаціях, а також ретельний аналіз дій, спрямованих на особистісний розвиток фахівця і розширення меж його життєвого світу.

Теоретичні положення, схожі з результатами нашого дослідження, сформульовані у працях В.Е. Чудновського: «Сенс життя – не просто певна ідея, засвоєна або вироблена людиною, але особливе психічне утворення, яке має свою специфіку виникнення, свої етапи становлення» [10, с. 16]. Особливість цього феномена полягає в тому, що «виникаючи в результаті складної взаємодії зовнішніх і внутрішніх чинників, він разом із тим емансипується від того й іншого і починає діяти як «буферний механізм», як система стримувань і противаг, що не припускає одностороннього підпорядкування зовнішньому і перешкоджає перетворенню людини на раба власних потреб, потягів, своїх безпосередніх миттєвих інтересів» [10, с. 19].

Центральним вершинним моментом існування особистості є смислогенез. Особистісне зростання відбувається передусім через розвиток суб'єктності Я, прийняття Я-концепції, підвищення рефлексивності та моральних переживань. Розвиток суб'єктності Я визначається високим рівнем суб'єктивного контролю, довільності чуттєвого досвіду, незалежності щодо просоціальних і міжособистісних стосунків, потреби в самореалізації. Умовами творення нових сенсів є персоналізація, тобто процес, у результаті якого суб'єкт отримує ідеальну представленість у життєдіяльності інших людей, а також розширення меж особистісної самосвідомості і просоціальних засобів її вираження. Утворені фахівцем нові сенси стають джерелом особистісних і соціальних переживань, які й визначають унікальний спосіб буття Я викладача університету у всіх його виявах.

Такі вимоги сприятимуть переосмисленню виробничих ситуацій і створенню нових гуманістичних сенсів своєї діяльності фахівцями технічної галузі, допоможуть їм усвідомити значущість ширшого, неутилітарного мотиваційного контексту діяльності, що виходить за межі наявної ситуації і передбачає розвиненість професійно значущих компонентів самореалізації на рівні оволодіння «духовністю професіонала».

Проблемам змін системи ціннісних орієнтацій особистості у професійному серед-

овищі, зокрема питань виробничої адаптації, присвячені дослідження Є.О. Климова, І. Данча, Е.Ф. Зеєра, О.М. Краснорядцевої. Особливості організації професійної діяльності, її спрямованість і об'єкт виступають у ролі окремих чинників розвитку або ж деформації системи ціннісних орієнтацій особистості. На думку О.В. Юпітова, характер впливу професійної діяльності на особистісний розвиток визначається наявністю або відсутністю «діяльнісно-значеннєвої єдності», яка полягає у відповідності професійних і особистісних цінностей [11].

В.О. Ядов, виходячи з експериментальних даних Х. Теджфела, робить висновок про те, що соціальна ідентифікація є результатом не тільки спілкування і взаємодії як такої, а й категоризації, спрощення цих соціальних взаємозв'язків, тобто їх осмислення у доступних особі поняттях (сенсах – Л. Я.) [12]. Очевидно, що механізм ідентифікації не можна зводити лише до наслідування і тим більше до несвідомого копіювання цінностей соціального оточення. Базовим компонентом механізму ідентифікації є переживання значущих для людини цінностей, і розвиток особистості відбувається через наслідувальне засвоєння особистісних сенсів. Це дає нам підставу вважати, що ідентифікація являє собою механізм формування системи нових цінностей особистості і посідає проміжне місце між головними адаптаційними механізмами і більш високоорганізованими механізмами усвідомлення особистісного сенсу цінностей.

У стратегічному вимірі, як зазначає В.Т. Циба [8], для максимально можливої самореалізації необхідно уміти визначити мету і стратегії життєвого шляху, використовувати набутий досвід у прогнозуванні й конкретизації життєвих планів щодо задоволення матеріальних і духовних потреб. Відомо, що об'єктивна реальність (соціальне і природне середовище) структурована і являє собою систему цінностей, у яких людина відчуває потребу. У ціннісному середовищі відбуваються два протилежні процеси: ентропійний (руйнівний) і антиентропійний. Перший відбувається спонтанно, мимовільно, а другий потребує організації зусиль суб'єктів. Людям належить активна роль у подоланні ентропійних процесів через творення цінностей. Припускається, що в системі «соціальний суб'єкт – соціальне й техногенно-природне середовище» у першій її складовій частині закладено механізм, антиентропійна дія якого спрямована на відтворення і створення штучного ціннісного середовища. Протидія ентропійним процесам відбувається завдяки розумовій діяльності людства та кожної

особи зокрема. Людина ніби бореться проти ентропійних течій, які руйнують матеріальні та інформаційно-ідеальні цінності. Боротися з ентропією їй дає змогу пізнання законів природи й використання їх для створення нового і для запобігання руйнувань.

Щоб боротися з ентропією, зазначає В. Пекеліс, людина мусить здобувати, зберігати, переробляти і практично використовувати все нову й нову інформацію про навколишній світ, а на це здатна лише людина-творець у найширшому розумінні цього слова. У такому разі стан, коли швидкість творення цінностей переважає швидкість їх руйнації, є умовою розвитку цивілізації. Із цієї загальної картини протидії творчих і руйнівних тенденцій ціннісних перетворень впливає призначення кожного суб'єкта і зокрема особистості – знайти своє місце у різних соціальних структурах і визначити роль і механізми творення матеріальних і духовних цінностей [5, с. 163–164]. На думку О.В. Завгородньої, посилення мотивації до життя і творчості для особистості відбувається через пошук нових сенсів, налагоджуванням оптимальних неруйнівних стосунків із різними Я-аспектами [4].

Але щоб людина навчилася вчитися й набувати відповідного досвіду, вона, як стверджує В.Т. Циба, має осмислити власне призначення, власну долю, життєві цілі, смисл життя і навчитись організовувати життєвий шлях. У цьому вбачається зміст життєвої компетентності особистості, який вміщує раціональні засоби досягнення мети, що є кінцевим актом задоволення потреб людини. Стратегія життя, як зазначає В.Т. Циба, полягає в тому, щоб гармонійно вписатися в структуроване ціннісне середовище, адаптуватися до настанов (норм, зразків, ідеалів), які регламентують життя у суспільстві, та однозначно впливати на їх вдосконалення і розвиток. На глибинному рівні трансформації відбувається віднайдення власної особистості, переживання цінності, глибини й повноти особистісного буття. Разом із тим глибинна, сутнісна модальність і цінність смислових процесів не піддаються зовнішньому, раціональному виявленню [9].

Ніколи результат не буває точно таким, як його уявляли, тому дуже важлива здатність індивіда не переоцінювати власний успіх, яким би значним він і не видавався, необхідно пам'ятати, що будь-який успіх завжди прогностичний. Тому не варто переживати його як надзвичайну подію. Вчасне переключення на подальшу справу набуває дуже важливого психологічного сенсу. Успіх необхідно емоційно сприйняти і зауважити його досвід. Потрібно усвідом-

лювати, що успіх є результатом ставлення до справи. Тобто переживати варто ступінь зусиль, а не масштаб досягнутого.

Сутність рефлексивного механізму творчого процесу, як зазначають С.Ю. Степанов та І.М. Семенов [6], полягає в тому, що суб'єкт звертається до свого культурно-обумовленого особистісного досвіду і творчого потенціалу, мобілізуючи його ресурси з метою віднайти та побудувати значеннєві підстави для подальшого евристичного просування у предметному сенсі. При цьому зазначена мобілізація здійснюється через активізацію емоційної втягнутості, мотиваційної значущості, рівня домагань, ціннісних орієнтацій, особистісних переживань, значеннєвих утворень. Таким чином, у результаті рефлексії створюються значеннєві передумови для відкриття нових сенсів, що мають евристичне значення для досягнення інноваційного успіху й розкриття, реалізації творчого потенціалу фахівця.

Інструментальна складова технічної діяльності вміщує психологічні механізми створення нових сенсів, які забезпечують перетворення внутрішнього світу людини й одночасно визначають ціннісну специфіку здійснення її професійної самореалізації. Ми вважаємо, що такого роду механізм має забезпечувати утримання в активному стані наміри фахівця на особистісно-професійну самореалізацію. Сенси детермінують самореалізацію як репродуктивного типу, так і продуктивно-нададаптивного. Ці два типи самореалізації, за Е.В. Галажинським, можна зрозуміти і як рівні самореалізації, найвищим із яких є творча (продуктивно-нададаптивна) самореалізація [2]. Особистість підходить до вибору власних цінностей і сенсів через певні шляхи, стратегії змін самої себе.

Якщо в діяльності фахівця виражена спрямованість на реалізацію вищих цінностей і цей показник поєднується з глибокою загальною філософією сприйняття життя, то більшою буде задоволеність процесом професійної діяльності і впевненість у своїй здатності керувати нею.

У тому разі, коли ідеальні сенси, ціннісні аспекти об'єкта засвоюються фахівцем формально, лише як визнаний алгоритм чи соціально бажаний порядок операцій, без усвідомлення його походження і зв'язку з реальними вимогами, фахівець не ставиться до власних дій критично. Він не оцінює і не осмислює критично діяльність і, таким чином, не може її реструктурувати відповідно до актуальних професійних чи соціальних вимог, які б сприяли розвитку його особистості. Діяльність фахівця контролюється межами алгоритму і він стає функ-

цією у виробничій системі. Функціональна фіксованість мислення заважає розвитку нешаблонного творчого мислення. Вона передбачає жорстке приєднання функції предмета до самого предмета [3]. Працівники часто залежать від виробничих алгоритмів, не намагаючись розуміти їх логіку і справжній сенс, який поступово формувався працею попередніх поколінь, що механічно вкладається ними в пам'ять лише через його утилітарне значення.

У цьому сенсі фахівцем може називатися працівник, який опанував форми перетворення не тільки зовнішньої професійної діяльності, а й внутрішньої – через розвиток самого себе. Людина є єдиною істотою, яка може ставитися до самої себе як до «когось іншого». Вона може відсторонитися від себе, свого образу і попрацювати над собою певним чином, над власним створенням і зміною [1].

Створення для себе нового сенсу може бути першою спробою рефлексії та подолання особистісної ригідності викладачем технічного університету і являтиме собою вільне, цілісне сприйняття професійних дій, що ґрунтується на індивідуальних системах і техніках, або ретельне опрацювання узагальнених і розгорнутих у часі матеріалізованих форм науково-технічної діяльності. Набагато частіше, ніж це визнають самі фахівці, простір науково-технічної діяльності вимагає креативного підходу, є пронизаним ідеальними траєкторіями, які накреслюються творчими зусиллями колег, вільною реалізацією творчих прийомів, красивими й ефективними рішеннями, точними виборами, у результаті яких випадково «самонароджуються» нові смисли, контексти й рішення.

Висновки з проведеного дослідження. Пошук нових сенсів і їх позиціонування – це лише одна грань науково-технічної діяльності, але вона є ще одним свідченням ускладнення діяльності у науково-технічній сфері. Професійна діяльність фахівців технічних вишів спрямована на вдосконалення культури матеріально-предметного виробництва, середовища і буття через синтез науки, техніки й ідеальних траєкторій. Основне її призначення – збільшувати ефективність виробничої діяльності за рахунок втілення у технічні пристрої результатів пізнання буття, тобто нових сенсів.

Проведене дослідження не охоплює усе коло актуальних питань, що відносяться до проблеми переживання і створення нових сенсів в умовах науково-технічної діяльності викладачем університету. Перспективами подальшого дослідження можуть бути розвивальні тренінги і програми щодо переосмислення і творення професійних й особистісних сенсів у науково-технічній діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бахтин М.М. К философии поступка / М.М. Бахтин // Философия и социология науки и техники. – М. : Мысль, 1986. – С. 5–284.
2. Галажинский Э.В. Системная детерминация самореализации личности : дисс. ... докт. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / Э.В. Галажинский. – М. : РГБ, 2003. – 320 с.
3. Губенко А.В. Концепция построения тренинга развития креативности в сфере предпринимательства и маркетинга / А.В. Губенко // Горизонты образования. – 2013. – № 1. – С. 143–148.
4. Завгородняя Е.В. Личность: интегративно-экзистенциальный подход / Е.В. Завгородняя. – Saarbrücken : LAP Lambert Academic Publishing, 2014. – 108 с.
5. Пекеліс В.Д. Як знайти себе : [науково-художня книга] / В.Д. Пекеліс ; пер. з рос. Л. Воронович. – К. : Веселка, 1991. – 270 с.
6. Степанов С.Ю. Проблема формирования типов рефлексии в решении творческих задач / С.Ю. Степанов, И.Н. Семенов // Вопросы психологии. – 1982. – № 1. – С. 99–104.
7. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – 368 с.
8. Циба В. Життєва компетентність у соціології / В. Циба // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство : науково-методичний збірник. – К. : Контекст, 2000. – С. 87–93.
9. Циба В.Т. Алгоритм життєвого шляху успішної творчої особистості / В.Т. Циба // Обдарована дитина : Науково-практичний освітньо-популярний журнал для педагогів, батьків та дітей. – 2006. – № 3. – С. 2–10.
10. Чудновский В.Э. Смысл жизни: проблема относительной эмансипированности от «внешнего» и «внутреннего» / В.Э. Чудновский // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16. – № 2. – С. 15–26.
11. Юпитов А.В. Проблематика и особенности психологического консультирования в вузе / А.В. Юпитов // Вопросы психологии. – 1995. – № 4. – С. 50–56.
12. Ядов В.А. Социологическое исследование: методология, программа, методы / В.А. Ядов. – М. : Наука, 1987. – 245 с.

СЕКЦІЯ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.938.3:378

ЩОДО МОЖЛИВОСТІ ЕФЕКТИВНОГО КОМПЛЕКТУВАННЯ ПЕРВИННИХ ТАКТИЧНИХ ПОЖЕЖНО-РЯТУВАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ДСНС УКРАЇНИ НА ОСНОВІ ВИЗНАЧЕННЯ ТА УРАХУВАННЯ ІНДИВІДУАЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВОГНЕБОРЦІВ

Тімченко О.В., д. психол. н., професор,
головний науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології
Національний університет цивільного захисту України

Щербина І.Є., здобувач
науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології,
старший психолог сектора психологічного забезпечення
Національний університет цивільного захисту України

Стаття розкриває можливість підвищення ефективності комплектування підрозділів Державної служби з надзвичайних ситуацій України на основі урахування індивідуально-типологічних особливостей вогнеборців.

Ключові слова: діяльність, згуртованість, зведений загін, групи, психологічна сумісність, індивідуально-типологічні особливості, первинні тактичні пожежно-рятувальні підрозділи.

Статья раскрывает возможности повышения эффективности комплектования подразделений Государственной службы по чрезвычайным ситуациям Украины на основе учета индивидуально-типологических особенностей пожарных.

Ключевые слова: деятельность, сплоченность, сводный отряд, группы, психологическая совместимость, индивидуально-типологические особенности, первичные тактические пожарно-спасательные подразделения.

Timchenko A.V., Shcherbina I.E. IN RELATION TO POSSIBILITY OF EFFECTIVE COMPLETING OF PRIMARY TACTICAL FIRE-RESCUE UNITS SES OF UKRAINE ON BASIS OF DETERMINATION AND TAKING INDIVIDUAL TYPOLOGY FEATURES OF FIREFIGHTERS

The article reveals the possibilities of increasing the efficiency of acquisition of units SES of Ukraine on the basis of the account individually-typological features of firefighters.

Key words: activism, solidarity, combined unit, groups, psychological compatibility, individual typology features, primary tactical fire and rescue units.

Постановка проблеми. Проблема вивчення особливостей малих груп займає досить важливе місце не тільки в соціальній психології, психології особистості та психології праці, але й у психології діяльності в особливих умовах. Теоретичні аспекти психологічного аналізу групової діяльності фахівців малих груп досить глибоко описані в дослідженнях Г. Андрєєвої, О. Донцова, Р. Кричевського, В. Паригіна, Л. Петровської, А. Петровського, Ю. Платонова та інших авторів. Однак реалізація завдань підвищення ефективності комплектування аварійно-рятувальних підрозділів Служби порятунку та удосконалення психологічного забезпечення процесів управління малими групами у складі первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділів Державної служби з надзвичай-

них ситуацій України (далі – ДСНС України) визначає необхідність розгляду та урахування саме індивідуально-типологічних особливостей вогнеборців [1; 2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукової літератури показує, що у вітчизняній психології серед цілого ряду наукових досліджень різноманітних психологічних аспектів діяльності працівників ризиконебезпечних професій (професійно-психологічної деформації, професійного стресу, соціально-психологічних основ збереження психічного здоров'я, адаптації особистості до особливих умов діяльності, психологічних особливостей і детермінант суїцидів, службового травматизму, професійного відбору, психологічної підготовки, синдрому «вигоряння», поведінкових

стратегій подолання стресу у професійній діяльності, прогнозування професійної надійності та ін.) питанням специфіки професійної діяльності працівників первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділів не приділялося належної уваги [4].

Однак поведінка працівників первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України визначається багатьма факторами, серед яких і їх індивідуально-психологічні особливості, і специфіка ситуації, у яку потрапляє вогнеборець, і їх суб'єктивний життєвий досвід, і їх оточення. Це далеко не повний перелік, адже поведінка пожежника в умовах виконання завдань за призначенням може змінюватися дуже швидко. Саме тому вивчення особливостей поведінки пожежника-рятувальника представляє собою дуже складний та тривалий процес.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає у визначенні за допомогою «Психометричного тесту С. Деллінгера» (адаптація О. Алексєєва, Л. Громової) типологічних особливостей працівників пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України, які впливають на психологічну сумісність вогнеборців в умовах виконання ними складних завдань за призначенням.

Виклад основного матеріалу дослідження. У цій статті наведено результати вивчення особливостей типової поведінки вогнеборців, які в межах зведеного загону були розподілені у три групи для виконання складних службових завдань. Дослідження вогнеборців проводилося за допомогою психометричного методу оцінки типологічних особливостей особистості.

105 пожежників-рятувальників віком від 26 до 44 років були об'єднані у великий підрозділ (зведений загін) для виконання службових завдань із ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій та гасіння великих пожеж на території Дніпропетровської області. Стаж служби в ДСНС від 1 до 20 років. Мають одну професійну мету (поставлену керівництвом). Між собою не знайомі. Відібрані з різних підрозділів Головного управління ДСНС України у Дніпропетровській області (див. Таблиці 1, 2).

Для виконання службових завдань вогнеборці були об'єднані у випадковому порядку у три групи за характером виконуваних службових завдань:

перша група – до складу увійшли 30 пожежників-рятувальників віком від 27 до 39 років;

друга група – до складу увійшли 42 пожежники-рятувальники віком від 26 до 42 років;

Таблиця 1

Відомості про діяльність зведеного загону № 1 (м. Дніпро)

Найменування зведеного загону	Дата та місце (об'єкт) проведення розгортання зведеного загону під час гасіння пожеж	Техніка, що була задіяна						Кількість особового складу, який залучався
		Основна		Спеціальна		Допоміжна		
		Марка	Кількість	Марка	Кількість	Марка	Кількість	
Зведений загін №1 м. Дніпро	20.10.2014 р. Торф'яна пожежа у с. Балівка	АЦ-40(53228) 40(43252)247.02		ПНС-110 АР-2	1 1			45
	1.08.2014 р. Лісова пожежа біля смт Черкаське	АЦ-40(53228) 40(43252)247.02 АЦ-40(130) АЦ-40(131)	1 1 2					60

Таблиця 2

Частота перших виборів (це Я) (у %)

№	Геометрична фігура	1 група	2 група	3 група	ϕ^* (1, 2)	ϕ^* (1, 3)	ϕ^* (2, 3)
1	Квадрат	41,09	42,98	8,96	0,92	4,58**	4,91**
2	Трикутник	6,47	6,59	39,68	0,48	4,29**	4,16**
3	Прямокутник	22,88	4,05	5,30	3,39*	3,07*	1,04
4	Круг	19,91	31,16	32,89	2,81*	2,90*	1,15
5	Зигзаг	9,65	15,22	13,17	2,16*	1,84	1,25

* $p \leq 0,05$

** $p \leq 0,01$

третя група – до складу увійшли 33 пожежники-рятувальники віком від 28 до 44 років.

Нагадаємо, що під типовою поведінкою у психології розуміється поведінка особистості, що є для людини властивою у звичних для неї ситуаціях.

Із цього постає питання про те, які ж ситуації є найбільш звичними для фахівців первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України? На наш погляд, найбільш вірною відповіддю на це запитання буде розуміння під типовими для вогнеборців ситуаціями, окрім всього, і їх професійної діяльності. Адже, як відмічають самі фахівці, із часом вони практично не можуть себе уявити поза своєю професією.

Для реалізації поставленого завдання нами було використано «Психогеоетричний тест С. Деллінгера» (адаптація О. Алексеева, Л. Громової). Статистична

обробка результатів, яка була проведена за допомогою χ^2 - критерію Фішера, дозволила виділити низку достовірних розходжень. Отримані дані представлено в Таблиці 2 та Рис. 1–3.

З наведених у Таблиці 2 результатів видно, що більшість членів 1 та 2 груп ототожнюють себе з геометричною фігурою «Квадрат» (41,09% і 42,98% відповідно). Серед працівників пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України, які увійшли до складу 3 групи, зафіксовано лише 8,96% «Квадратів». Порівняно з досліджуваними 1 та 2 груп, ці результати утворюють достовірні розходження на рівні $p \leq 0,01$. Спираючись на приведені дані, можна отримати характеристику особистості фахівця первинного тактичного пожежно-рятувального підрозділу ДСНС України, який символізує себе із «Квадратом». Зауважимо, що з погляду психогеоетрії «Квадрат» характеризує людину насамперед як ефек-

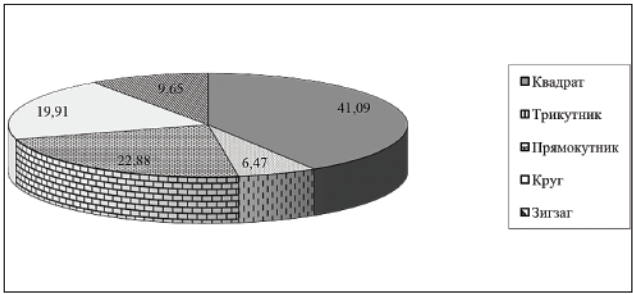

Рис. 1. Виразність проективних, неусвідомлених символів типової поведінки фахівців первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділів із 1 групи

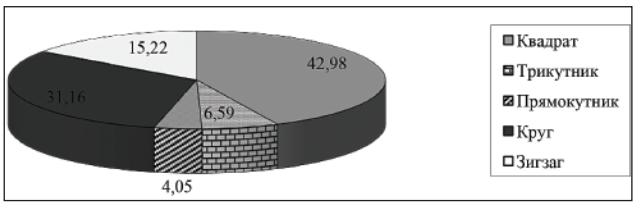

Рис. 2. Виразність проективних, неусвідомлених символів типової поведінки фахівців первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділів із 2 групи

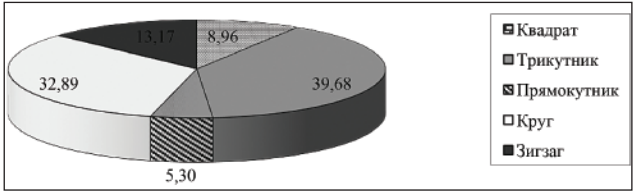

Рис. 3. Виразність проективних, неусвідомлених символів типової поведінки фахівців первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділів із 3 групи

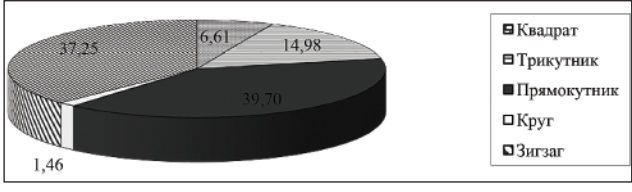

Рис. 4. Виразність проективних неусвідомлених символів, що характеризують фахівців первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України, які викликають труднощі у взаємодії членів 1 групи

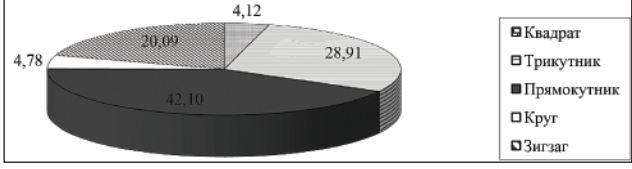

Рис. 5. Виразність проективних неусвідомлених символів, що характеризують фахівців первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України, які викликають труднощі у взаємодії членів 2 групи

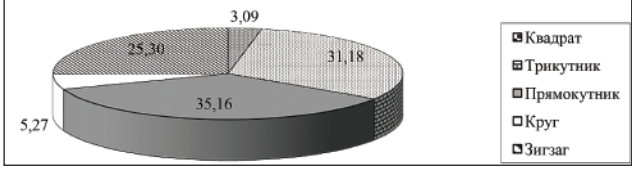

Рис. 6. Виразність проективних неусвідомлених символів, що характеризують фахівців первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України, які викликають труднощі у взаємодії членів 3 групи

тивного суб'єкта діяльності. Ці особистості відрізняються організованістю, зібраністю, орієнтацією на наявні традиції. Їм властива аналітичність мислення, уважність до дрібниць, раціоналізм, упертість. Також «Квадрати» характеризуються терплячістю та твердістю у прийнятті рішень.

У сфері міжособистісних відносин «Квадрати» відрізняються неконфліктністю, проте у разі виникнення конфлікту такі особистості можуть дуже емоційно на нього відреагувати. Ще однією відмінністю «Квадратів» є націленість на співробітництво. Вони дуже відповідально підходять до прийняття будь-яких рішень, беруть до уваги всю важливу для цього інформацію. Такі фахівці завжди дотримуються встановлених строків виконання певної діяльності або службового завдання. Колеги їх характеризують як професійно надійних, послідовних та дисциплінованих особистостей. Вони також відрізняються консерватизмом.

У ситуації стресу «Квадрати» схильні до дезорієнтації та дезорганізації своєї поведінки. Вони можуть бути дещо знервованими, раптово змінювати рішення, страждати на безсоння.

Перелічені типологічні особливості працівників пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України, які «своєю» геометричною фігурою обрали «Квадрат», дозволяють зауважити, що з погляду ефективного комплектування груп для тимчасового виконання професійних обов'язків такі фахівці є потенційно психологічно сумісними з іншими членами групи, адже відрізняються послідовністю, низьким рівнем конфліктності поведінки та високим рівнем відповідальності. Їх основною метою є максимально ефективно виконання своїх службових обов'язків. Для реалізації цієї мети такі фахівці можуть терпіти або не помічати певні незручності.

Наступну низку достовірних розходжень зафіксовано стосовно виразності вибору такого геометричного символу, як «Трикутник». Із цією фігурою найчастіше ідентифі-

кують себе фахівці-вогнеборці із 3 групи (39,68% проти 6,47% з 1 групи та 6,59% із 2 групи). Результати є значущими на рівні $p \leq 0,01$.

«Трикутник», зазвичай, обирають психологічно сильні та впевнені в собі особистості. Їх головна особливість – вміння концентруватись на меті, енергійність та сила волі. Такі фахівці відрізняються здатністю швидко та всебічно аналізувати ситуацію, спираючись при цьому переважно лише на головне, на сутність проблеми. «Трикутники» зазвичай відрізняє непомірне бажання бути лідером у всьому, його домінантною метою є володіння ситуацією, керування оточенням та обставинами. Дуже часто такі особистості приймають рішення не тільки за себе, а і за інших, за що викликають не дуже позитивний настрій оточення.

У сфері міжособистісних відносин «Трикутників» можна охарактеризувати як конкурентних особистостей, схильних до конфліктів. Такі фахівці завжди впевнені у своїй правоті та нечасто визнають свої помилки. Вони прагнуть підкорити оточення та нав'язати свою думку. Слід зауважити, що поряд із цим «Трикутники» схильні брати відповідальність за прийняття рішень на себе. Домінує при цьому потреба в перемозі, отриманні нагороди або визнання. Головною орієнтацією таких особистостей є спрямованість на професійну діяльність, на кар'єру та власну особистість. З вищезазначеного можна зробити висновок, що така особистість є схильною до конфліктів, а також до суперництва зі своїми колегами.

Також можна припустити, що налагодити конструктивні взаємовідносини з іншими членами групи «Трикутнику» буде складно. У таких ситуаціях підвищується вірогідність виникнення конфліктів та непорозумінь. Поряд із цим може знижуватись загальногрупова ефективність діяльності, адже в такому разі буде спостерігатись явна розбіжність інтересів та цінностей членів групи, що не може не вплинути на остаточний результат сумісної діяльності.

Таблиця 3

Частота останніх виборів (особистість, яка викликає труднощі у спілкуванні) (у %)

№	Геометрична фігура	1 група	2 група	3 група	ϕ^* (1, 2)	ϕ^* (1, 3)	ϕ^* (2, 3)
1	Квадрат	6,61	4,12	3,09	1,92	1,60	1,05
2	Трикутник	14,98	28,91	31,18	2,71*	2,88*	1,27
3	Прямокутник	39,70	42,10	35,16	1,65	1,16	2,04*
4	Круг	1,46	4,78	5,27	1,69	1,84	0,52
5	Зигзаг	37,25	20,09	25,30	3,12**	2,55*	1,49

* $p \leq 0,05$
** $p \leq 0,01$

За подальшого аналізу отриманих результатів було встановлено, що пожежники, які увійшли до складу 1 групи, достовірно частіше, порівняно з фахівцями 2 та 3 груп, ідентифікують себе із «Прямокутником» (22,88% проти 4,05% – 2 група та 5,30% – 3 група). Результати є значущими на рівні $p \leq 0,05$.

Дзеркальна тенденція спостерігається стосовно геометричної фігури «Круг».

Також зауважимо, що у 2 групі відмічається достовірно більше фахівців, ніж у 1 групі, які ототожнюють себе із «Зигзагом» (15,22% проти 9,65% при $p \leq 0,05$).

За наведеними даними щодо останнього вибору геометричної фігури можна отримати узагальнену характеристику особистості, яка потенційно може викликати у вогнеборців 1 групи труднощі в міжособистісних стосунках. Як видно з Таблиці 2, така особистість характеризується пожежниками 1 групи як «Прямокутник» (39,70%).

Указаний геометричний символ характеризує стан переходу та змін, що відбуваються з особистістю. Можна сказати, що «Прямокутник» символізує незадоволену своїм становищем людину. Йому характерно демонструвати нестабільність, заплутаність у життєвих обставинах, невизначеність до самого себе та оточення. Найбільш характерними рисами «Прямокутника» є непослідовність, непередбачуваність, неадекватно низька самооцінка, невпевненість у собі тощо. Такі особливості можуть негативно відзначатись на якості міжособистісних контактів фахівця. Можливо, саме ці обставини змусили більшість пожежників, які увійшли до 1 групи, відмітити як «чужу» фігуру саме «Прямокутник». Необхідно зауважити, що при цьому у складі 1 групи за даними, які представлено в Таблиці 1, майже чверть опитаних пожежників ідентифікують себе саме із цією геометричною фігурою (див. Рис. 4–6).

Отже, можна прогнозувати, що в 1 групі, де майже кожен четвертий фахівець ототожнює себе із «Прямокутником» і де більше третини опитаних несвідомо виказали важкість спілкування з такими особистостями, рівень психологічної сумісності її членів буде незадовільним.

Окрім цього, 20,09% фахівців-пожежників 1 групи на неусвідомленому рівні демонструють складність у спілкуванні з фахівцями-«Зигзагами». Це можна пояснити тим, що загальною характеристикою вказаного геометричного символу є неординарність та несхожість на інших, бажання виділитись серед колег та наслідування «своєї» лінії поведінки. Це особливо не

є бажаним у групі працівників первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України, де головними є дисципліна та чіткий порядок у взаємостосунках, а також швидке виконання наказів керівництва.

Стосовно неусвідомлених виборів пожежників 2 групи важкого у спілкуванні типу особистості, слід зауважити, що, як і в 1 групі, такою фігурою став «Прямокутник» (42,10%), на другому місці розташувався «Трикутник» (28,91%), а третє місце займає такий геометричний символ, як «Зигзаг» (20,09%).

Головною відмінністю у такому разі є те, що на відміну від 1 групи, небажані в комунікативному плані особистісні типи є найменш виразними серед працівників первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділів ДСНС України, які увійшли до складу 2 групи.

Таким чином, отримані дані дозволяють припустити таке: спираючись на мінімальну кількість важких у спілкуванні особистісних типів, *рівень психологічної сумісності у 2 групі може бути на достатньо високому рівні, що сприятиме підвищенню рівня сумісної діяльності членів цього первинного тактичного пожежно-рятувального підрозділу.*

Щодо аналогічної картини у 3 групі, слід зауважити, що пожежники цієї групи як небажаного в міжособистісному плані типу фахівця знову відмітили «Прямокутник» (35,16%). Зазначимо, що серед вогнеборців 3 групи із «Прямокутником» себе ідентифікують лише 5,30% опитаних, що суттєво не вплине на психологічний клімат у колективі. Однак несвідоме обрання як несприятливої для міжособистісних стосунків поведінки пожежниками 3 групи «Трикутника» (31,18%), навпаки, може негативно вплинути на рівень психологічної сумісності членів цього підрозділу, адже серед них із «Трикутником» себе ідентифікують майже 40% усього складу 3 групи.

Окрім цього, практично кожний четвертий із членів 3 групи негативно оцінив таку геометричну фігуру, як «Зигзаг», з якою ототожнюють себе 13,17% вогнеборців із цієї ж групи. Такий факт ще раз підтвердив *несприятливий прогноз щодо встановлення психологічної сумісності серед пожежників, які увійшли до складу 3 групи.*

Узагальнюючи вищезазначене, відмітимо, що прогнозування високого рівня психологічної сумісності членів первинних тактичних пожежно-рятувальних підрозділів, які взяли участь у нашому дослідженні, є можливим лише для вогнеборців, які увійшли до складу 2 групи досліджуваних.

Висновки із проведеного дослідження. Отримані у процесі дослідження результати дозволяють констатувати, що в 1 та 2 групах досліджуваних більшість фахівців ідентифікує себе із «Квадратом» – найбільш адекватною та сприятливою «фігурою» з погляду сумісної діяльності. Більшість пожежних 3 групи обрали для себе таку фігуру, як «Трикутник».

У визначенні типів своїх колег, які у пожежників найбільше викликають антипатію, відмічені «Прямокутники».

У визначенні співвідношень виразності кожного з типів особистостей у групах встановлено, що прогнозування психологічної сумісності найбільш сприятливим буде для фахівців 2 виділеної у процесі дослідження групи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андреева Г. Общение и оптимизация совместной деятельности / Г. Андреева. – М. : Изд-во МГУ, 1897. – 301 с.
2. Андреева Г. Общение и оптимизация совместной деятельности / под ред. Г. Андреевой, Я. Яноушека. – М. : МГУ, 1987. – 300 с.
3. Бовин Б. Основные виды деятельности и психологическая пригодность к службе в системе органов внутренних дел : [справочное пособие] / Б. Бовин ; под ред. Н. Мягких, А. Сафронова. – М., 1997. – 110 с.
4. Будницька О. Індивідуально-особистісні детермінанти емоційних переживань у психотравмуючій ситуації : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / О. Будницька. – К., 2001. – 14 с.
5. Гонтаренко Л. Професіографічний аналіз діяльності працівників чергово-диспетчерської служби екстреного виклику МНС України : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / Л. Гонтаренко. – Х., 2008. – 22 с.
6. Деркач А. Профессионализм деятельности в особых и экстремальных условиях / А. Деркач, В. Зазыкин // Психолого-акмеологические основы. – М. : РАГС, 2003. – 156 с.
7. Деркач А. Профессионализм деятельности в особых и экстремальных условиях / А. Деркач. – М. : Изд-во РАГС, 1998. – 223 с.
8. Дикая Л. Психологические проблемы профессиональной деятельности / Л. Дикая ; под ред. А. Занковского. – М. : Наука, 1991. – 166 с.
9. Євсюков О. Психологічне прогнозування надійності діяльності працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України : [монографія] / О. Євсюков, О. Тімченко. – Х. : УЦЗУ, 2007. – 288 с.

СЕКЦІЯ 3. МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.972

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕТОДОВ НЕЙРОЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ПРОГРАММИРОВАНИЯ В ПСИХОТЕРАПИИ ПОСТТРАВМАТИЧЕСКОГО СТРЕССОВОГО РАССТРОЙСТВА

Николаенко С.А., к. психол. н.,
доцент кафедры психологии

Сумский государственный педагогический университет
имени А.С.Макаренко

В современной психотерапии на первый план выходят краткосрочные методы терапии. Нейролингвистическое программирование является одним из наиболее перспективных направлений краткосрочной психотерапии посттравматического стрессового расстройства. В статье реализован симптоматический подход к психотерапии посттравматического стрессового расстройства. Выявлены адекватные методы нейролингвистического программирования для работы со специфическими группами симптомов в структуре посттравматического стрессового расстройства.

Ключевые слова: *нейролингвистическое программирование, симптомы посттравматического стрессового расстройства, техники нейролингвистического программирования.*

У сучасній психотерапії на перший план виходять короткострокові методи терапії. Нейролінгвістичне програмування є одним із найбільш перспективних напрямів короткострокової психотерапії посттравматичного стрессового розладу. У статті реалізовано симптоматичний підхід до психотерапії посттравматичного стрессового розладу. Виявлено адекватні методи нейролінгвістичного програмування для роботи зі специфічними групами симптомів у структурі посттравматичного стрессового розладу.

Ключові слова: *нейролінгвістичне програмування, симптоми посттравматичного стрессового розладу, техніки нейролінгвістичного програмування.*

Nikolaenko S.A. PECULIARITIES OF NEUROLINGUISTIC PROGRAMMING METHODS UTILIZATION IN PSYCHOTHERAPY OF PTSD

In modern psychotherapy short term therapy methods are very important. Neurolinguistics Programming is one of the most promising areas of short-term psychotherapy PTSD. The article discloses a symptomatic approach to psychotherapy of PTSD and discover adequate neuro-linguistic programming methods to work with specific groups of symptoms in the structure of post-traumatic stress disorder.

Key words: *neurolinguistics programming, symptoms of post-traumatic stress disorder, techniques of neurolinguistics programming.*

Постановка проблемы. Отличительной чертой постстрессовых психических расстройств является то, что они определяются не только на основе симптоматики и типа течения, но и по факту наличия причинного фактора – исключительно сильного стрессового жизненного события – травматической ситуации. Именно столкновение индивида со смертью или с угрожающей жизни ситуацией, подверженность серьезной травме или сексуальному насилию создают объективные предпосылки возникновения посттравматического стрессового расстройства (далее – ПТСР).

Внедрение современных общепринятых как за рубежом, так и в Украине диагностических критериев ПТСР по «DSM-V» [8] позволяет оптимизировать решение актуальной проблемы по оказанию необходимой психиатрической, психотерапевтиче-

ской и психологической помощи людям с посттравматическим стрессовым расстройством.

В психотерапии ПТСР наблюдается растущий запрос на краткосрочные подходы и методы психотерапии. Нейролингвистическое программирование (далее – НЛП) является одним из наиболее перспективных современных направлений краткосрочной психотерапии ПТСР. Доказана высокая эффективность краткосрочных методов НЛП в психотерапии ПТСР в условиях боевых действий [2; 3; 7].

Однако при этом не до конца ясно, какие именно конкретные методы НЛП являются наиболее адекватными при работе со специфическими группами симптомов в структуре ПТСР (по DSM-V).

Степень разработанности проблемы. В специальной литературе отражены

исследования следующих актуальных проблем психотерапии ПТСР: 1) эпидемиологии ПТСР (Г.З. Демченкова, Т.Б. Дмитриева, П.В. Морозов, А.Л. Пушкарев и др.); 2) диагностики ПТСР (Е.Г. Гордеева, Ф.В. Ветерс, Т.М. Кинг, А.Л. Пушкарев, А.В. Смирнов, Э.Б. Фoa и др.); 3) основных направлений эффективной психотерапии ПТСР (Е.С. Калмыкова, Т.М. Кин, Н.В. Тарабрина, Э.Б. Фoa, М.Д. Фридман, С.Н. Эниколопов и др.); 4) краткосрочных методов психотерапии ПТСР (В.А. Доморацкий, Б. Кейд, А.С. Кочарян, Р. Лэндис, Е.А. Миско, С.Н. Эниколопов, Э.Б. Фoa и др.); 5) методов НЛП в психотерапии ПТСР (Х. Адлер, К. Андреас, С. Андреас, Р. Болстад, Р. Бэндлер, Дж. Гриндер, В.А. Доморацкий, Н. Владиславава, С. Найт, М. Хэмблетт и др.).

Цель статьи – выявить адекватные и эффективные методы НЛП для работы со специфическими группами симптомов в структуре ПТСР (по DSM-V [8]).

Изложение основного материала. Переходим к выявлению и описанию адекватных и эффективных методов НЛП для работы со специфическими группами симптомов в структуре ПТСР.

1. В качестве критерия «В» в структуре диагностических критериев ПТСР (по DSM-V) выступает присутствие одного или более из следующих симптомов вторжения, которые развиваются после действия стрессора: 1) периодически повторяющиеся воспоминания о травматическом событии (событиях), которые носят непроизвольный, навязчивый и тягостный характер; 2) диссоциативные реакции (например, флэшбэки, иллюзии, галлюцинации), в которых индивид ощущает себя так, как будто бы это событие (события) повторяется вновь сейчас (эти реакции могут проявляться на границе сознания настоящей действительности и прошлого опыта, а иногда может наступать и полная потеря сознания настоящей действительности); 3) интенсивные тяжелые переживания, которые были вызваны внешней или внутренней ситуацией, напоминающей о травматических событиях или символизирующей их; 4) физиологическая реактивность в ситуациях, которые внешне или внутренне символизируют аспекты травматического события [8].

В структуре указанных выше симптомов вторжения особое место занимают флэшбэки (диссоциативные переживания образов прошлого). Поэтому в психотерапии ПТСР именно им нужно уделять самое пристальное внимание.

Рассмотрим особенности техники «Взмах» для психотерапии симптомов втор-

жения в структуре ПТСР средствами нейролингвистического программирования.

Н.В. Владиславава отмечает, что техника «Взмах» доказала свою эффективность при работе с травматическими «флэшбэками» не только в мирной обстановке, но и в зоне боевых действий [3, с. 19]. Д. Масс также приводит экспериментальные данные по экстенсивному лечению травмы с помощью техники «Взмах» у пациентов, страдающих симптомами вторжения. Автор провел обследование 70 офицеров полиции Западного Мидленда, каждый из которых был свидетелем одной из крупнейших авиакатастроф – взрыва самолета «Боинг 747» над городом Локерби (Шотландия) 21 декабря 1988 года. При этом у 19 человек офицеров полиции обнаружили ПТСР. Время, прошедшее со времени травмы до лечения, составляло от шести недель до десяти лет. Все офицеры, которые в среднем прошли по три сеанса с использованием техники «Взмах», сообщили о полном исчезновении навязчивых воспоминаний и других симптомов ПТСР [2, с. 53].

Рассмотрим краткий алгоритм **техники «Взмах»** [1, с. 211–213].

1. *Определите специфический вид реакции, который вы желаете изменить.* В случае навязчивых воспоминаний это могут быть: 1) периодически повторяющиеся воспоминания о травматическом событии (событиях), которые носят непроизвольный, навязчивый, тягостный характер; 2) диссоциативные реакции (например, флэшбэки, иллюзии, галлюцинации); 3) интенсивные тяжелые переживания, которые вызваны внешней или внутренней ситуацией, напоминающей о травматических событиях или символизирующей их.

2. *Определите точный сигнал, который запускает нежелательную реакцию.* Во-первых, определите тип сигнала при помощи следующих вопросов: «Как вы узнаете, когда приходят навязчивые воспоминания?»; «Испытываете ли вы ощущение, звук или картину?»; «Если бы вы должны были научить кого-нибудь, как делать это, что бы вы сказали ему?». Во-вторых, определите субмодальности сигнала, выявляя их по следующей схеме: «Когда у вас проявляется нежелательная реакция?»; «Что из того, что вы видите/слышите/ощущаете, вызывает у вас желание осуществить нежелательную реакцию?»; «Создайте большой, яркий, ассоциированный образ того, что вы видите непосредственно перед началом нежелательной реакции»; «Теперь отложите эту картину в сторону на короткое время».

3. *Создайте образ обладания желаемым результатом.* Во-первых, задайте сле-

дующие вопросы: «Как вы видите себя с желаемым изменением?»; «На кого бы вы были похожи, если бы не осуществляли нежелательные реакции?»; «Как бы вы выглядели, если бы осуществляли желаемые реакции?». Во-вторых, создайте диссоциированную картину желаемого состояния, потому что в технике «Взмах» вы ассоциируетесь с текущим и диссоциируетесь с желаемым состоянием. В ассоциированной картине вы уже имеете ощущение полученного желаемого результата. Таким образом, ассоциированная картина не будет мотивировать вас. Картина должна представлять собой привлекательный и желаемый образ. Чем более желанным кажется состояние, тем выше вероятность, что техника «Взмах» сработает.

4. Проверьте экологичность желаемого состояния. Проверьте желаемое состояние при помощи модели хорошо сформулированного результата. Для этого задайте следующие вопросы: «Сформулировали ли вы свой результат позитивным образом?»; «Что вы будете видеть, слышать и ощущать, когда будете обладать своим результатом?»; «Зависит ли ваше желаемое состояние от вас и только от вас?»; «Где, когда, как и с кем вы хотите обладать этим результатом?»; «Хотите ли вы обладать этим результатом всегда и везде безо всяких ограничений?»; «Что вы потеряете, если получите свой результат?»; «Что вы уже имеете и в чем нуждаетесь для получения своего результата?»; «Как обладание этим результатом повлияет на жизнь окружающих вас людей?».

5. Примените к образам технику «Взмах», используя их размер и яркость. Для этого выполните следующие действия: 1) возьмите картину и сделайте ее яркой и большой; 2) убедитесь, что вы ассоциированы с картиной; 3) закройте глаза и увидите перед собой большой яркий ассоциированный образ себя в текущем состоянии (в котором вы находитесь сейчас); 4) в левом нижнем углу картины поместите маленькую, тусклую и диссоциированную картину образа желаемого состояния; 5) теперь возьмите большую яркую картину и быстро сделайте ее маленькой и тусклой; 6) в это же время сделайте маленький тусклый образ желаемого состояния большим и ярким; 7) сделайте это очень быстро (когда клиент выполняет эту процедуру, скажите «Ра-з-з-з!», чтобы помочь вызвать необходимые изменения); 8) очистите экран; 9) повторите эту процедуру по меньшей мере пять раз; 10) выполните проверку.

6. Проверьте результаты и подстройтесь к будущему. Попросите клиента подумать о сигнале, запускающем нежелательное пове-

дение. Если он приводит к получению нового образа, процесс завершен. Если нет, перейдите к следующей разновидности «Взмаха».

7. Примените к образам техники «Взмах», используя расстояние между ними. Если размер и яркость не работают, то драйвером изменения может стать расстояние. Выполните следующие действия: 1) возьмите картину и сделайте ее яркой и большой; 2) убедитесь в том, что вы ассоциированы с картиной; 3) закройте глаза и увидите перед собой большой яркий ассоциированный образ себя в текущем состоянии (в котором вы находитесь сейчас); 4) попросите клиента представить картину, вызывающую нежелательную реакцию, и отдалять ее к горизонту до тех пор, пока она не станет черной точкой; 5) поместите на горизонте маленькую, тусклую и диссоциированную картину желаемого результата; 6) затем попросите клиента приблизить с горизонта картину желаемого результата к себе; 7) сделайте это очень быстро; когда клиент выполняет эту процедуру, скажите «Ра-з-з-з!», чтобы помочь вызвать изменения; 8) очистите экран; 9) повторите эту процедуру по меньшей мере пять раз; 10) выполните проверку.

2. В качестве критерия «С» в структуре диагностических критериев ПТСР (по DSM-V) выступает постоянное избегание стимулов, которые ассоциируются с травматическим событием (событиями). Данное избегание начинается после возникновения травматической ситуации и подтверждается либо одним, либо двумя признаками: 1) избегание либо попытки избежать неприятных воспоминаний, мыслей, чувств, которые тесно ассоциируются с травматическим событием; 2) избегание либо попытки избежать внешних стимулов (людей, мест, разговоров, действий, объектов, ситуаций), которые вызывают тревожные воспоминания, мысли или чувства о травматическом событии либо воспоминания, мысли или чувства, тесно ассоциирующиеся с ним [8].

С нашей точки зрения, в указанных выше симптомах ПТСР зафиксировано следующее: 1) под влиянием травматических событий у индивида формируется и закрепляется такая разновидность условных рефлексов, в структуре которых различаются, с одной стороны, стимулы («внутренние стимулы (репрезентации)» – воспоминания, мысли, чувства или «внешние стимулы (элементы травматической ситуации)» – люди, места, разговоры, действия, объекты, ситуации), а с другой – негативные внутренние (психические) реакции, связанные с тревогой (тревожные воспоминания, мысли или чувства о травматическом событии либо

воспоминания, мысли или чувства, тесно ассоциирующиеся с травматическим событием); 2) с целью контроля указанных выше условных рефлексов индивид целенаправленно или интуитивно реализует стратегию их избегания. Фактически речь идет о том, что человек старается избегать потенциальной активации целостных структур негативных условных рефлексов (определенных внешних и/или внутренних стимулов, которые могут актуализировать у него тревожные психические реакции).

Д. Вольпе одним из первых применил принцип реципрокного торможения для терапии таких условных рефлексов, в структуре которых находятся определенные негативные психические реакции, связанные, в частности, с тревогой. При этом реципрокное торможение определяется им как устранение или ослабление старых реакций за счет новых. Автор отмечает, что, когда реакция тормозится несовместимой реакцией, за которой следует снижение сильного переживания, развивается значительное условное торможение реакции [6].

Технически реципрокное торможение реализуется так, чтобы одновременно со стимулом (триггером), который до сих пор запускал негативную психическую реакцию, вызвать у пациента несовместимую с ней ассертивную психическую реакцию. При этом ассертивная реакция определяется в психотерапии как социально оправданное вербальное или двигательное выражение любых эмоций, кроме тревоги. В результате «сшибки» альтернативных (тревожной и ассертивной) психических реакций возникает «эффект противообусловливания», когда ассертивная психическая реакция, несовместимая с тревогой, «погашает» последнюю. Как показал клинический опыт Д. Вольпе, условная связь между первоначальным стимулом (триггером), запускавшим у пациента тревогу, и ответной негативной реакцией тревоги также ослабевает.

С нашей точки зрения, принцип реципрокного торможения получил свое дальнейшее технологическое развитие и воплощение в одной из моделей НЛП – якорении. С. Хеллер отмечает, что «якорь (триггер) – это любой раздражитель, который включает ряд внутренних реакций и/или действий» [9, 231]. Согласно Б. Боденхаммеру и М. Холлу, якорем в НЛП «называется внутренняя или внешняя репрезентация, воспроизводящая другую репрезентацию» [1, с. 181].

Якорение определяется как «процесс, посредством которого любой стимул или репрезентация (внешняя или внутренняя) оказывается связанной с некоторой реакцией...» [4, с. 157]. После успешного якорения

в дальнейшем «любой элемент переживания (компонент любой сенсорной модальности) может воссоздавать (пробуждать) всю совокупность переживаний» [1, с. 180]. Таким образом, якорение может быть рассмотрено как процесс формирования таких специфических условных рефлексов, в структуре которых реакции представлены в форме внутренней психической активности.

Из приведенных выше определений также следует, что якорение может рассматриваться и как процесс, и как результат. «Якорение как процесс» – это процедура установления условной связи между определенными стимулами или репрезентациями и внутренними психическими реакциями; это процесс формирования специфического условного рефлекса определенного типа. По критерию произвольности процесса якорения последнее может быть произвольным (естественным) и произвольным (целенаправленным).

«Якорение как результат» – это наличие зафиксированной условной связи стимула или репрезентации с некоторой внутренней психической реакцией; это уже сформированный специфический условный рефлекс определенного типа. По критерию функциональности заякоренной внутренней реакции якорение может быть позитивным (ресурсным) и негативным (проблемным).

Для использования в терапевтических целях результатов произвольного якорения в дальнейшем можно многократно использовать пусковой стимул (якорь), который становится удобным «рычагом» для актуализации и целенаправленного перемещения заякоренных, как правило, позитивных (ресурсных) психических реакций клиента в различные терапевтические контексты.

Рассмотрим **технику «Коллапс якорей»**, которую можно использовать в процессе психотерапии симптомов постоянного избегания стимулов, что ассоциируются с травматическим событием (событиями) в структуре ПТСР.

В структуре техники «Коллапс якорей» можно выделить три процедуры: 1) первую подготовительную процедуру – «выявление естественных негативных якорей клиента» (выявление уже существующей условной связи конкретного стимула или репрезентации с некоторой негативной психической реакцией); 2) вторую подготовительную процедуру – «постановка искусственных позитивных (ресурсных) якорей клиента» (формирование новой условной связи между хорошо контролируемым внешним, как правило, кинестетическим стимулом и позитивной (ресурсной) психической реакцией); 3) основную процедуру – «коллапс

негативного и позитивного якорей» (реализацию принципа реципрокного торможения в процессе проведения целенаправленной «сшибки» внутренней негативной и внутренней позитивной (ресурсной) психических реакций).

Выявление естественных негативных якорей» клиента. В случае ПТСР выявление естественных негативных якорей представляет собой определение специфических триггеров, которых избегают клиенты («внутренних триггеров» – воспоминаний, мыслей, чувств, или «внешних триггеров» – людей, мест, разговоров, действий, объектов, ситуаций), которые потенциально способны реактивировать специфические негативные реакции, связанные с психологической травмой (тревожные воспоминания, мысли или чувства о травматическом событии либо воспоминания, мысли или чувства, тесно ассоциирующиеся с травматическим событием). Выявление естественных негативных якорей можно реализовать в процессе сбора анамнеза на основе DSM-V [8] как в форме беседы, так и в форме проведения специальных психодиагностических процедур [5, с. 104–148].

Постановка искусственных позитивных (ресурсных) якорей клиента. Согласно С.В. Ковалеву, данная процедура имеет следующий базовый алгоритм: 1) выявите ситуацию, в которой вы нуждаетесь в ресурсах; 2) определите необходимый вам ресурс; 3) убедитесь в том, что ресурс действительно является подходящим, задав вопрос «Если бы у меня был этот ресурс, улучшилось бы мое восприятие этой проблемной ситуации и мои действия в ней?»; 4) вспомните несколько случаев из жизни, когда у вас был этот ресурс, и выберите из них один-два, в котором он проявился интенсивнее всего; 5) определите якоря, которые вы собираетесь использовать в каждой из трех основных репрезентативных систем (аудиальной, визуальной, кинестетической); 6) в воображении вернитесь полностью в переживание ресурсного состояния, переживите его снова, а когда оно достигнет пика интенсивности, выйдете из него (перед началом всего этого не забудьте перейти в другое место); 7) теперь снова переживите свое ресурсное состояние, и в тот момент, когда оно достигнет пика, присоедините якоря; повторите это несколько раз; 8) проверьте качество якорения, включив якоря и убедившись, что вы действительно входите в это состояние [4, с. 166].

Коллапс негативного и позитивного якорей. В структуре третьей (основной) процедуры используются результаты первой и второй подготовительной процедур. Со-

гласно Б. Боденхаммеру и М. Холлу, основная процедура имеет следующий базовый алгоритм: 1) установите раппорт с вашим клиентом; 2) определите негативное состояние, которое хотите устранить; 3) определите позитивное состояние, необходимое для преодоления негативного состояния (или несколько состояний); 4) заякорите позитивное состояние; 5) заякорите негативное состояние; 6) последовательно введите клиента в каждое из состояний, по очереди используя оба якоря; 7) одновременно воспроизведите оба якоря; 8) когда клиент успокоится, сначала отпустите негативный якорь, удерживая позитивный якорь еще около пяти секунд; 9) проверьте свою работу, попросив клиента войти в проблемное состояние или воспроизведя негативный якорь; 10) подстройтесь к будущему, попросив клиента представить ситуацию, в которой он испытывал негативные чувства до проведения коллапса якорей [1, с. 193–194].

Таким образом, в результате успешного применения принципа реципрокного торможения к условным рефлексам, представленным по критерию «С» в структуре ПТСР, в конечном счете, будет терять свою актуальность и стратегия постоянного избегания стимулов, которые ассоциируются у клиента с травматическим событием (событиями). Эти стимулы в дальнейшем ему уже не нужно будет избегать, потому что произойдет их реформирование, изменение сигнальной функции, и в качестве реакции они будут вызывать нейтральные психологические реакции.

3. В качестве «Д» в структуре диагностических критериев ПТСР (по DSM-V) выступают отрицательные изменения когнитивных процессов и настроения, которые возникают после травматического события (событий): 1) невозможность вспомнить важные аспекты травматического события вследствие диссоциативной амнезии (признак обычно не связан с такими факторами, как черепно-мозговая травма, употребление алкоголя и других психоактивных веществ); 2) устойчивые и преувеличенные негативные убеждения в отношении себя, других и мира или постоянные и преувеличенные негативные ожидания от себя, других и мира (например, «Я – плохой», «Никому нельзя верить», «Весь мир опасен», «Моя нервная система полностью разрушена»); 3) устойчивые искаженные суждения о причинах и/или последствиях травматических событий, которые заставляют индивидуума винить себя либо других; 4) устойчивые негативные эмоции (например, страх, гнев, вина, стыд); 5) заметно сниженный интерес к участию в значимых для индивида

мероприятиях либо отказ от участия в них; б) чувство отдаленности (отсутствие эмоциональной вовлеченности) в межличностных отношениях или отчуждения от других; 7) устойчивая неспособность испытывать положительные эмоции (например, неспособность испытывать счастье, удовлетворение или любовь) [8].

С нашей точки зрения, большинство из указанных выше симптомов характерно для униполярного депрессивного расстройства (дистимии или расстройства настроения). Рассмотрим определение и характеристику дистимии. Последняя определяется как состояние, характеризующееся постоянным и патологическим снижением настроения (чувство тоски, подавленности, уныния) и/или потерей интереса к обычной деятельности, сопровождаемые множеством характерных признаков и симптомов [4, с. 432–433].

Дистимия включает в себя изменения в следующих пяти сферах: 1) негативные эмоции (плохое настроение, полное равнодушие к радостям жизни, чувство вины, нервозность, раздражительность, тоска); 2) негативные мысли (негативный взгляд на себя, мир и будущее; нерешительность, самообвинение и ощущение безнадежности и отсутствия смысла); 3) негативные мотивации (потеря интереса, суицидные мысли, социальная пассивность, пренебрежение внешним видом); 4) изменения в поведении (уменьшение поведенческой деятельности, снижение эмоциональной или психомоторной активности); 5) вегетативные изменения (бессонница, потеря аппетита и веса, пониженное либидо, нелокализованные болевые ощущения) [5].

Рассмотрим **технику «Когнитивная работа с депрессией»** для психотерапии отрицательных изменений настроения средствами НЛП [4, с. 435–438].

В структуре данной техники различаются следующие процедуры.

1. *Проба внутренней почвы.* В течение ближайших одного-двух или более дней клиенту рекомендуют записывать в специальной таблице свои неприятности, мнения (мысли) о них и последствия этих неприятностей и мнений.

2. *Опровержение.* Клиенту рекомендуют представить, что эти мнения о нем высказал никто иной как его злейший враг или просто человек, не заслуживающий доверия. Далее клиенту предлагают опровергнуть эти мнения с помощью собственного «рационального ответа – самозащиты» (далее – РОС), в том числе с помощью воображаемого «Идеального друга» и/или «Защитника», доверив им дать рациональные ответы его врагу – «Критику» внутри клиента.

3. *Аффирмирование.* Клиенту рекомендуют развернуть свои «негативные автоматические мысли» (НАМ) на 180° и создать «позитивные автоматические мысли» (ПАМ), а затем внедрить их в бессознательное с помощью процедуры аффирмирования [4, с. 392–393].

4. *«Полевые» тренировки.* Клиенту дают указания о том, чтобы он сделал привычный постоянный самоанализ по схеме «неприятность – мнение – последствия», добавив в эту цепочку еще два очень важных звена: опровержение (РОС) и результат.

5. *Научный анализ.* Клиенту также рекомендуют подвергнуть свои негативные автоматические мысли «научному анализу» – с точки зрения присутствия в них нарушений, возникших в процессе познания проблемной ситуации. Делая РОС, он должен опровергать каждое из отмеченных нарушений.

6. *Самооценки.* Чтобы обнаружить позитивные изменения в состоянии клиента, ему рекомендуют ежедневно утром выставлять оценку своим самочувствию, активности и настроению (САН), используя пятибалльную шкалу.

С точки зрения НЛП второй и третий симптомы в структуре приведенного выше критерия «Д» можно рассматривать как определенные убеждения клиента. Для трансформации убеждений клиента может быть использован следующий подход НЛП: «Опираясь на понимание структурной природы убеждений, можно заключить, что для трансформации или изменения убеждения мы должны опровергнуть истинность, валидность или полезность репрезентации. Мы можем сделать это при помощи рефрейминга понятий и репрезентаций с использованием метамоделей. Мы можем сделать это также, обнаружив противоположные идеи примеры» [1, с. 216].

Рассмотрим **технику «Изменение убеждения»** для психотерапии отрицательных изменений когнитивных процессов средствами НЛП [1, с. 214–216]. В ее структуре различаются следующие процедуры: 1) процедура сбора и подготовки информации; 2) процедура изменения убеждения.

1. *Процедура сбора и подготовки информации имеет следующий алгоритм:* 1) определите старое нежелательное убеждение, используя визуальные субмодальности, а также то, какой тип убеждения оно репрезентирует: существования, онтологии, причинно-следственных отношений, значения; 2) подумайте о чем-либо, в чем вы сомневаетесь и относительно чего чувствуете неуверенность, и составьте список соответствующих субмодальностей в правой верхней части листа бумаги; запи-

шите их рядом с субмодальностями нежелательного убеждения в том же порядке; также определите язык сомнения или ощущения неуверенности; 3) проведите сравнительный анализ этих двух переживаний: убеждения и сомнения – и отметьте звездочкой различающиеся субмодальности; определите, как различается язык этих двух переживаний; 4) проверьте все отмеченные звездочками различия субмодальностей убеждения и сомнения (это нужно для того, чтобы определить, какие субмодальности дадут наибольший эффект при изменении убежденности в сомнение); после проверки каждой субмодальности терапевт просит клиента вернуть ее в исходное состояние; 5) определите новое желаемое убеждение и исследуйте новое убеждение при помощи «модели хорошо сформулированного результата»; 6) выявите структуру сильного убеждения, попросив клиента подумать о чем-либо, в чем он убежден без тени сомнения; определите субмодальности такого неоспоримого убеждения и составьте список его субмодальностей в левой нижней части листа бумаги рядом с субмодальностями желаемого убеждения (№ 5) в том же порядке; 7) выполните еще раз сравнительный анализ, сопоставив новое желаемое убеждение (№ 5) и неоспоримое убеждение (№ 6); составьте список визуальных, аудиальных и кинестетических субмодальностей убеждений, а также определите их язык; отметьте звездочкой различающиеся субмодальности и языковые форматы; 8) проверьте все отмеченные звездочками различия субмодальностей нового желаемого убеждения (№ 5) и твердого неоспоримого убеждения (это нужно для определения того, какие субмодальности окажут наибольший эффект при изменении нового желаемого убеждения в неоспоримое); после проверки каждой субмодальности перед тем, как перейти к следующей, просите клиента вернуть ее в исходное состояние.

2. Процедура изменения убеждения имеет такой алгоритм: 1) превратите нежелательное убеждение в сомнение, попросив клиента изменить субмодальности нежелательного убеждения в субмодальности сомнения; 2) превратите новое желаемое убеждение в твердое неоспоримое, помогая клиенту изменить субмодальности нового желаемого убеждения (№ 5) в субмодальности твердого неоспоримого убеждения (№ 6); 3) проверьте структуры убеждений, определив субмодальности нового желаемого убеждения клиента (новое убеждение теперь должно иметь те же субмодальности и языковые паттерны, что и твердое неоспоримое убеждение (№ 6)); 4) переместитесь

в будущее и обратите внимание на то, как клиент реагирует теперь, обладая новым убеждением.

4. В качестве критерия «Е» в структуре диагностических критериев ПТСР (по DSM-V) выступают следующие заметные изменения в возбуждении и реактивности, которые или ассоциированы с травматическим событием (событиями), или начинаются и усиливаются после самого события (событий): 1) раздражающее поведение либо вспышки гнева (минимально спровоцированные или без провокации), обычно выраженные в форме вербальной либо физической агрессии по отношению к людям или объектам; 2) безрассудное (опрямительно рискованное) или саморазрушительное поведение; 3) сверхнастороженность (гипербдительность); 4) чрезмерная реакция испуга (повышенная физиологическая реакция вздрагивания); 5) проблемы с концентрацией; 6) нарушения сна [8].

Каждый из указанных выше симптомов может быть интерпретирован как «самостоятельная единица сознания» (далее – СЕС). При этом с СЕС могут осуществляться следующие действия: трансформация СЕС, создание новых СЕС, интеграция конфликтующих СЕС, воссоединение с отторгаемой СЕС, возвращение утраченной СЕС [4, с. 453–456].

Рассмотрим классическую **технику «Шестишаговый рефрейминг»**, которая используется для трансформации СЕС [4, с. 468–470].

1. Идентифицируйте стереотип X, который вы хотите изменить.

В нашем случае это будет один из приведенных выше симптомов заметного изменения в возбуждении и реактивности, которые или ассоциированы с травматическим событием (событиями), или начинаются и усиливаются после самого события (событий).

2. Установите коммуникацию клиента с частью, ответственной за стереотип X, с опорой на следующий алгоритм.

а) Будет ли та часть личности клиента, которая отвечает за стереотип X, коммуницировать (общаться) с ним в его сознании?

б) Установите значение сигналов «да» и «нет». Пусть яркость, громкость или интенсивность сигнала возрастают, если имеет место ответ «да», и уменьшаются, если клиент получает ответ «нет».

3. Отделите поведение стереотипа X от позитивного намерения той части, которая отвечает за X.

а) Спросите часть, которая отвечает за стереотип X: «Не хочешь ли ты дать возможность осознать моему клиенту, что ты

стараешься делать для него с помощью стереотипа Х?»

б) Если вы получите ответ «да», попросите эту часть пойти дальше и сказать открыто об этом своем намерении. Если вы получите ответ «нет», оставьте намерение бессознательным, предполагая, однако, что оно существует.

в) Теперь (если ответ был «да») определите, приемлемо ли это намерение для сознания клиента, то есть хочет ли он иметь часть, которая бы выполняла эту функцию?

г) Спросите часть клиента, которая отвечает за стереотип Х: «Если бы тебе были известны способы достижения той же цели, которые были бы настолько хороши, как Х, или даже более хороши, чем Х, была бы ты заинтересована в том, чтобы реализовать их?» Добейтесь ее согласия.

4. Получите доступ к творческой части клиента и попросите ее о том, чтобы она генерировала новые поведенческие реакции для достижения данной позитивной функции.

а) Получите доступ к переживаниям креативности и закрепите их с помощью якоря.

б) Попросите часть, ответственную за стереотип Х, сообщить свою позитивную функцию творческой части и разрешите творческой части генерировать и создать новые способы для достижения той самой позитивной цели. Предложите части, ответственной за Х, принять, по крайней мере, три варианта, которые являются настолько же хорошими или лучшими, чем Х. Пусть часть Х дает сигнал «да» каждый раз, если она примет какой-либо вариант как альтернативный стереотипу Х.

5. Присоединение к будущему.

Спросите часть Х: «Не хочешь ли ты взять на себя ответственность за то, чтобы использовать три новых варианта поведения в соответствующих ситуациях?» Это обеспечит присоединение к будущему.

6. Осуществите экологическую проверку.

Спросите: «Есть ли внутри клиента какая-либо часть, которая бы возражала против хотя бы одного из этих трех вариантов поведения?»

Выводы. Нейролингвистическое программирование является одним из наиболее перспективных направлений краткосрочной психотерапии ПТСР. Задача исследования заключалась в том, чтобы выявить адекватные и эффективные методы НЛП для работы со специфическими группами симптомов в структуре ПТСР.

Результаты исследования показали, что для терапии всех групп симптомов ПТСР имеются вполне адекватные и эффективные техники НЛП. Так, для терапии симптомов вторжения может быть использована техника «Взмах». В процессе терапии симптомов постоянного избегания стимулов, которые ассоциируются с травматическими событиями, можно применить технику «Коллапс якорей». Для терапии симптомов отрицательного изменения когнитивных процессов можно использовать технику «Изменение убеждения», а для терапии симптомов отрицательного изменения настроения может быть использована процедура, которая успешно применяется для работы с дистимией, а именно техника «Когнитивная работа с депрессией». В процессе терапии симптомов ПТСР, в которых проявляются заметные изменения возбуждения и реактивности клиента, можно использовать технику «Шестишаговый рефрейминг».

Перспективу дальнейшего исследования проблемы мы видим в выявлении таких краткосрочных методов психотерапии, которые можно было бы органично сочетать с методами НЛП при работе со специфическими группами симптомов в структуре ПТСР.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Боденхаммер Б. НЛП-практик: полный сертификационный курс : учебник магии НЛП / Б. Боденхаммер, М. Холл. – СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 272 с.
2. Болстад Р. НЛП в психотерапии / Р. Болстад, М. Хэмблетт. – СПб. : Питер, 2003. – 240 с.
3. Владиславова Н. Возрождающие техники NLP. Четыре уровня сложности / Н. Владиславова. – М. : ООО Издательство «София», 2012. – 320 с.
4. Ковалев С.В. Исцеление с помощью НЛП / С.В. Ковалев. – М. : КСП+, 2001. – 576 с.
5. Малкина-Пых И.Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях : [справочник] / И.Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2005. – 960 с.
6. Паттерсон С. Теории психотерапии / С. Паттерсон, С. Уоткинс. – 5-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 544 с.
7. Пушкарев А.Л. Диагностика посттравматического стрессового расстройства (ПТСР) у участников военных действий : [методические рекомендации] / А.Л. Пушкарев, В.А. Доморацкий, Н.Г. Аринчина. – Минск : БНИИЭТИН, 1999. – 17 с.
8. Реакции на стресс по DSM-V [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.didrus.com/stress-dsm-v/>.
9. Хеллер С. Монстры и волшебные палочки / С. Хеллер, Т. Ли Стил. – К. : Тест, 1995. – 284 с.
10. Эффективная терапия посттравматического стрессового расстройства / под ред. Э.Б. Фоя, Т.М. Кина, М.Д. Фридмана. – М. : Когито-Центр, 2005. – 467 с.

УДК 159.9.072.59

МЕТОДОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ДИФЕРЕНЦІАЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНОЇ СТРУКТУРИ ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ

Проскурня А.С., аспірант
кафедри психодіагностики та клінічної психології
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті подано методологічну модель перфекціонізму як якісно нової категорії психологічного знання. Проаналізовано наявні наукові підходи до розуміння цього феномена та запропоновано авторську модель диференціально-типологічної структури перфекціонізму. На її основі розроблено власний психодіагностичний інструмент для визначення переважаючого типу перфекціонізму, його функціонального чи патологічного протікання.

Ключові слова: перфекціонізм, диференціально-типологічна структура перфекціонізму, нарцисичний тип, obsесивно-компульсивний тип, функціональний перфекціонізм, афективні розлади.

В статье представлено методологическую модель перфекционизма как качественно новую категорию психологического знания. Проанализированы существующие научные подходы к пониманию данного феномена и предложена авторская модель дифференциально-типологической структуры перфекционизма. На ее основе создан собственный психодиагностический инструмент для определения преобладающего типа перфекционизма, его функционального или патологического течения.

Ключевые слова: перфекционизм, дифференциально-типологическая структура перфекционизма, нарциссический тип, obsесивно-компульсивный тип, функциональный перфекционизм, аффективные расстройства.

Proskurnia A.S. METHODOLOGICAL MODEL OF DIFFERENTIAL-TYOLOGICAL STRUCTURE OF PERFECTIONISM

The article represents the methodological model of perfectionism as a qualitatively new category of psychological knowledge. Analyzed existing scientific approaches for understanding this phenomenon and presented an author's model of differential-typological structure of perfectionism. Based on it we created a new psychodiagnostical test for diagnosis the predominant type of perfectionism, his functional or pathological flow.

Key words: perfectionism, differential-typological structure of perfectionism, narcissistic type, obsessive-compulsive type, functional perfectionism, affective disorders.

Постановка проблеми. Поняття «перфекціонізм» довгий час уважалось неоднозначною категорією в психології. Науковці не мали одноставної думки стосовно його змістового наповнення, джерел виникнення, якісної типології та повного спектру впливу на психічну сферу особистості. Це сприяло появі великої кількості різноманітних моделей перфекціонізму в контексті різних психологічних шкіл і підходів.

Мета статті – подати методологічну модель перфекціонізму як якісно нової категорії психологічного знання; проаналізувати наявні наукові підходи до розуміння цього феномена; розробити власний психодіагностичний інструмент для визначення переважаючого типу перфекціонізму, його функціонального чи патологічного протікання.

Виклад основного матеріалу. У класичному розумінні перфекціонізм розглядають як сукупність специфічних особистісних властивостей, які передбачають постановку надмірно високих стандартів і неможливість відчувати задоволення від результатів своєї діяльності.

Перфекціонізм (від лат. perfectio – досконалість) – це система переконань, пов'язаних із тим, що ідеал існує й повинен бути досягнутий.

Американський клінічний психолог К. Холлендер був одним із перших, хто дав визначення перфекціонізму як явищу висунення до себе вимог вищого рівня виконання діяльності, ніж ті, що вимагаються обставинами [8, с. 14].

Але перші теоретичні дослідження цієї проблеми зроблені ще в середині минулого століття американським психоаналітиком Карен Хорні, яка, однак, не апелювала до самого поняття «перфекціонізм», а оперувала лише його провідними характеристиками і властивостями [3, с. 184]. У роботах К. Хорні описує основні форми патології характеру через специфіку порушень міжособистісних стосунків.

У 1860–1970-х роках зроблені спроби емпіричного уточнення поняття «перфекціонізм» із урахуванням феноменів, установлених під час дослідження мотивації досягнень.

У класичній роботі Д. Хамачека вперше вводиться в наукове використання та зіставляються між собою «здоровий» і «невротичний» перфекціонізм [6, с. 48]. На думку автора, невротичний перфекціонізм відрізняється від нормального бажанням виконувати завдання якнайкраще за низкою провідних параметрів, поданих у таблиці 1.

Усі ранні спроби опису перфекціонізму робили акцент на його зв'язку з негативним афектом (депресією, тривогою, провинною, розчаруванням, соромом), порушеною адаптацією, складнощами в спілкуванні (сором'язливістю) й діяльності (неможливість розпочати справу – procrastination).

У 1980–1990-х роках дослідження перфекціонізму розвивалося в таких напрямках:

1. Феноменологічне уточнення поняття (концептуалізація конструкту) – розвиток уявлень про структуру, параметри й види перфекціонізму.

2. Операціоналізація поняття – створення валідних і надійних інструментів для вимірювання перфекціонізму.

3. Вивчення взаємозв'язку перфекціонізму з психопатологічними розладами (депресією, алкоголізмом, порушенням харчової поведінки, суїцидальним ризиком та іншими невротичними розладами) в неклінічних і клінічних вибірках.

У перших теоретичних дослідженнях під поняттям «перфекціонізм» малися на увазі тенденція встановлювати надмірно високі стандарти для себе й неможливість відчувати задоволення від результату діяльності. Дослідниками в кінці 1980-х років внесені деякі феноменологічні уточнення, що розширили вже наявні параметри перфекціонізму: мислення в термінах «усе або нічого», яке допускає тільки два варіан-

ти виконання діяльності – повна відповідність високим стандартам або повний крах і схильність до вибіркової концентрації на теперішніх і минулих помилках. Провідним критерієм визначалася схильність перфекціоністів до генералізації стандартів у всіх сферах життєдіяльності [2, с. 34].

У роботах 1990-х років уявлення про структуру перфекціонізму кардинально змінено та розширено. Лідерами в наукових розробках стали два табори зарубіжних дослідників: група британських клінічних психологів під керівництвом Д. Фроста і група канадських учених, яку очолював П. Х'юїтт. Обидві розвивали уявлення про перфекціонізм як про багатомірний конструкт, що має складну структуру і включає разом із високими особистими стандартами низку когнітивних та інтерперсональних параметрів: самооцінка, переважаючий тип мотивації й реакція на стрес [7, с. 26].

Д. Фрост із колегами розробили діагностичний інструмент для тестування різних параметрів перфекціонізму – багатовимірну шкалу перфекціонізму (Multidimensional Perfectionism Scale, MPS-F) [2, с. 48]. За основу тесту взято визначення перфекціонізму, що включає такі параметри (які й стали провідними шкалами тесту):

1. «Особистісні стандарти» – схильність висувати занадто високі стандарти в поєднанні з прагненням відповідати цим стандартам, що породжує коливання самооцінки та хронічну незадоволеність власною діяльністю.

2. «Занепокоєність невдачами» – негативна реакція на помилки.

3. «Сумніви у власних діях» – перманентні сумніви щодо якості виконання діяльності.

4. «Батьківські очікування й батьківська критика» – нереалістично завищені вимоги

Таблиця 1

Порівняння параметрів «здорового» та «невротичного» перфекціонізму

«Здорові» перфекціоністи	Невротичні перфекціоністи
Здатні відчувати глибоке задоволення, підвищувати самооцінку на основі власних досягнень	Завжди незадоволені виконаною діяльністю, досягнуті результати сприймають як недостатні
Під час виконання діяльності в змозі враховувати як власні переваги й ресурси, так і обмеження	Керуються виключно високими очікуваннями від себе
Керуються мотивами на успіх, можуть відчувати легку схвильованість та азарт	Діють під впливом страху невдачі, переживають сильну тривогу, сором, провинну
Швидко та з ентузіазмом беруться за нові завдання	Демонструють поведінку уникнення, страх щодо нових починань
Концентрують увагу на власних ресурсах і на думці про те, як учинити правильно	Концентрують увагу на власних недоліках і думці про те, як уникнути помилки
Прагнуть досягнути довершеності	Упевнені в необхідності досягнути ідеального результату

та очікування з боку батьків і значимих інших, безпідставна критика кожного невдалого вчинку.

6. «Організованість» – відображає важливість порядку й організованості власного життя.

Фундаментальний внесок у розробку уявлень про структуру перфекціонізму зробили канадські вчені П. Х'юїт і Г. Фліт. У 1990 році вони піддали критиці всі попередні дослідження через недостатнє, на їхню думку, врахування соціальних аспектів перфекціонізму, який ніколи не розглядався із соціального погляду [7, с. 24]. Вони запропонували власну багатомірну модель перфекціонізму, яка включала в себе такі параметри:

1. «Я» адресований перфекціонізм включає в себе надмірно високі стандарти, оцінку та постійну критику власних вчинків і контроль поведінки, а також мотив прагнення до ідеалу.

2. Перфекціонізм, адресований іншим людям – переконання й очікування щодо здібностей інших. Такий вид перфекціонізму передбачає нереалістичні стандарти щодо значимих людей із близького оточення, очікування від них довершеності. Як стверджують автори, він породжує постійні звинувачення на адресу інших людей, дефіцит довіри та підвищене почуття ворожості й агресивності.

3. Перфекціонізм, адресований до світу загалом – упевненість у тому, що у світі все має бути точним, охайним, правильним, причому всі суспільні та загальносвітові проблеми повинні знаходити єдино правильне і своєчасне рішення.

4. Соціально заданий перфекціонізм – відображає потребу відповідати стандартам і очікуванням значимих інших. Важливість цього параметру підтверджується дослідженнями психосоціальних предикторів депресії в рамках концепції «емоційної експресивності». Ці роботи показали, що ризик рецидиву захворювання дуже високий, якщо хворий суб'єктивно сприймає свого партнера як занадто критичного. Передбачалося, що соціально заданий перфекціонізм може мати безліч негативних наслідків у вигляді гніву, страху негативної оцінки, підвищеної значимості чужої уваги та схвалення.

П. Х'юїт і Г. Фліт поставили собі за мету довести, що перфекціонізм є багатомірною характеристикою, яка має бути вимірною з високою мірою надійності й валідності. Ними створений опитувальник «Багатомірна шкала перфекціонізму» (Multidimensional Perfectionism Scale, MPS-H), що містив 45 пунктів. У ході стандартизації інструменту обстежено 1 106 студентів і 263 пацієнти психіатричної клініки з діагнозом «афективний розлад» [2, с. 39].

Уявлення британських і канадських дослідників про структуру перфекціонізму, а також їх діагностичні інструменти зазнали гострої критики. Автори аналітичної теорії виникнення перфекціонізму С. Шафран та У. Мансел висунули низку контраргументів:

1. Обидва інструменти засновані на самозвіті, як наслідок, дослідження перфекціонізму цим і обмежується, воно не враховує методів, заснованих на інтерв'юванні та експерименті.

2. Деякі підшкали (наприклад «батьківські очікування» й «батьківська критика») не вимірюють актуальний стан індивіда. Це ретроспективні самозвіти, які не можуть довести, чи є людина перфекціоністом і в цей час. Той факт, що деякі підшкали відображають онтогенетичний аспект перфекціонізму, ускладнює інтерпретацію результатів і розуміння самої специфіки перфекціонізму.

3. Спірним, на думку С. Шафран та У. Мансел, є також питання про те, наскільки багатомірні моделі відповідають класичному розумінню феномена «перфекціонізм» [5, с. 13–16]. Учені вважають, що такі параметри, як «Я-адресований перфекціонізм», «особистісні стандарти» і «занепокоєність помилками», найточніше трактують класичну концепцію перфекціонізму, тоді як інші параметри не повинні входити до цього конструкту. Тому інтерперсональні підшкали наявних інструментів не вимірюють перфекціонізм. Так, параметр «соціально заданий перфекціонізм» характеризує переконання щодо очікувань інших людей, він є близьким до поняття «перфекціонізм», але не ідентичний із ним. Люди, які набирають високі бали за цією шкалою, можуть не висувати завищених цілей і не вважати себе перфекціоністами до тих пір, поки їхнє власне сприйняття й залежність не змусять їх існувати відповідно до негнучких стандартів близького оточення.

Перелік критичних аргументів С. Шафран та У. Мансел указує на те, що варто чітко визначити поняття перфекціонізму, види і джерела походження та на основі цього розробити інструмент для його діагностики й подальших досліджень [5, с. 19].

У ході теоретичного аналізу ми зробили висновок, що наявні підходи до розуміння перфекціонізму неповністю розкривають функціональне наповнення поняття, відштовхуються тільки від однієї базової характеристики. Тому сьогодні особливо гостро постає необхідність дослідження складників перфекціонізму – однофакторності чи багатфакторності його структури.

Тому нами розроблено опитувальник, де за мету поставлено феноменологічне уточнення конструкту «перфекціонізм»: концептуалізація та операціоналізація цього поняття з

опорою на структуру багатофакторної моделі цього феномена.

Так як перфекціонізм є новою і ще не до кінця вивченою категорією психологічної науки, то й адекватного методичного інструментарію для його дослідження розроблено досить мало, здебільшого це опитувальники, що визначають наявність-відсутність перфекціонізму без визначення глибокої структури й типології.

Для вітчизняних респондентів існує тільки один адаптований опитувальник – це «Багатомірна шкала перфекціонізму» П. Х'юїта, Г. Флітта в адаптації І. Грачової, що дає змогу виміряти рівень перфекціонізму й визначити характер співвідношення його структурних складників. За основу типології перфекціонізму П. Х'юїта, Г. Флітта взято об'єднувальну характеристику – джерело походження феномена, тобто те, що саме є каталізатором до виникнення перфекціоністських суджень: сама особистість чи соціум.

На нашу думку, перфекціонізм варто розглядати як багатогранне явище, враховуючи і джерело походження, і функціональну наповненість і мотиваційний компонент.

Отже, розроблено опитувальник, що спирається на наукову модель двокомпонентної структури перфекціонізму Р. Слейні, яка подана за допомогою схеми – рис. 1.

Спираючись на структуру перфекціонізму Р. Слейні, російський психолог Н. Гаранян запропонувала розглядати дизфункціональний перфекціонізм як клінічний феномен [4, с. 41]. Але варто додати, що клінічний (дизфункціональний) перфекціонізм не можна розглядати як виключно одномірне явище, це обмежує дослідницьку активність і зводить це поняття лише до інтенсивності його впливу на особистість.

Важливо зазначити, що одномірність моделі перфекціонізму не враховує такий важливий фактор, як спрямовувальні механізми розвитку та підтримання перфекціонізму, тоді як багатофакторний підхід дає змогу більш точно диференціювати його за базовими ознаками, на які можна спиратися під час побудови типології й надалі для більш ефективного лікування психопатології, причиною якої є перфекціоністські установки.

Разом із тим потрібно відділяти функціональне прагнення людини до ідеалу, яке супроводжується позитивною мотивацією досягнення успіху і критичним співвідношенням об'єктивних вимог і власних сил, від клінічного перфекціонізму як дизфункціонального явища, що шкодить гармонійному розвитку особистості.

Метою опитувальника є визначення структурних компонентів на континуумі

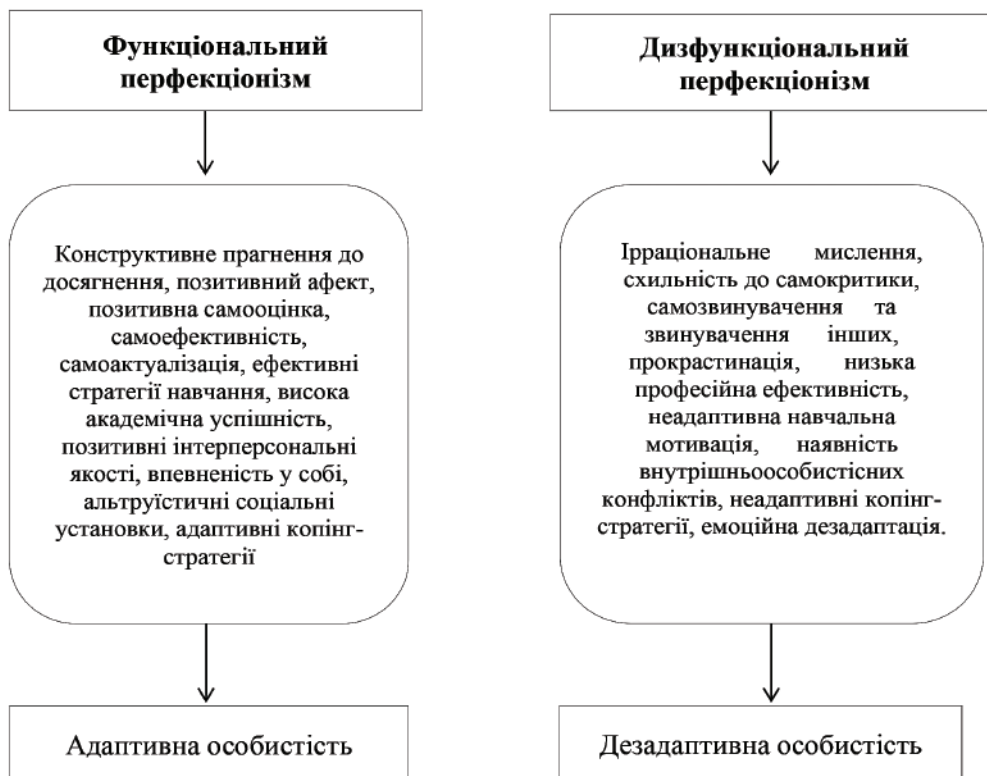

Рис. 1. Двокомпонентна модель структури перфекціонізму (за Р. Слейні)

«функціональний – дизфункціональний перфекціонізм», створення типології перфекціонізму за ознакою спрямованості особистості.

В основу типології покладено наукові розробки Н. Гаранян і Б. Сороцькіна, які виділяли невротичний і нарцисичний типи перфекціонізму. Обидва види пов'язані з різним способами досягнення «ідеальності», різною спрямованістю на діяльність і результат, різними мотивами, що лежать в основі їх активності [43]. Це дає нам змогу побудувати теоретичну модель опитувальника, що зображена на схемі – рис. 2.

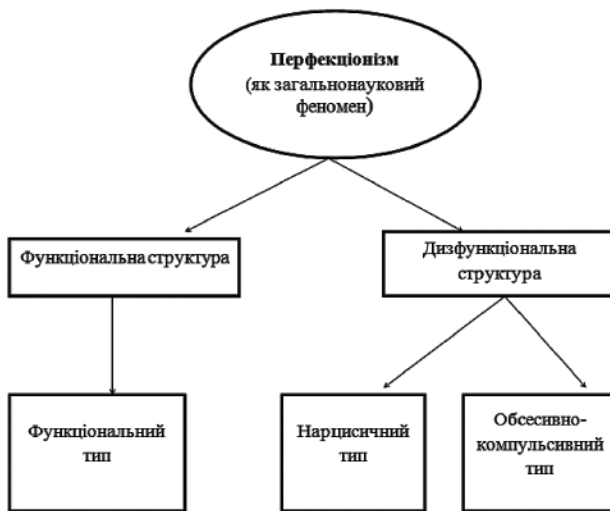

Рис. 2. Теоретична модель опитувальника

Виділені типи покладено в основу трьох шкал опитувальника: нарцисичний, обсесивно-компульсивний і функціональний перфекціонізм.

Нарцисичний тип визначається як домінування мотивації досягнення довершеності, отримання схвалення й захоплення з боку соціуму чи значимих людей, нехтуючи всіма іншими мотивами, перетворення досягнень і визнання в головний сенс життя.

Односпрямованість мотивації є основним розмежувальним критерієм між нарцисичним перфекціонізмом та обсесивно-компульсивним.

При **обсесивно-компульсивному перфекціонізмі** ідеалізований образ не витісняє всі інші мотиви й змістові інтереси особистості. Така людина буде зацікавленою не тільки в результаті, а й у самій діяльності, акцент на досягнення буде пов'язаний із цінністю такої діяльності, а не тільки з однією нав'язливою потребою викликати захват в оточуючих. Обсесивно-компульсивний тип перфекціонізму властивий людям, які прагнуть передусім досягнути ідеалу задля виправдання власних очікувань. Невротик може отримувати

задоволення від зробленого «недостатньо добре», хоча й переживає почуття провини.

Розбіжність між обсесивно-компульсивним і нарцисичним типами перфекціонізму може зводитися до того, що перші прагнуть бути доскональними, а другі – здаватися такими.

Функціональний тип перфекціонізму передбачає постановку реалістично високих стандартів діяльності, але при цьому співвідносячи власні сили з поставленими вимогами, відсутність вузько направлено мислення в категоріях «ідеал-невдача», зрілі й адаптивні когнітивні схеми, адекватну оцінку можливостей своєї особистості, здатність до децентрації, відсутність постійного порівняння себе з більш успішними іншими, прийняття критики стосовно діяльності і ставлення до помилок як до норми, що легко можна виправити.

Співвідношення характеристик трьох типів перфекціонізму може бути різним, так як не існує чистої типології в повному її вираженні, вони комбінуються за домінуючим одним типом, це призводить до утворення різних профілів особистості.

Висновки. Нами розроблено методологічну модель перфекціонізму, його структурну та функціональну наповненість, описано диференціальну структуру й виділено типи. Опитувальник пройшов базові процедури валідації і стандартизації, його результати є статистично значимими та успішно використуються в клінічних дослідженнях задля встановлення впливу дизфункціонального перфекціонізму на виникнення афективних розладів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бурлачук Л.Ф. Психодіагностика / Л.Ф. Бурлачук. – СПб. : Питер, 2006. – 350 с.
2. Гаранян Н.Г. Структура перфекціонізму у пацієнтів / Н.Г. Гаранян, Т.Ю. Юдєєва // Психологічний журнал. – 2006. – № 6. – С. 74–114.
3. Хорни К. Невротическая личность нашего времени / К. Хорни. – М. : Прогресс-Универс, 1993. – 285 с.
4. Ясная В.А. Современные модели перфекціонізма / В.А. Ясная // Психологические исследования. – 2013. – № 29. – С. 67–89.
5. Gilman R. A First study of perfectionism and multidimensional life satisfaction among adolescents / R. Gilman, S. Jeffrey // Journal of Early Adolescence 23(2), May 2003. – P. 57–69.
6. Hamachek D. Psychodynamics of normal and neurotic perfectionism / D. Hamachek // Psychology. – 2014. – Vol. 15. – P. 53–74.
7. Hewitt P. Perfectionism and depression: a multidimensional study / P. Hewitt, G. Flett // J. Soc Behav Pers. – 2011. – Vol. 5. – P. 32–48.
8. Hollender M. Perfectionism / Hollender M // Compr Psychiatry. – 1993. – № 6. – P. 76–105.

СЕКЦІЯ 4. СПЕЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 797.212.1:376.352

**ВПЛИВ ЗАСОБІВ ПЛАВАННЯ
НА ПСИХОЕМОЦІЙНИЙ СТАН СЛАБОЗОРИХ СТУДЕНТІВ**

Гета А.В., к. фіз. вих. і спорту,
доцент кафедри фізичної реабілітації та фізичного виховання
Полтавський інститут економіки і права

У статті проаналізовані наукові підходи до дослідження впливу засобів плавання на психоемоційний стан слабоворих студентів. Проведене дослідження свідчить про достовірні позитивні зміни у всіх показниках психоемоційного стану досліджуваного контингенту.

Ключові слова: слабоворість, студенти, емоції, психоемоційний стан, засоби плавання.

В статье проанализированы научные подходы исследования влияния средств плавания на психоэмоциональное состояние слабовидящих студентов. Проведенное исследование свидетельствует о достоверных положительных изменениях во всех показателях психоэмоционального состояния исследуемого контингента.

Ключевые слова: слабовидение, студенты, эмоции, психоэмоциональное состояние, средства плавания.

Geta A.V. INFLUENCE OF RESOURCES SWIMMING ON THE PSYCHO-EMOTIONAL STATE OF VISUALLY IMPAIRED STUDENTS

The article analyses the scientific approaches to studying the effects of swimming on the psycho-emotional state of visually disabled students. This study demonstrates the significant improvements in all the parameters of the emotional state of the investigated contingent.

Key words: low vision ability, students, emotions, psycho-emotional state, swimming means.

Постановка проблеми. Проблема дослідження психоемоційного стану є однією з ключових у сучасному суспільстві. Високі темпи життя, постійні перевантаження і дефіцит часу все більше впливають на психіку особистості і стають причинами різних відхилень у нормальній діяльності багатьох функціональних систем організму. Крім того, вивчення цієї теми є важливою умовою для оптимізації психічної діяльності з метою максимального пристосування студентів із вадами зору до умов навчального закладу [4, с. 199].

Вступаючи до вищого освітнього закладу, такі студенти стикаються з рядом проблем, що пов'язані з недостатньою психічною готовністю до навчання, з руйнуванням вироблених установок, навичок, звичок, ціннісних орієнтацій, втрати закріплених взаємин із колективом і формуванням нових навичок, а також із невмінням здійснювати психічну саморегуляцію власної діяльності та поведінки [4, с. 200]. Зі вступом до ВНЗ слабоворі хлопці та дівчата потрапляють у незвичні для них умови, що спричиняють руйнування динамічного стереотипу і пов'язаних з ним емоційних переживань, що нерідко зумовлює втрату сформованих позитивних установок і відносин. Важким наслідком цього є стан напруженості, зниження активності у

навчанні, погіршення поведінки, а інколи – втрата віри у свої можливості, розчарування у життєвих планах. Усе це приводить до психічного перевантаження, яке і погіршує психоемоційний стан і сприяє порушенню психічного здоров'я особистості [4, с. 200].

Часткова втрата зору, яка звужує сферу чуттєвого пізнання, не може не впливати на найбільш загальні якості емоцій і почуттів, їх номенклатуру, значення для життєдіяльності та ін. [3, с. 89]. Залежність емоцій і почуттів від стану сенсорної сфери визначається матеріальними та духовними потребами, розвиток яких безпосередньо пов'язаний із накопиченням чуттєвого досвіду. Вважається [2, с. 18; 3, с. 90], що низка позитивних і негативних емоцій, які виникають як безпосередня реакція зрячих на об'єкти, що сприймаються зором, явища, їх властивості, котрі відсутні у слабоворих, обумовлюють також зміни у характері та динаміці потреб, що, у свою чергу, відбивається на емоційних переживаннях, які виникають у разі їх задоволення або незадоволення [2, с. 88].

За номенклатурою почуття слабоворих і зрячих не можуть мати ніяких розбіжностей. Специфіка почуттів слабоворих обумовлена порушенням відносин із природним і соціальним середовищем, проявляється лише у характері вираження та динаміці розвит-

ку почуттів [2, с. 23]. Іноді аномалії розвитку моральних і інтелектуальних почуттів, що спостерігаються при слабозорості, інколи мають місце й у зрячих і жодним чином не можуть бути пояснені нею [2, с. 27].

Важливим показником психоемоційного життя людини є емоційні стани (настрій, афективні та стресові стани), які відбивають як характерні, так і випадкові для неї особливості поведінки [3, с. 89; 6, с. 26]. Співвідношення типового та випадкового утворює складний емоційний фон, котрий впливає на психоемоційне життя [3, с. 89]. Слабозорість впливає на яскравість окремих емоцій, розвиток почуттів і їх виражений колір, обумовлений станом сенсорної сфери та накопиченням чуттєвого досвіду [3, с. 91].

Порушення зору, що змінює характер деяких потреб студентів, видозмінює емоційність переживань і посилює або зменшує ступінь позитивних і негативних емоцій [3, с. 91]. Найбільш сильно вони переживають момент втрати або різкого зниження зору. У цей період може наступити стресовий стан, висока подразливість із включенням соматичних реакцій і дезорганізацією навіть до відмови від діяльності [4, с. 199]. Також сильні стреси ведуть до розвитку збудження, що дезорганізує поведінку студента, а їх подальше посилення – до розвитку гальмування, яке обумовлює пасивність [3, с. 90]. Але в процесі компенсації та корекції дефектів психоемоційного розвитку, змін у емоційній сфері, студенти свідомо спрямовують свій настрій і поведінку [3, с. 90; 6, с. 26]. Емоційні реакції залежать від характеру, можливостей, вольових якостей, які необхідно формувати у навчально-виховному процесі [2, с. 28].

Ця складна взаємодія причин, з одного боку, гальмуючих, а з іншого – стимулюючих розвиток характеру та волі обумовлює різкі індивідуальні розбіжності слабозорих у цій сфері психіки. Водночас аналіз літератури [3, с. 92] дозволив установити, що серед слабозорих є студенти з високими вольовими якостями, але поряд із цим спостерігались такі дефекти волі, як імпульсивність поведінки, впертість, негативізм. І тому недостатнє включення студента в навчальну та трудову діяльність, вправи у вольових діях, формування умов для вольових якостей особистості дозволяють подолати умови, які виникають при слабозорості та перешкоджають розвиткові волі, а незрілість психоемоційної та вольової сфер, недостатня самостійність, невміння долати труднощі й орієнтуватися у життєвих ситуаціях, нереалізована потреба у визнанні та самоствердженні – яскраві ознаки соціально-психічної дезадаптації – можливо коригувати та під-

вищувати засобами фізичного виховання, зокрема плаванням.

Мета дослідження – дослідити вплив засобів плавання на психоемоційний стан слабозорих студентів.

Завдання дослідження: здійснити аналіз та узагальнити дані наукової літератури та практичного досвіду з проблеми впливу засобів плавання на психоемоційний стан слабозорих студентів; визначити особливості психоемоційного стану досліджуваного контингенту; виявити ефективність впливу засобів плавання на психоемоційний стан студентів цієї нозології.

Виклад основного матеріалу. Аналіз становлення особистості студентів зі слабозорістю дає можливість конкретизувати підхід до вивчення розвитку їх психоемоційної сфери [5, с. 222]. Почуття, які народжуються у сфері емоцій, є особливою формою ставлення студента до навколишнього світу. Ряд позитивних і негативних емоцій, що виникають як безпосередня реакція студентів із нормальним зором на об'єкти, явища, їх властивості, що сприймаються візуально, відсутні у слабозорих, тому що вади зору негативно впливають на емоційні переживання.

У дослідженні вивчався психоемоційний стан усіх студентів і тих, у яких була занижена самооцінка, незначно виражені психічні відхилення, неадекватна поведінка, а також спостерігались відхилення в емоційній сфері.

На підставі результатів власного спостереження та на основі досліджень учених [2, с. 85; 3, с. 91] ми поділяємо гіпотезу стосовно того, що неадекватне емоційне сприйняття зовнішніх умов обмежує комунікативні можливості студентів із порушеним зором, сприяє появі у них таких негативних якостей особистості, як конфліктність, закомплексованість, ворожість та ін. Результати проведеного аналізу літератури з цієї проблеми, а також власні спостереження дозволили розробити схему емоційного реагування осіб із міопією (рис. 1).

Рис. 1. Схема емоційного реагування осіб зі слабозорістю
– взаємозв'язок усіх емоційних станів

За основу дослідження емоційних станів взяті складники емоційного ставлення до світу студента й емоційне ставлення до себе. До першого блоку емоційного реагування належать такі аспекти, як комунікативні труднощі, внутрішня незахищеність, вроджений або набутий дефект і конфліктність у спілкуванні. Другий блок об'єднує тривожність, почуття неповноцінності, недовіру до себе та депресивність. Обидва блоки емоційного реагування тісно взаємопов'язані між собою. Кожне з визначень прямо залежить одне від одного: комунікативні труднощі сприяють виникненню депресивності; внутрішня незахищеність створює умови для розвитку тривожності; вроджений дефект формує почуття неповноцінності; недовіра до себе утворюється з конфліктності у спілкуванні. Всі ці чинники, крім прямої залежності один від одного, також взаємопов'язані між собою, але можуть взаємодіяти незалежно, а у кінцевому результаті приводять до виникнення афективно-комунікативної дезадаптації.

Афективні порушення студентів проявлялись у зміні настрою, неадекватних емоційних реакціях, труднощах вільної регуляції поведінки. Комунікативні порушення супроводжувались схильністю до психічної ізоляції, аутизації, підвищення агресивності, роздратованості в спілкуванні тощо.

Важливим показником психічного життя студента з вадами зору є емоційні стани, які відбивають як характерні, так і випадкові особливості поведінки. Співвідношення типового та випадкового створюють складний психоемоційний фон, що впливає на психічне життя людини. Власні порівняльні спостереження за зрячими та слабозорими студентами підтверджують дані літератури [2, с. 82] про те, що слабзорість приводить до змін у характері емоційних станів у бік переваги астеничних, пригнічуючи індивіда, настроїв печалі або підвищення роздратування, афективності. В усіх випадках наголошувалось на відмінності психоемоційного стану від норми.

Аналіз літератури та проведені дослідження свідчать про відсутність єдиної думки щодо різниці в емоціях, почуттях і психоемоційних станах у слабзорих. Виділяються основні прояви порушень реакцій поведінки, що виникають як наслідок недоліків характеру людини, обумовлених психоемоційними порушеннями. Проведений аналіз виявив можливість підвищення психоемоційного стану студентів фізичними навантаженнями.

На сьогодні в адаптивному фізичному вихованні недостатньо розроблені питання, що відбивають конкретизацію форм і

методів підвищення психоемоційного стану слабзорих. У зв'язку з цим виявляється доцільним дослідження впливу занять плаванням студентів цієї нозології з метою поліпшення визначених вад.

Головною проблемою використання плавання є обґрунтування специфіки змісту, засобів і методів впливу, які, на відміну від загальнодидактичних принципів навчання, спираються на розуміння структури первинного дефекту та на своєрідність фізичного розвитку осіб із вадами зору, тому в основу дослідження поставлене підвищення фізичного та психоемоційного станів слабзорих студентів. Необхідність такої роботи у процесі занять плаванням підтвердилась усім ходом дослідження.

Під час планування занять із плаванням зважалося на відповідність засобів і завдань, на забезпечення тісного організаційно-методичного взаємозв'язку між вправами, спрямованими на навчання плавання, підвищення психоемоційного стану та розвиток фізичних якостей. Зміцнення загального стану здоров'я, а головне – набуття постійних навичок занять фізичною культурою та спортом у майбутньому буде сприяти і збереженню, і поліпшенню зорової функції, а також психоемоційного стану студента з порушеним зором. Тому доцільним видається розроблення оптимумів рухових режимів, які могли б стати основою підвищення психоемоційного стану студентів із міопією.

Загальноприйнята методика навчання плавальних рухів заснована на фізичних і біологічних законах [1, с. 112]. Для засвоєння структури руху, його аналізу й обґрунтування техніки необхідне знання основних законів механіки, а для розуміння механізму формування рухової навички й узгодженості дії рухового апарату, внутрішніх органів і систем організму ми спиралась на основні закономірності фізіології, педагогіки та психології.

Навчання рухам у воді розглядається як один із видів пізнавальної діяльності, який набуває індивідуалізованого характеру та потребує врахування особливостей будови тіла, фізичної підготовленості, рухових можливостей, функціонального розвитку організму, психоемоційного стану, а також строків і ступеня враження органу зору [1, с. 114].

Особливістю проведеного дослідження стало обрання визначеного способу плавання (кріль на спині), коли складаються більш сприятливі умови для забезпечення дихальної та зорової функцій студентів, що важливо при врахуванні цієї патології, при сприянні яких розвивалась координація ру-

хів, рівновага, точність, диференціювання рухів, що стимулюють розвиток фізичних, психомоторних та інтелектуальних можливостей і сприяють корекції та поліпшенню ряду гігієнічних, фізичних і психічних процесів; забезпеченню максимально можливого рівня фізичного та психічного здоров'я студента; оволодінню технікою плавання; розвитку фізичних якостей; оздоровчому, виховному, позитивному, кумулятивному, профілактичному, корекційному та реабілітаційному ефектам. Залежно від стану психоемоційного здоров'я досліджуваних застосовувались відповідні методики, комплекси вправ, інтенсивність виконання та засоби для вирішення конкретних задач.

Існують неоднозначні наукові погляди, що при навчанні осіб із міопією плавання кролем на спині у них спостерігається втрата почуття просторової орієнтації, тому фахівці в цій галузі (Д.О. Силантьєв, 2001; К.С. Яримбаш, 2006) майже не використовують у процесі навчання цей спосіб плавання. Проведені педагогічні спостереження під час занять із плавання з цим контингентом показали, що навчання плаванню кролем на спині не лише не впливає на стан збереження просторової орієнтації, а й сприяє його поліпшенню. Крім того, зафіксований позитивний вплив навчання плаванню кролем на спині на психоемоційний стан студентів за період дослідження (за обраними методиками).

Дослідження передбачало поетапне навчання плаванню: звання до водного середовища; навчання робити у воді видих; розплющування очей під водою; набирання незвичного горизонтального безопірного положення тіла, лежання на воді, ковзання; навчання елементів техніки плавання, узгодження роботи рук, ніг і дихання; плавання у повній координації. Вправи з імітацією елементів техніки плавання на суші й у воді становили основу кожного заняття, які поступово замінювали складнішими, спрямованими на засвоєння техніки плавання, які дали студентам змогу набути певних рухових навичок, опанувати необхідні технічні дії в оптимальних умовах; долати боязнь незвичного горизонтального положення тіла.

Навчання плаванню студентів із міопією почалось зі знайомством із водним середовищем. Заняття плаванням передбачало вирішення таких завдань: створення комфортних умов для органу зору при навчанні плаванню; оптимізацію процесу навчання плаванню для опанування та виконання вправ і тренувальних завдань; розвиток і вдосконалення фізичних якостей; збереження функцій і попередження захворювань органу зору й організму загалом, під-

вищення рівня психоемоційного стану, а також поставлених завдань дослідження.

На заняттях плаванням значна увага приділялась загальній фізичній підготовленості, розвитку фізичних якостей і формуванню правильної техніки рухів, для чого вправи, якими цілеспрямовано впливали на функціональний, фізичний і психоемоційний стан досліджуваних, були об'єднані у комплекси.

Вправи з імітацією елементів техніки плавання на суші дали змогу студентам набути певних рухових навичок; опанувати необхідні технічні дії в оптимальних умовах; долати боязнь горизонтального безопірного положення тіла. Після засвоєння базових елементів, навчали лежання на воді на грудях. Спочатку вправа виконувалась із нерухою опорою, потім із рухою опорою та без неї й поступово вивчалась робота ногами способом кроль. Ускладнюючи завдання, вивчали те саме, але з рухою опорою та з додаванням видиху у воду. Далі вивчались вправи «поплавок», «зірка», «стріла», які дозволили швидко навчитися знаходити рівновагу у воді. Далі робили те саме, тільки з відкриванням очей і диханням у воді. Поступово ускладнюючи завдання, відходили від опори, лежали на воді, відкривали очі й узгоджували всі елементи з диханням у воді; потім виконували вправу без опори.

Після засвоєння техніки плавання на грудях аналогічно навчали тих самих вправ на спині. З поплавком у ногах вивчались рухи руками способом кроль на спині, при цьому вправу виконували повільно для того, щоб студенти вчилися правильній техніці плавання.

Унаслідок обставин, указаних вище, студенти із міопією мають проблеми з координацією рухів, тому їм пропонувалось вивчати техніку рухів окремо руками, окремо ногами при особливому контролі за диханням. Руками з поплавком у ногах студенти виконували різноманітні рухи, які сприяли вивченню техніки плавання кролем на грудях і спині. На цьому етапі навчання використання способу «кроль на спині» є важливим тому, що його відносно легше засвоїти (не потрібно опускати голову у воду та робити видих у воду). Студенти, які все опанували, досить швидко найближчим часом пропливали до 150–200 м за заняття, практично слабо тримаючись на воді, що дало змогу більш ефективно використовувати час заняття, а також позитивно впливати на досліджуваних у плані успішності засвоєння матеріалу.

Велику роль у навчанні плаванню відіграла послідовність засвоєння рухів

у воді у незвичному положенні тіла. Тому спершу навчали найпростіших рухів із великого комплексу елементів плавання, потім їх поступово ускладнювали, підводячи до оволодіння способом плавання загалом.

Ефективність дослідження оцінювалось у двох групах: експериментальній і контрольній, які були ідентичними за віком і рівнем психофізичного розвитку. Студенти експериментальної групи, крім занять фізичною культурою у ВНЗ, займались плаванням: ці заняття проводились відповідно до загальноприйнятих положень методики початкового навчання плаванню, на основі теорії навчання руховим діям, із урахуванням принципів дидактики та за методиками адаптивного фізичного виховання; студенти контрольної групи також одержували фізичне навантаження на заняттях фізичним вихованням і займались теренкуром. Кількість занять і тривалість була однаковою, тривалість експерименту також. Перше до-

слідження проводилось на початку експерименту, друге – в кінці.

Психоемоційний стан студентів зі слабозорістю вивчався за методиками ДАМ (дерево – автопортрет – місцевість) і САН (самопочуття – активність – настрої). За методикою ДАМ встановлено три рівні вираження психоемоційного стану, які мають якісні та кількісні характеристики. До низького рівня належать кількісні показники від 0 до 1,00 бала; до середнього – від 1,01 до 2,00 балів; до високого – від 2,01 до 3,00 балів і вище. Низький рівень розглядався як позитивний емоційний стан, високий – як негативний. За методикою САН встановлено також три рівні вираження психоемоційного стану, які теж мають якісні та кількісні характеристики. До низького рівня належать кількісні показники від 0 до 3,59 бала; до середнього – від 3,60 до 5,59 бала; до високого – від 5,60 до 7,00 балів. Високий рівень розглядається

Таблиця 1

**Показники психоемоційного стану
за методикою ДАМ студентів із міопією (±σ)**

Показники емоційного стану	Група	Хлопці			Дівчата		
		n	1	2	n	1	2
Невротичність	ЕГ	15	2,17±0,51	1,55±0,31	17	2,07±0,39	1,44±0,25
	КГ	11	2,20±0,45	1,62±0,41	13	2,08±0,62	1,76±0,59
p			<0,01			<0,001	
Депресивність	ЕГ	15	1,97±0,38	1,44±0,19	17	2,18±0,40	1,50±0,18
	КГ	11	2,11±0,35	1,64±0,38	13	2,24±0,45	1,66±0,33
p			<0,01			<0,01	
Реактивна агресивність	ЕГ	15	2,19±0,34	1,63±0,28	17	2,15±0,28	1,44±0,60
	КГ	11	2,27±0,38	1,76±0,25	13	2,23±0,31	1,61±0,27
p			<0,001			<0,001	
Спонтанна агресивність	ЕГ	15	2,12±0,33	1,54±0,19	17	2,14±0,34	1,53±0,22
	КГ	11	2,14±0,34	1,69±0,27	13	2,13±0,30	1,64±0,28
p			<0,001			<0,001	
Емоційна лабільність	ЕГ	15	2,11±0,31	1,38±0,20	17	2,18±0,22	1,41±0,17
	КГ	11	2,12±0,25	1,51±0,25	13	2,22±0,17	1,55±0,22
p			<0,001			<0,001	
Особистісна тривожність	ЕГ	15	2,22±0,32	1,53±0,21	17	2,34±0,30	1,65±0,26
	КГ	11	2,22±0,40	1,60±0,26	13	2,34±0,26	1,77±0,26
p			<0,001			<0,001	
Внутрішній дискомфорт	ЕГ	15	2,42±0,26	1,78±0,36	17	2,34±0,24	1,63±0,42
	КГ	11	2,42±0,36	1,84±0,30	13	2,32±0,33	1,71±0,34
p			<0,001			<0,001	
Тест ДАМ	ЕГ	15	2,17±0,31	1,55±0,24	17	2,20±0,36	1,51±0,29
	КГ	11	2,21±0,32	1,67±0,35	13	2,22±0,41	1,67±0,30
p			<0,001			<0,001	

як позитивний психоемоційний стан, низький – як негативний.

Одержані результати дали можливість узагальнити дані про позитивний вплив занять плавання на психоемоційний стан слабозорих. Під впливом фізичних навантажень динаміка показників була позитивною та мала характерну тенденцію до поліпшення результатів студентів експериментальної групи, що вказує на ефективність використання засобів плавання.

Дослідження психоемоційного стану студентів із міопією виявило наявність взаємозв'язку фізичного та психічного компонентів і значні позитивні зрушення практично за всіма показниками психоемоційного стану слабозорих. Аналіз показників психоемоційного стану виявив, що фізичні навантаження аеробного напрямку взаємопов'язані зі зниженням рівня хвилювання та тривожності, під час яких самопочуття студентів поліпшується, як правило, відразу після фізичного навантаження та лишається таким тривалий час; використання цих засобів допомагає уникнути та попередити зазначені негативні стани (табл. 1).

У результаті дослідження підтверджене положення про те, що під впливом засобів плавання значно поліпшився психоемоційний стан досліджуваних. За методикою ДАМ виявлено, що психоемоційний стан студентів експериментальної групи відповідає середньому рівню, ближчому до низького, а у студентів контрольної майже в усіх випадках – середньому рівню, ближчому до високого. Аналізуючи одержані дані виявлено, що під впливом фізичних навантажень позитивно змінилися всі показники. Одержані результати статистично достовірні

($p < 0,001$) та свідчать про ефективність використання засобів плавання, що є одним із головних чинників, що сприяють розвитку психоемоційної сфери слабозорих.

Методику САН використовували з метою визначення психоемоційного стану у період інтенсивного фізичного навантаження та, як наслідок, збільшення психічного навантаження. Усі показники цієї методики більшою чи меншою мірою важливі та тісно взаємопов'язані. У дослідженні віддана перевага самопочуттю, від якого, на нашу думку, залежить настрої і активність. Погане самопочуття різко змінює настрої і активність, що у кінцевому результаті може стати однією з причин повільної або негативної адаптації до навчання.

Аналіз показників виявив, що кінцеві результати дослідження позитивно змінилися (табл. 2).

Узагальнюючи результати дослідження психоемоційного стану студентів із міопією за цією методикою, можна зробити висновок, що під впливом фізичних навантажень (засобів плавання) позитивно змінилися усі показники психоемоційного стану студентів експериментальної групи ($p < 0,001$).

Висновки. Дослідження психоемоційного стану студентів із міопією виявило значні позитивні зрушення практично за всіма показниками. Максимальне зниження показників у хлопців експериментальної групи спостерігалось за результатами емоційної лабільності (вихідні показники: $2,11 \pm 0,31$ бала; кінцеві: $1,38 \pm 0,20$ бала), особистісної тривожності (вихідні показники: $2,22 \pm 0,32$ бала; кінцеві: $1,53 \pm 0,21$ бала), внутрішнього дискомфорту (вихідні показники: $2,42 \pm 0,26$ бала; кінцеві: $1,78 \pm 0,36$ бала)

Таблиця 2

Показники психоемоційного стану за методикою САН студентів із міопією ($\pm \sigma$)

Показники емоційного стану	Група	Хлопці			Дівчата		
		n	1	2	n	1	2
Самопочуття	ЕГ	15	5,75±0,77	6,24±0,33	17	5,77±0,67	6,42±0,33
	КГ	11	5,72±0,27	6,08±0,63	13	5,69±0,66	6,11±0,41
p			<0,05			<0,05	
Активність	ЕГ	15	4,14±0,91	6,01±0,45	17	4,10±0,75	5,89±0,45
	КГ	11	4,21±0,71	5,90±0,46	13	4,03±0,55	5,72±0,38
p			<0,001			<0,001	
Настрої	ЕГ	15	5,43±0,57	6,21±0,26	17	6,70±0,31	6,88±0,22
	КГ	11	5,48±0,47	6,33±0,50	13	6,59±0,54	6,70±0,10
p			<0,001			<0,05	
Тест САН	ЕГ	15	5,11±0,75	6,15±0,34	17	5,52±0,57	6,39±0,33
	КГ	11	5,13±0,48	6,10±0,53	13	5,44±0,58	6,17±0,29
p			<0,001			<0,001	

при $p < 0,001$; у дівчат експериментальної групи максимальні зменшилися значення реактивної агресивності (вихідні показники: $2,15 \pm 0,28$ бала; кінцеві: $1,44 \pm 0,60$ бала), емоційної лабільності (вихідні показники: $2,18 \pm 0,22$ бала; кінцеві: $1,41 \pm 0,17$ бала), внутрішнього дискомфорту (вихідні показники: $2,34 \pm 0,24$ бала; кінцеві: $1,63 \pm 0,42$ бала) при $p < 0,001$. Загалом за тестовою батареєю ДАМ у хлопців (вихідні показники: $2,17 \pm 0,27$ бала; кінцеві: $1,55 \pm 0,32$ бала) та у дівчат (вихідні показники: $1,91 \pm 0,42$ бала; кінцеві: $1,51 \pm 0,25$ бала) виявлена достовірна різниця при $p < 0,001$ і підтверджене положення про те, що під впливом засобів плавання значно поліпшився психоемоційний стан досліджуваних. За методикою ДАМ виявлено, що психоемоційний стан слабозорих експериментальної групи відповідає середньому рівню, ближчому до низького, а у студентів контрольної майже в усіх випадках – середньому рівню, ближчому до високого; одержані результати свідчать про ефективність використання засобів плавання, що є одним із головних чинників, які сприяють розвитку психоемоційної сфери слабозорих.

Вивчення психоемоційного стану за методикою САН дало змогу встановити як кількісні, так і якісні показники самопочуття, активності та настрою, а також виявити розбіжності у значеннях, що виникають як наслідок недоліків характеру, обумовлених психоемоційними порушеннями. Аналіз показників, одержаних за методикою САН, виявив, що кінцеві результати дослідження відносно вихідних значень позитивно змінились у хлопців (вихідні показники: $5,11 \pm 0,75$ бала; кінцеві: $6,15 \pm 0,34$ бала) та у дівчат (вихідні показники: $5,52 \pm 0,57$ бала; кінцеві: $6,39 \pm 0,33$ бала) при достовірній різниці $p < 0,001$. У всіх студентів контрольної групи дисперсія показників психоемоційного стану за цією методикою значно менша. Одержані дані дають можливість ефективніше планувати та вдосконалювати процес фізичного

виховання і засвідчують, що засоби плавання більш ефективно, ніж інші засоби адаптивного фізичного виховання, сприяють поліпшенню психоемоційного стану студентів цієї нозології: результати дозволяють констатувати, що загалом за всіма досліджуваними показниками на кінець дослідження одержані майже максимальні результати в експериментальній групі.

Отже, проведене дослідження дозволило забезпечити доступне, поступове, індивідуальне навчання плаванню з корекцією психоемоційного стану студентів із міопією та є основою для застосування у спеціалізованих закладах з метою поліпшення зазначених станів.

Перспективи подальших досліджень передбачають вивчення впливу засобів оздоровчого та спортивного плавання на фізичний стан осіб із міопією з розробленням програм з урахуванням фізичних і психоемоційних показників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ганчар И.Л. Плавание: теория и методика преподавания спортивно-педагогического совершенствования. Часть III / И.Л. Ганчар. – Одесса : Друк, 2007. – 816 с.
2. Гета А.В. Коррекция физического и эмоционального состояния детей 6–7 лет с миопией средствами плавания в процессе адаптивного физического воспитания : [монография] / А.В. Гета. – Saarbrücken, Lambert Academic Publishing, 2014. – 244 с.
3. Изард К.Е. Психология эмоций / К.Е. Изард. – Москва – Харьков – Минск, 1999. – С. 89–92.
4. Коцегубов С.А. Методи корекції психоемоційного стану студентів перших курсів вищого навчального закладу / С.А. Коцегубов, М.М. Береговий, А.В. Рибкін // Інформаційні технології в освіті, науці та виробництві. – 2014. – Вип. 5 (10). – С. 199–205.
5. Круцевич Т.Ю. Контроль у фізичному вихованні дітей, підлітків та молоді : [навч. посіб.] / Т.Ю. Круцевич, М.І. Воробйов, Г.В. Безверхня. – К. : Олімп. л-ра, 2011. – 224 с.
6. Педагогическая психология : [учеб. пособ.] / [под ред. Л. Ретуш, А. Орловой]. – СПб. : Питер, 2010. – 416 с.

УДК 331.44:656.612

ОРГАНІЗАЦІЯ Й РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ З ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ МОРСЬКОГО ТРАНСПОРТУ ДО ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЙ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Сорока О.М., старший викладач
кафедри гуманітарних дисциплін
Дунайський інститут

Національного університету «Одеська морська академія»

У статті розглядається організація та проведення експериментального дослідження з формування психологічної готовності майбутніх фахівців морського транспорту до екстремальних ситуацій професійної діяльності. Аналіз результатів експерименту засвідчив ефективність запропонованого підходу до формування психологічної готовності як здатності майбутніх моряків до самокорекції тривоги і страхів перед екстремальними ситуаціями професійної діяльності на основі аутокомпетентної саморегуляції.

Ключові слова: психологічна готовність, екстремальні ситуації, фахівці морського транспорту, аутопсихологічна компетентність.

В статье рассматриваются организация и проведение экспериментального исследования по формированию психологической готовности будущих специалистов морского транспорта к экстремальным ситуациям профессиональной деятельности. Анализ результатов эксперимента показал эффективность предложенного подхода к формированию психологической готовности как способности будущих моряков к самокоррекции тревоги и страхов перед экстремальными ситуациями профессиональной деятельности на основе аутокомпетентной саморегуляции.

Ключевые слова: психологическая готовность, экстремальные ситуации, специалисты морского транспорта, аутопсихологическая компетентность.

Soroka O.M. ORGANIZATION AND RESULTS EXPERIMENTAL RESEARCH ON FORMATION OF PSYCHOLOGICAL READINESS FUTURE MARITIME TRANSPORT SPECIALISTS TO EXTREME SITUATIONS OF PROFESSIONAL ACTIVITIES

In the article the organization and conduct pilot studies on formation of psychological readiness of the future experts of maritime transport for emergencies profession. Analysis of the results of the experiment showed the effectiveness of the proposed approach to the formation of psychological readiness as the ability of future sailors, to self-correction anxiety and fear of extreme situations of professional activities on the basis of self auto psychological competences.

Key words: psychological readiness, extreme situations, experts maritime transport auto psychological competence.

Постановка проблеми. Екстремальні умови діяльності моряка зумовлюються наявністю екстремальних ситуацій, що виникають на основі дії різних екстремальних чинників [1; 2; 6]. В умовах посилення сучасних міжнародних вимог до безпеки на морському транспорті набуває особливого значення завдання покращення якості підготовки майбутніх моряків, зокрема підвищення їхньої психологічної *готовності* до екстремального характеру морської праці.

Ступінь розробленості проблеми. Науковий пошук засвідчив, що основним мотивом поведінки будь-якого фахівця в разі виникнення екстремальних ситуацій є потреба виконувати професійні обов'язки. При цьому активність і раціональність професійних дій зумовлюються внутрішніми установками готовності до екстремальності подій. Це визначає необхідність вирішення завдання з формування в майбутніх фа-

хівців морського транспорту психологічної готовності до екстремальних ситуацій професійної діяльності, зокрема до подолання тривоги і страху. Наявність такої готовності характеризується високою здатністю фахівця до психічної саморегуляції (самокорекції). Згідно з даними дослідників [1; 3–7], завдання щодо формування психологічної готовності можуть бути ефективно реалізовані на основі аутопсихологічної компетентності (аутокомпетентності) фахівців, професійна діяльність яких зумовлена впливом екстремальних чинників.

Згідно з позицією А. Деркача, Л. Степної та інших дослідників [4; 7], аутопсихологічна компетентність визначається як система психологічних знань і вмінь, які дають змогу здійснювати якісний самоаналіз, адекватне самопізнання, самоконтроль і самооцінку; як уміння керувати власним психічним станом і працездатністю; як саморегуляція;

як самоефективність. Аутокомпетентність має універсальне значення, пов'язана як із загальним характером діяльності людини, так і з специфікою її професійної діяльності, зокрема з екстремальною.

Аутопсихологічна компетентність виявляється в умінні особистості використовувати й розвивати власні ресурси, тому розглядається як процес і результат особливого роду психічної діяльності, що належить до перетворювальної інтроособистісної. Відповідно до такого підходу, аутокомпетентність виступає як *ГОТОВНІСТЬ* і здатність особистості до цілеспрямованої психологічної роботи щодо зміни своїх властивостей, поведінки, діяльності і стосунків у напрямі особистісно-професійного розвитку, а також забезпечення на цій базі фахової ефективності й надійності. Як підкреслюють дослідники [4, с. 159–169], за допомогою аутокомпетентності ефективно вирішуються, серед багатьох інших, практичні завдання екстремальних ситуацій професійної діяльності, зокрема завдання щодо психологічної готовності до діяльності під впливом екстремальних чинників. Готовність на основі розвитку аутокомпетентності визначає в екстремальних умовах високоефективну саморегуляцію емоційних станів фахівця, його здатність до оперативного мислення, термінової актуалізації знань для прийняття рішення, готовності до діяльності в кризових умовах тощо.

Варто зазначити, що розвиток аутопсихологічної компетентності здійснюється переважно в інтроособистісному просторі з виходом до міжособистісного. Це дає можливість активно впливати на функціональні стани людини, що виникають у ході її трудової діяльності (зокрема в умовах впливу екстремальних чинників [7]), тим самим підвищуючи її стресостійкість, працездатність, продуктивність професійної діяльності, *психологічну готовність* до виконання професійних завдань в екстремальних умовах [4, с. 50–53; 7, с. 23–37].

Ця позиція обрана теоретичною базою проведення нашого експериментального дослідження щодо формування психологічної готовності майбутнього фахівця морського транспорту до екстремальних ситуацій професійної діяльності. На основі розвитку аутопсихологічної компетентності майбутнього моряка готовність фахівця до ефективної діяльності під впливом екстремальних чинників визначає його високу здатність до самокорекції тривоги і страху перед імовірними екстремальними ситуаціями морської професійної діяльності.

Метою статті є висвітлення результатів експериментального дослідження щодо фор-

мування психологічної готовності майбутнього фахівця морського транспорту до екстремальних ситуацій професійної діяльності.

Виклад основного матеріалу. Проведений теоретичний аналіз наукової літератури дав змогу з'ясувати, що психологічна готовність майбутніх фахівців морського транспорту до екстремальних ситуацій професійної діяльності являє собою комплексне психологічне утворення, що має складну структуру й забезпечує здатність морського фахівця до успішного виконання професійних завдань в умовах дії екстремальних факторів морської праці.

Опрацювання в теоретичному дослідженні структури психологічної готовності з погляду системного структурування аутопсихологічної компетентності до діяльності в екстремальних ситуаціях дало можливість зробити низку висновків. Мова йде про те, що складники, узагальнені в єдину структуру психологічної готовності, можуть бути представлені як такі комплексні компоненти психологічної готовності майбутніх фахівців морського транспорту до діяльності в екстремальних ситуаціях: *мотиваційно-когнітивний, емоційно-вольовий та операційний* компоненти. Таке структурування компонентів дає змогу розглядати на аутокомпетентнісній основі психологічну готовність майбутніх фахівців морського транспорту до діяльності в екстремальних умовах в контексті їх здатності до ефективної самокорекції тривоги і страху перед імовірними екстремальними ситуаціями професійної діяльності.

Для проведення експерименту нами були сформовані контрольна та експериментальна групи майбутніх фахівців морського транспорту зі складу курсантів 3-х курсів Дунайського інституту Національного університету «Одеська морська академія», які навчаються за спеціальностями «Судноводіння» й «Експлуатація суднових енергетичних установок». Організація експерименту включала його проведення протягом двох навчальних років: 2014–2015 і 2015–2016. Це пов'язано як з етапами експериментальної роботи, так і з накопиченням кількісних показників у комплексних групах експерименту. Усього за спеціальністю «Судноводіння» сформована комплексна група кількістю в 105 осіб, із них 52 особи становили експериментальну групу і 53 – контрольну. За спеціальністю «Експлуатація суднових енергетичних установок» загальна кількість комплексної групи становила 109 осіб, із яких 57 осіб увійшли до експериментальної групи і 52 – до контрольної. Усього участь в експерименті взяли участь 214 осіб.

Формувальний етап дослідження проводився за планом експерименту:

– 1 етап формування психологічної готовності – інформаційно-психологічна підготовка (лекційний спецкурс у період теоретичного навчання) майбутніх фахівців морського транспорту;

– 2 етап формування психологічної готовності – розвиток психічної саморегуляції на основі формування аутопсихологічної компетентності майбутніх фахівців морського транспорту із самокорекції тривоги і страхів перед імовірними екстремальними ситуаціями професійної морської діяльності (тренінговий курс в умовах навчальної діяльності);

– 3 етап формування психологічної готовності – практичне застосування та вдосконалення майбутніми фахівцями морського транспорту їхніх аутопсихологічних навичок самокорекції тривоги і страхів перед імовірними екстремальними ситуаціями фахової діяльності як психологічної готовності до діяльності в екстремальних ситуаціях професійної діяльності майбутнього морського фахівця.

Перед початком формувального етапу дослідження проведений його **констатувальний етап**. За допомогою визначених для дослідження психодіагностичних методик проведено діагностичний зріз 1. Це дало змогу означити вихідні показники складників (параметрів) психологічної готовності майбутніх морських фахівців до екстремальних ситуацій професійної діяльності в контрольних та експериментальних групах. На цьому етапі дослідження за допомогою методики «Тест на оцінювання аутопсихологічної компетентності» (Л. Степнова) виявлено такі вихідні показники розвитку аутопсихологічної компетентності (від низького до високого рівнів) в експериментальних і контрольних групах: серед майбутніх судноводіїв – 24,5; 56,1; 19,3% і 21,2; 59,6; 19,2%, відповідно; серед майбутніх судових енергетиків – 26,9; 55,8; 17,3% і 30,2; 58,5; 11,3%, відповідно. Теоретичне дослідження засвідчило, що в контексті аутопсихологічного підходу загальний рівень розвитку психологічної готовності майбутніх фахівців морського транспорту до екстремальних ситуацій професійної діяльності прямо корелює з показниками розвитку аутопсихологічної компетентності професіонала. Характеристики рівнів розвитку аутопсихологічної компетентності спеціаліста («адаптивність», «самостійність», «тривожність», «позитивність мислення (депресивність)», «активність діяльності», «відповідальність», «сміливість під час зіткнення з невизначеністю»,

«спрямованість на професійну успішність» тощо) адекватно відображають сутнісні характеристики сформованості психологічної готовності майбутніх фахівців морського транспорту до екстремальних ситуацій професійної діяльності. Крім того, специфіка інтерпретації структури отриманих результатів дає можливість також визначати рівень розвитку таких особистісно-фахових характеристик, як самоорганізація, рефлексія, інтро- або екстраспрямованість, настійливість, гнучкість тощо. Весь комплекс отриманих характеристик аутокомпетентності майбутнього фахівця морського транспорту свідчить про рівень його психологічної готовності до ефективної фахової діяльності, здатності до самокорекції тривоги і страхів (тривожності) перед імовірними екстремальними ситуаціями професійної діяльності.

Дослідження вихідного рівня **мотиваційно-когнітивного** компонента (показники експериментальних і контрольних груп відповідно) здійснювалося за допомогою методик:

– методики «МАС» (М. Кубишкіна) для комплексного оцінювання рівня й видів мотивації: мотиваційні прагнення майбутніх морських фахівців (до соціального престижу, суперництва, досягнення мети): майбутні судноводії – 43,9; 31,6; 24,5% та 40,4; 38,5; 21,1%; майбутні судові енергетики – 44,3; 28,8; 26,9% та 37,7; 32,1; 30,2%;

– методики «Мотивація особистості до уникнення невдач» (Т. Елерс): орієнтація майбутніх морських фахівців на стратегію уникнення невдач (4 рівні – від низького до дуже високого): майбутні судноводії – 24,6; 49,1; 15,8; 10,5% та 28,8; 50,0; 13,5; 7,7%; майбутні судові енергетики – 25,0; 46,2; 15,4; 13,4% та 22,6; 43,4; 18,9; 15,1%;

– методики «Діагностика імпульсивності/рефлексивності» Дж. Кагана (когнітивний стиль як характеристика саморегуляції індивідуальної поведінки): рівні стильової поведінки диференційовані: як потенціал розвитку – два рівні («імпульсивність», «повільно/неточно») та рівні «рефлексивність», «швидко/точно», відповідно: майбутні судноводії – 29,8; 21,1; 35,1; 14,0% та 36,5; 15,4; 30,8; 17,3%; майбутні судові енергетики – 40,4; 19,2; 26,9; 13,5% та 33,9; 22,6; 28,3; 15,2%.

Для дослідження вихідного рівня **емоційно-вольового** компонента застосовувалися:

– опитувальник тривожності Спілберґера-Ханіна: шкала особистісної тривожності (низький; середній; високий рівні): майбутні судноводії – 22,8; 68,4; 8,8% та 34,6; 59,6; 5,8%; майбутні судові енергетики – 25,0; 67,3; 7,7% та 32,1; 56,6; 11,3%;

– методика *діагностики психічних станів* Г. Айзенка: рівень вираженості (низький, середній, високий) психічних станів: майбутні судноводії («тривожність» – 26,3; 57,9; 15,8% та 30,8; 51,9; 17,3%; «фрустрація» – 36,8; 56,2; 7,0% та 30,8; 63,4; 5,8% , шкала «агресивність» – 24,6; 49,1; 26,3% та 21,2; 56,7; 23,1%); майбутні суднові енергетики («тривожність» – 25,0; 59,6; 15,4% та 22,6; 56,6; 20,8%; «фрустрація» – 28,8; 67,3; 3,9% та 35,8; 58,5; 5,7%; «агресивність» – 30,8; 51,9; 17,3% та 20,8; 58,4; 20,8%);

– *опитувальник вольової саморегуляції* (А. Зверков, Є. Ейдман), що визначає здатність до вольової саморегуляції за загальною шкалою і шкалою «самовладання» на, відповідно, п'яти і трьох рівнях модифікованої градації «низький/високий»: «загальна вольова саморегуляція» (майбутні судноводії – 26,3; 33,3; 26,3; 14,1; 0,0% та 23,1; 30,8; 28,8; 19,2; 0,0%); майбутні суднові енергетики – 21,2; 32,74 26,9; 17,3; 1,9% та 28,34 26,4; 30,2; 15,1; 0,0%); шкала «самовладання» (майбутні судноводії – 24,5; 54,4; 21,1% та 26,9; 48,1; 25,0%; майбутні суднові енергетики – 28,8; 44,2; 26,9% та 22,6; 49,1; 28,3%);

– методика *FPI* (Фрайбурзький опитувальник): показники VI і XI шкал FPI комплексно характеризують вираженість емоційно-вольової стійкості майбутніх моряків (низький, середній, високий рівні відповідно): VI шкала (врівноваженість – стійкість до стресу): майбутні судноводії – 14,0; 64,9; 21,1% та 17,3; 61,5; 21,2%; майбутні суднові енергетики – 19,2; 61,6; 19,2%; XI шкала (емоційна лабільність – здатність до саморегуляції): майбутні судноводії – 24,6; 52,6; 22,8% та 15,4; 65,3; 19,2%; майбутні суднові енергетики – 23,1; 59,64 17,3% та 20,8; 60,4; 18,9%.

Щодо дослідження вихідного рівня **операційного** компонента, то із цією метою застосовувалися:

– методика *«Здатність самоуправління»* (М. Пейсахов), що дає змогу оцінити готовність реагування на труднощі професійного майбутнього, сформованість операційних ланок системи аутопсихологічного процесу самокерування майбутнього фахівця. Операційні ланки здатності самоуправління майбутніх морських фахівців оцінюються на трьох модифікованих рівнях – від низького до високого: ланка «орієнтація в ситуації»: майбутні судноводії – 28,1; 47,3; 24,6% та 26,9; 48,1; 25,0%; майбутні суднові енергетики – 25,0; 51,9; 23,1% та 28,3; 43,4; 28,3%; ланка «прогнозування»: майбутні судноводії – 26,3; 49,1; 24,6% та 23,1; 53,8; 23,1%; майбутні суднові енергетики – 26,9; 51,9; 21,2% та 22,7; 52,8; 24,5%; операцій-

на ланка «планування»: майбутні судноводії – 29,8; 49,1; 21,1% та 26,9; 46,2; 26,9%; майбутні суднові енергетики – 26,9; 44,2; 28,9% та 22,7; 52,8; 24,5%; ланка «самоконтроль»: майбутні судноводії – 28,1; 42,1; 22,8% та 26,9; 50,0; 23,1%; майбутні суднові енергетики – 21,2; 53,8; 25,0% та 32,1; 47,2; 20,8%;

– методика *виявлення стилю саморегуляції* Г. Пригіна, яка дає можливість розглядати розвиненість комплексу якостей, що в контексті формування психологічної готовності морського фахівця до екстремальних професійних ситуацій визначають його здатність до самостійного стилю роботи/залежність від зовнішнього оцінювання дій. Це дає змогу відповідно диференціювати майбутніх фахівців морського транспорту за такими операційними характеристиками: автономність/невизначеність/залежність діяльності: майбутні судноводії – 22,8/56,1/21,1% та 25/50/25%; майбутні суднові енергетики – 25,0/46,2/28,8% та 20,7/49,1/30,2%;

– *тест життестійкості* С. Мадді (адаптація Д.О. Леонтьєва), що дає змогу оцінити вираженість (низький, середній, високий рівні) показників життестійкості як характеристик здатності до збереження оптимального рівня працездатності й активності в стресогенних умовах, організації в цих умовах власної діяльності. Життестійкість допомагає людині долати тривогу і страху, що супроводжують в умовах невідомості вибір майбутнього, і на цій основі ефективно долати стресогенні (екстремальні) ситуації. Отримані дані дають можливість визначити загальний показник життестійкості, а також такий її компонент, як «challenge» (прийняття виклику), що характеризує готовність діяти в стресогенних умовах на основі активного засвоєння знань із досвіду та активного їх використання. Це допомагає оцінити самооцінку майбутніх морських фахівців, упевненість у собі і своїх силах в умовах стресових ситуацій, здатність до дій і боротьби «без надійних гарантій на успіх», їхню активність, схильність до ризику, здатність самостійно організувати додання труднощів, спираючись на власні внутрішні сили, знання, вміння, досвід, навички самоорганізації. Отримані результати є операційними характеристиками психологічної готовності майбутніх фахівців морського транспорту до екстремальних професійних ситуацій, до самокорекції тривоги і страхів (тривожності) перед ними на основі аутокомпетентної самоорганізації та саморегуляції: «загальний показник життестійкості» (майбутні судноводії – 26,3; 56,1; 17,6% та 25,0; 48,1; 26,9%; майбут-

ні суднові енергетики – 23,1; 51,9; 25,0% та 28,3; 45,2; 24,5%) «challenge (прийняття виклику)» (майбутні судноводії – 22,8; 52,6; 24,6% та 22,8; 48,1; 23,1%; майбутні суднові енергетики – 26,9; 44,2; 28,9% та 30,2; 45,3; 24,5%).

Для перевірки відмінності отриманих в експериментальних і контрольних групах вихідних психодіагностичних показників параметрів психологічної готовності нами застосовано адекватний до поставленого завдання ϕ^* -критерій Фішера. Отримані на констатувальному етапі експерименту дані (19 показників одинадцяти психодіагностичних методик) перевірені на дотримання умови відсутності статистично значущих відмінностей (статистична гіпотеза H_0): $\phi^*_{емп} \leq \phi^*_{кр(p \leq 0,05)} = 1,64$.

За результатами обрахунків емпіричних значень $\phi^*_{емп}$ виявлено виконання цієї умови для всіх отриманих 19 показників (максимальна виявлена розбіжність $\phi^*_{емп} = 1,315$ зафіксована в показниках XI шкали методики FPI між експериментальною та контрольною групами майбутніх судноводіїв). Отже, дотримання умови $\phi^*_{емп} \leq \phi^*_{кр(p \leq 0,05)}$ засвідчило статистичну достовірність ($p \leq 0,05$) однорідності вихідних даних експерименту на його констатувальному етапі між експериментальними та контрольними групами.

Аналіз результатів констатувального етапу дослідження засвідчив, що, незважаючи на різницю програм навчальної підготовки спеціальностей «Судноводіння» й «Експлуатація суднових енергетичних установок», майбутні судноводії та майбутні суднові енергетики, учасники експерименту, не мають суттєвих (статистично значущих) відмінностей під час діагностування складників, що визначають вихідний рівень сформованості компонентів психологічної готовності до екстремальних ситуацій професійної діяльності. Хоча доречно відмітити серед майбутніх судноводіїв усе ж дещо більшу кількість осіб, порівняно з майбутніми судновими енергетиками, які відзначаються більшою автономністю, меншою залежністю діяльності, більшою самостійністю. Майбутні суднові енергетики є дещо більше вмотивованими на досягнення мети та прагнення на уникнення невдач. Вивчення показників емоційно-вольового компонента вказує, що дещо підвищений рівень особистісної тривожності відзначається в майбутніх суднових енергетиків, стану агресивності – у майбутніх судноводіїв, у них же відзначається більший відсоток осіб із низьким рівнем стану тривожності. Водночас аналіз операційного компонента психологічної готовності майбутніх морських фахівців свідчить про незначні відмінності у

сформованості операційних ланок процесу їхнього самоуправління.

Після закінчення 1-го і 2-го етапів формульованого дослідження (лекційний спецкурс і тренінговий курс в умовах теоретичної навчальної діяльності) проведений діагностичний зріз 2. Це дало змогу визначити за результатами формульованого експерименту всі 19 показників параметрів психологічної готовності майбутніх морських фахівців до екстремальних ситуацій професійної діяльності в контрольних та експериментальних групах. Отримані за результатами експерименту (зріз 2) показники опрацьовані щодо виявлення відмінностей (статистична гіпотеза H_1) з показниками констатувального етапу експерименту за допомогою адекватного для цього завдання χ^2 -критерію Пірсона.

Виконання умови $\chi^2_{емп} > \chi^2_{кр(p \leq 0,05)}$ свідчить про наявність статистично значущих відмінностей між розподілами показників у групах (до та після експерименту), а в разі виконання умови $\chi^2_{емп} < \chi^2_{кр(p \leq 0,05)}$ приймається гіпотеза H_0 про відсутність відмінностей на статистично значущому рівні.

Оскільки застосовані в експерименті психодіагностичні методики диференціюють досліджувані показники на трьох, чотирьох і п'яти рівнях градації, то це визначає різні критичні значення χ^2 -критерію Пірсона залежно від V – числа ступенів свободи для досліджуваної ознаки:

$$\text{– для } V=2: \chi^2_{кр(p \leq 0,05)} = 5,991 \text{ і}$$

$$\chi^2_{кр(p \leq 0,01)} = 9,210;$$

$$\text{– для } V=3: \chi^2_{кр(p \leq 0,05)} = 7,815 \text{ і}$$

$$\chi^2_{кр(p \leq 0,01)} = 11,345;$$

$$\text{– для } V=4: \chi^2_{кр(p \leq 0,05)} = 9,488 \text{ і}$$

$$\chi^2_{кр(p \leq 0,01)} = 13,277.$$

Результати проведених розрахунків даних експерименту засвідчили таке:

– у всіх контрольних групах порівняння розрахункових емпіричних значень $\chi^2_{емп}$ і критичних значень $\chi^2_{кр(p \leq 0,05)}$ виявило виконання умови $\chi^2_{емп} < \chi^2_{кр(p \leq 0,05)}$, що означає прийняття гіпотези H_0 про відсутність відмінностей на статистично значущому рівні між досліджуваними показниками до та після формульованого експерименту;

– у всіх експериментальних групах порівняння розрахункових значень $\chi^2_{емп}$ і критичних значень $\chi^2_{кр(p \leq 0,05)}$ виявило виконання умови $\chi^2_{емп} < \chi^2_{кр(p \leq 0,05)}$, що означає прийняття гіпотези H_1 про наявність достовірних відмінностей на статистично значущому рівні $p \leq 0,05$ між досліджуваними показниками до та після формульованого експерименту.

Крім цього, для дев'яти досліджених параметрів (методики діагностики стану тривожності, мотивації до уникнення невдач, характеристик саморегуляції, здатності самоуправління) статистична значущість відмінностей є достовірною й на рівні $p \leq 0,01$ для 6 груп майбутніх судноводіїв і 8 груп майбутніх судових енергетиків.

Аналіз характеру виявлених у ході експериментального дослідження відмінностей засвідчив зростання рівня сформованості психологічної готовності майбутніх фахівців морського транспорту до екстремальних ситуацій професійної діяльності. Такі висновки зроблені, оскільки зафіксована статистично достовірна позитивна динаміка: зростання мотивації професійної діяльності «на досягнення мети», зменшення мотивації фахових дій «на захист», зростає здатність самоконтролю й саморегуляції за рахунок зменшення імпульсивності професійних дій, підвищилась здатність до волевої саморегуляції. У ході експерименту виявлено зниження показників підвищеного рівня тривожності й супутніх негативних станів, зниження емоційного напруження, підвищення стресостійкості, самовладання, врівноваженості, впевненості в собі, сформованості операційних ланок системи аутопсихологічного процесу самокерування майбутнього морського фахівця. Також зафіксовано зростання рівня самостійності (автономності) дій, підвищення рівня життєстійкості як характеристики здатності до збереження оптимального рівня працездатності та активності в стресогенних умовах, підвищення рівня розвитку аутопсихологічної компетентності. Характеристиками розвитку аутопсихологічної компетентності майбутнього морського фахівця є зростання адаптивності й самостійності, зниження тривожності, зростання позитивності мислення, активності діяльності та відповідальності, підвищення спрямованості на професійну успішність, сміливість у разі зіткнення з невизначеністю, підвищення здатності до самоконтролю й самоуправління. Розвиток психічної саморегуляції на основі формування аутопсихологічної компетентності майбутніх фахівців морського транспорту для самокорекції тривоги і страху перед імовірними фаховими екстремальними ситуаціями визначає ефективність формування в них на аутокомпетентнісній основі високого рівня психологічної готовності до екстремальних ситуацій професійної діяльності.

Після проведення формувального експерименту в період теоретичного навчання в морських навчальних закладах (період «вересень-квітень» навчального року) за

результатами плавальної практики (квітень-липень) її керівникам запропонована авторська анкета експертного оцінювання рівня психологічної готовності майбутнього моряка до екстремальних ситуацій професійної діяльності. Результати анкети (сума балів) як додатковий об'єктивний критерій оцінювання використані для визначення ефективності результатів формувального експерименту для його учасників. Це пов'язано з тим, що в плавальній практиці практично виявляється майбутніми морськими фахівцями ступінь їхньої психологічної готовності до екстремальних ситуацій професійної діяльності, здатності майбутніх моряків до самокорекції тривоги і страхів перед цими ситуаціями на основі аутокомпетентнісної саморегуляції.

Результати анкети зіставлено з результатами тесту оцінювання аутопсихологічної компетентності й опрацьовано за допомогою коефіцієнта рангової кореляції r_s Спірмена з метою виявлення наявності та характеру кореляційних зв'язків між цими показниками на етапах дослідження зріз 1 і зріз 2. Оскільки коефіцієнт r_s Спірмена має обмеження в кількості об'єктів дослідження ($n \leq 40$), результати скомплектовані в 4 групи з експериментальної вибірки (майбутні судноводії – 30 та 22 особи; майбутні судові енергетики – 21 та 36 осіб, усього 109 осіб) і з контрольної вибірки (майбутні судноводії – 25 та 28 осіб; майбутні судові енергетики – 20 та 32 особи, усього 105 осіб).

Для виконання умови статистичної достовірності наявності кореляційного зв'язку необхідно виконання: $r_{s \text{ емпн}} \geq r_{s \text{ кр.}(p \leq 0,05)}$, де $r_{s \text{ емпн}}$ – емпіричні розрахункові показники коефіцієнта рангової кореляції;

$r_{s \text{ кр.}(p \leq 0,05)}$ – критичні показники коефіцієнта рангової кореляції на рівні статистичної значущості $p \leq 0,05$ для відповідного n у групі.

Обрахування показників аутопсихологічної компетентності на зрізі 1 (констатувальний етап) і результатів експертного оцінювання психологічної готовності майбутнього моряка до екстремальних ситуацій професійної діяльності анкети засвідчило наявність достовірного прямого кореляційного зв'язку ($p \leq 0,05$) між цими показниками лише в одній групі контрольної вибірки майбутніх судноводіїв ($n=25$ осіб). Для всіх інших 7 груп виконується $r_{s \text{ емпн}} < r_{s \text{ кр.}(p \leq 0,05)}$, що свідчить про відсутність достовірних кореляційних зв'язків.

Під час обрахування показників аутопсихологічної компетентності на зрізі 2 (після закінчення формувального експерименту) та результатів анкети з експертного оцінювання психологічної готовності майбут-

нього моряка до екстремальних ситуацій професійної діяльності виявлено наявність статистично достовірного ($p \leq 0,05$) прямого кореляційного зв'язку між цими показниками для всіх чотирьох груп експериментальної вибірки, оскільки виконується умова: $r_{s \text{ емп}} \geq r_{s \text{ кр.}(p \leq 0,05)}$. Для 2-х груп (обидві групи – майбутні судноводії) ця умова також виконується й на рівні значущості $p \leq 0,01$. У всіх 4 групах контрольної вибірки виконується $r_{s \text{ емп}} < r_{s \text{ кр.}(p \leq 0,05)}$, що свідчить про відсутність статистично достовірних кореляційних зв'язків.

Висновки. Отже, отримані результати експерименту свідчать про доцільність застосування аутопсихологічного підходу для ефективного формування психологічної готовності до екстремальних ситуацій професійної діяльності, здатності майбутніх моряків до самокорекції тривоги і страхів перед цими ситуаціями на основі аутокомпетентнісної саморегуляції.

Перспективами подальших досліджень є поглиблення досліджень із формування психологічної готовності фахівців морського транспорту до екстремальних ситуацій професійної діяльності на аутокомпетентній основі з урахуванням виробничої

специфіки впливу екстремальних чинників морської діяльності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Даниленко А.А. Психологические основы управления на морском транспорте : [учебник] / А.А. Даниленко. – СПб. : Издательство Санкт-Петербургского института истории РАН, 2004. – 395 с.
2. Корольчук М.С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 580 с.
3. Психологія екстремальної поведінки : [навчально-методичний комплекс] / укладач: В.Г. Андросюк ; Навчально-науковий інститут заочного навчання НАВСУ. – К. : НАВСУ, 2014. – 60 с.
4. Психология профессиональной деятельности : [лекция «В помощь преподавателю»] / под общ. ред. А.А. Деркача. – М. : Изд-во РАГС, 2006. – 342 с.
5. Смирнов Б.А. Психология деятельности в экстремальных ситуациях / Б.А. Смирнов, Е.В. Долгополова. – Х. : Гуманитарный Центр, 2007. – 276 с.
6. Снопков В.И. Безопасность мореплавания : [учебник для вузов] / В.И. Снопков, Т.И. Конопелько, В.Б. Васильева ; под ред. В.И. Снопкова. – М. : Спорт, 1994. – 247 с.
7. Степнова Л.А. Развитие аутопсихологической компетентности специалиста / Л.А. Степнова. – М. : РАГС, 2009. – 140 с.

УДК 376.42:159:371212.72

ШЛЯХИ ТА ЗАСОБИ ПОПЕРЕДЖЕННЯ НЕУСПІШНОСТІ НАВЧАННЯ УЧНІВ ІЗ ВАДАМИ ІНТЕЛЕКТУ (ПЕРШЕ ПОВІДОМЛЕННЯ)

Яковлева С.Д., д. психол. н., доцент,
завідувач кафедри корекційної освіти
Херсонський державний університет

У статті проаналізовано шляхи та засоби попередження неуспішності навчання учнів із вадами інтелекту. Досліджено стан пам'яті під впливом корекційного навчання.

Ключові слова: навчання, діти з порушеннями інтелекту, індивідуальні труднощі, навчальна неуспішність, складники пам'яті.

В статье проанализированы пути и способы предупреждения неуспеваемости учащихся с нарушениями интеллекта. Исследовано состояние памяти под влиянием коррекционного обучения.

Ключевые слова: обучение, дети с нарушением интеллекта, индивидуальные трудности, неуспеваемость, составляющие памяти.

Yakovleva S.D. WAYS AND MEANS TO PREVENT ACADEMIC FAILURE OF PUPILS WITH INTELLECTUAL DISABILITIES (THE FIRST REPORT)

The article analyzes the ways and means to prevent academic failure of pupils with intelligence disabilities. Their memory states under correctional educational influence is examined.

Key words: education, children with intellectual disabilities, personal difficulties, academic failure, memory components.

Постановка проблеми. У психолого-педагогічній науці поняття «невстигаючий учень» розглядається як комплексне, що включає ряд аспектів: виховний, навчальний, психологічний, соціальний [3; 4].

Вихідна позиція у визначенні «невстигаючого учня» у вітчизняній педагогічній і психологічній науці полягає в тому, що пізнавальні здібності, яких вимагає сучасна школа, можна вважати родовими, ознаками приналежності до людського роду, як, приміром, органи чуття людини. Опанувати знання може кожен учень, однак унаслідок того, що темпи засвоєння матеріалу в учнів різні (не з огляду на дітей з аномаліями розумового розвитку), деякі з них попадають у розряд «невстигаючих» [2; 7].

На нашу думку, «невстигаючий учень» – це результат недосконалої діяльності педагогічного колективу, причому будь-якого типу і статусу.

У проведенні аналізу шкільної неуспішності і причин її виникнення стає актуальною необхідність розгляду й осмислення наявних підходів до вирішення проблеми її попередження. Ці підходи обумовлені врахуванням конкретних факторів (внутрішніх і зовнішніх), що істотно впливають на причини неуспішності школярів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Взаємодія внутрішніх і зовнішніх факторів визначається певними параметрами. П'ять із них пов'язані з індивідуальними особливостями учнів: слабкий інтелектуальний розвиток, слабке здоров'я, низька

працездатність, недбайливість, дефекти органів почуттів. Інші п'ять є набутими у процесі навчання і виховання і на них може впливати педагогічний колектив: невихованість; відсутність навичок навчальної праці; неорганізованість; прогалини у знаннях; відсутність інтересу до навчання; педагогічна занедбаність.

І тільки чотири параметри можна віднести до прояву зовнішніх факторів: негативні побутові умови; недоліки викладання; зміна школи; відсутність єдності вимог різних суб'єктів навчально-виховного процесу.

Педагогічна наука не завжди здатна активно впливати на усунення факторів зовнішнього характеру, але може і покликана вирішувати проблеми ліквідації факторів внутрішнього плану.

Серед мір, що забезпечують усунення зовнішніх, стосовно учнів, факторів, виділяють: систематичне вивчення (в педагогічному колективі) теоретичних основ виникнення неуспішності; передовий педагогічний досвід із попередження цього явища; вивчення індивідуальних особливостей школярів учителями-предметниками за єдиною дослідницькою програмою; навчання їх методиці проведення педагогічного консилиуму; узагальнення в рамках однієї школи типових рис прояву неуспішності учнів, виділення найбільш загальних причин і їх нейтралізація; поліпшення учбово-матеріальної бази школи і санітарно-гігієнічних умов; вивчення мікрорайону школи, встановлення контактів із громад-

ськими організаціями; вивчення майбутніх першокласників, організація диференційованих занять із ними з метою оздоровлення дітей і підвищення їхньої працездатності; створення у школах літніх оздоровчих таборів та груп здоров'я [5; 6].

У психолого-педагогічній літературі знайшла відображення характеристика спеціальних заходів для профілактики неуспішності на різних етапах уроку [1; 5; 6].

Серед таких заходів виділяють:

- визначення якості засвоєння найбільш складних питань у процесі контролю за підготовленістю учнів, ретельний аналіз, систематизація помилок і їх усунення, контроль засвоєння матеріалу учнями, що пропустили заняття;

- повторення кола актуальних понять під час викладу нового матеріалу, розкриття логіки переходу від відомих школярам положень до нових, використання засобів наочності – схем і графіків, що відбивають розглянуті зв'язки і сприяють більш глибокому осмисленню і запам'ятовуванню навчального матеріалу;

- стимулювання питань учнів у разі утруднень у засвоєнні матеріалу, застосування засобів підтримки інтересу до нових знань і їх засвоєння, використання для цього різноманітних способів і прийомів навчання;

- удосконалювання самостійної роботи учнів на уроці за рахунок зменшення кількості вправ, які використовуються у строго визначеній спеціальній системі; включення вправ, що сприяють усуненню помилок; інструктування про порядок виконання роботи, надання допомоги з розвитку самостійності школярів; формування умінь планування роботи, виконання її в належному темпі за здійснення самоконтролю;

- в інструктуванні щодо виконання домашніх завдань чітко акцентувати увагу учнів на порядок виконання домашніх завдань з обов'язковою перевіркою ступеня розуміння цих інструкцій; забезпечення у процесі самостійної підготовки повторення пройденого матеріалу за систематичної роботи над помилками.

Заслугує на увагу концепція І. Унт [8] про попередження неуспішності й усунення причин, її індивідуалізованої, самостійної роботи, яка опирається на теорію розвивального навчання, відповідно до якої розвиток школяра можливий тільки тоді, коли він отримує завдання, які сприяють підвищенню рівня його розвитку. Індивідуалізація тут виступає найважливішою умовою досягнення різноманітних цілей навчання, формування і розвитку індивідуальності особистості учнів.

Наявна урочно-класна система, що включає суворо визначені типи, структури уроку з їх неухильною регламентацією, практично не залишає місця для творчої роботи вчителя й учнів. Звідси і негативні явища в навчальній діяльності школярів: слабкий розвиток мотиваційної сфери, навчання нижче за свої можливості і здібності, пасивність і випадковість вибору професії.

Нині у наукових педагогічних виданнях широкое поширення одержав термін «особистісно-орієнтоване навчання», що забезпечує розвиток і саморозвиток особистості учня, виходячи з результатів діагностики індивідуальних особливостей як суб'єкта пізнання і предметної діяльності; надання кожному учню можливості через особистісно-орієнтоване навчання реалізувати себе в пізнанні, навчальній діяльності, поводженні; удосконалювання змісту утворення, його засобів і методів, що сприяють виявленню професійних інтересів учнів; уточнення критеріальної бази, що враховує не тільки рівень досягнутих знань, умінь, навичок, але і формування розвинутого інтелекту; освіченість як найважливіший засіб становлення духовних і інтелектуальних якостей учнів, що виступає основною метою сучасної освіти.

Цілісне утворення, на думку автора, на відміну від традиційного, повинно бути спрямоване на розвиток індивідуальності школяра. Особистісно-орієнтоване навчання повинно будуватися на принципах варіативності, тобто більш широкою розмаїтості змісту і форм навчального процесу, вибір яких повинен здійснюватися вчителями, вихователями відповідно до мети розвитку кожного учня.

Безсумнівний інтерес викликає спроба І.С. Якиманської, розглянути проблему особистісно-орієнтованого навчання з позиції різних наук: педагогіки, психології, соціології. Нею описані принципи такого навчання, дані технології реалізації особистісно-орієнтованої системи навчання; обґрунтовані вимоги до її проектування й умови підвищення її ефективності. На цій основі автором розглянуто різні підходи до конструювання навчальних програм.

На основі особистісно-орієнтованого навчання вченими Г.П. Антоновим, М. Анцибором, Ю.К. Бабанським, Л.І. Божович, Г.А. Победоносцевим, Д.Н. Богоявленським, Н.О. Менчинською, А.А. Бударним, В.І. Зиковою, З.І. Калмяковою, Я.А. Каменським, А.П. Краківським, В.А. Крутецьким, Й. Лінгарт, І.С. Якиманською була розроблена система заходів для подолання неуспішності, що має індивідуальний характер і передбачає: виявлення домінантних

причин неуспішності школяра; вибір засобів педагогічних впливів, спрямованих на їх усунення; заходи для заповнення прогалин у знаннях, подолання труднощів у навичках навчальної праці, усунення недоліків розвитку інтелекту; зміна негативного відношення до навчання.

Одним зі шляхів попередження неуспішності учнів є створення різних форм організації учнівських колективів (класів), зокрема класи ІПК (інтенсивної педагогічної корекції), задачею яких є вирівнювання, наскільки це можливо, освітніх можливостей слабких учнів за допомогою створення сприятливих умов у вирішальному для наступного формування особистості віковому періоді [5; 7].

Заслугує на увагу аналіз шляхів попередження і подолання слабкої успіш-

ності за допомогою удосконалювання організації навчання (І.Т. Опецьків, І. Унтів, Н.В. Ключева, В.М. Ченців, В.А. Орлів, В.В. Фірсов, Т.Д. Пінчук, І. Постовойтов). Тут виділяються два напрямки: по-перше, внутрікласна диференціація учнів; по-друге, диференціація учнів по класах відповідно до навчальних можливостей.

Сукупність програмно-цільових моделей діяльності систем і мінісистем педагогічного колективу, що представляє собою комплекс мір, спрямованих на попередження неуспішності учнів, які припускає їх чітка, упорядкована взаємодія, є комплексно-цільовою системою (моделлю) діяльності педагогічного колективу з розглянутої проблеми.

Виклад основного матеріалу дослідження. З метою визначення індивідуаль-

Таблица 1

Дослідження слухової, зорової, моторно-слухової пам'яті у дітей з розумовою відсталістю (2 клас)

№	Прізвище та ім'я учня	Слухова пам'ять		Зорова пам'ять		Моторно-слухова	
		II четверть, %	III четверть, %	II четверть, %	III четверть, %	II четверть, %	III четверть, %
1	Б-нь Р.	30	35	40	40	30	35
2	К-а У.	50	65	55	60	60	65
3	А-й С.	35	30	35	30	40	35
4	П-о В.	35	45	40	50	45	50
5	С-к В.	60	80	70	75	70	70
6	С-в П.	65	70	75	85	50	65
7	С-о М.	70	70	80	75	60	65
	Σ	49,29	56,43	56,43	59,29	50,71	55

Таблица 2

Дослідження слухової, зорової, моторно-слухової пам'яті дітей з розумовою відсталістю (3 клас)

№	Прізвище та ім'я учня	Слухова пам'ять		Зорова пам'ять		Моторно-слухова	
		II четверть, %	III четверть, %	II четверть, %	III четверть, %	II четверть, %	III четверть, %
1	Б-й В.	75	80	80	85	60	65
2	Б-т Ю.	60	75	65	70	70	65
3	Д-а Є.	30	35	40	40	45	45
4	І-о Д.	35	35	30	35	45	50
5	К-а О.	70	75	75	80	80	75
6	К-а В.	65	60	70	70	65	70
7	М-в Р.	30	40	45	50	30	35
8	М-а Л.	45	65	50	65	45	50
9	О-в О.	65	60	60	65	70	75
10	П-х І.	30	35	40	40	35	40
11	Ц-к Б.	70	75	75	80	65	70
12	К-к І.	80	85	70	75	80	85
	Σ	54,58	60	58,33	62,92	57,5	60,42

них труднощів у навчанні дітей із вадами інтелекту було виділено групу учнів молодших класів, оскільки це період, коли когнітивні функції розвиваються інтенсивно, і в такому віковому діапазоні (9–10 років) вже відбулося формування певних когнітивних психологічних процесів. Відомості із цього питання суперечливі. Ми провели дослідження, які дозволяють об'єктивно оцінити індивідуальні труднощі в навчанні, що характерні для дітей молодшого шкільного віку. Для дослідження ми обрали дітей 9–10 років у кількості 19 осіб, які навчаються у 2–3 класах спеціальної загальноосвітньої школи № 1 м. Херсона. У 2-му класі навчається всього 7 осіб – 3 дівчинки та 4 хлопчика, а у 3 класі навчається 12 осіб – 1 дівчинка та 11 хлопчиків. Дослідження проводилися протягом одного року.

Під час роботи було використано такі методи вивчення причин і проявів індивідуальних труднощів у навчанні: визначення слухової, зорової, моторно-слухової пам'яті.

Наші дослідження слухової, зорової, моторно-слухової пам'яті та запам'ятовування геометричних фігур показали, що розумово відсталі діти молодшого шкільного віку мають значні розбіжності в цих показниках (див. Таблицю 1). Виявлено, що найкраще діти запам'ятовують геометричні фігури, тобто невербальний матеріал.

За повторного дослідження, яке відбулося в III чверті, з'ясували, що діти показали кращі результати як у запам'ятовуванні геометричних фігур, так і в дослідженні слухової, зорової, моторно-слухової пам'яті, що свідчить про те, що індивідуальні труднощі в навчанні з подальшою навчальною діяльністю в загальноосвітньому спеціалізованому закладі вирівнюються і можуть піддаватися корекційній роботі.

Якщо провести розподіл показників зорової пам'яті та пам'яті на геометричні фігури за рівнями сприймання, то можна бачити, що в обох досліджуваних чвертях більшість дітей має високі та середні рівні зорової пам'яті, наближуючись до рівня дорослої людини. Лише 2% дітей виявили низький рівень пам'яті як на геометричні фігури, так і на образи.

Розвиток пам'яті не зводиться до побудови нових предметно-змістовних розумових дій, не співпадає з набуттям знань, а потребує спеціальних прийомів та зусиль, які необхідно передбачити в організації навчальної діяльності, щоб дійсно забезпечити підвищення рівня розвитку пам'яті.

У дослідженні параметрів слухової, зорової, моторно-слухової пам'яті в учнів 3 класу ми одержали показники, представлені в Таблиці 2.

Порівнюючи середні значення параметрів пам'яті учнів 3 класу, можна стверджувати, що показники суттєво збільшилися у III чверті, що свідчить про становлення когнітивних процесів у дітей, а також про зменшення індивідуальних труднощів, яких зазнавали діти на початку навчального року. Особливо розвинена у розумово відсталих дітей молодшого шкільного віку зорова пам'ять. У II чверті ми одержали 58,66% позитивних результатів, тоді як у третій чверті вони склали вже 62,92%.

Слухова та моторно-слухова пам'ять розвинена майже в однакових межах: слухова складала 54,58% та 60% відповідно і моторно-слухова 57,5% та 60,42%.

За результатами наших досліджень встановлено, що пам'ять на геометричні фігури в учнів 3 класу більш стабільно виражена і в середньому становила 70%, тоді як зорова пам'ять складала 60%. У порівнянні цих же показників 2-го та 3-го класів ми спостерігаємо майже однакові дані, тобто 56,43% – слухова пам'ять і 68,57% – запам'ятовування геометричних фігур складала у 2 класі та 60% – слухова пам'ять і 70% – запам'ятовування геометричних фігур складало у 3 класі (див. Таблицю 3).

Таблиця 3
Зведена таблиця запам'ятовування геометричних фігур у дітей з розумовою відсталістю 2-го та 3-го класів

№	Запам'ятовування геометричних фігур (2 кл.)		Запам'ятовування геометричних фігур (3 кл.)	
	II чверть, %	III чверть, %	II чверть, %	III чверть, %
1	30	35	75	85
2	50	65	62	75
3	35	30	49	52
4	35	45	42	48
5	60	80	70	80
6	65	70	62	72
7	70	70	58	63
8	–	–	58	68
9	–	–	60	74
10	–	–	59	58
11	–	–	67	80
12	–	–	65	85
Σ	65,43	68,57	60,58	70

Порівнюючи два дослідження, можна зробити висновки, що слухова пам'ять розумово відсталих дітей молодшого шкіль-

ного віку розвинута майже як і зорова. Це можна пояснити тим, що читацькі навички ще не дуже добре сформовані й основну масу інформації діти засвоюють на слух. Розбіжності у результатах також можна пояснити тим, що у дітей цього віку, як ми дослідили у теоретичній частині, абстрактне мислення розвинуто недостатньо. Тому краще запам'ятовуються стимули, що мають для дитини предметне значення (слова). Так, після третього пред'явлення майже всі діти відтворили всі слова, і тільки 2% не змогли виконати завдання в повному обсязі. Однак за необхідності точно запам'ятати навчальний матеріал (вірші, правила, іноземні слова та інше) треба враховувати, що збільшення кількості повторень підвищує об'єм інформації, яка запам'ятовується.

Висновки із проведеного дослідження. Таким чином, як показали дослідження слухової, зорової, моторно-слухової пам'яті та запам'ятовування геометричних фігур, розумово відсталі діти молодшого шкільного віку мають значні розбіжності в цих показниках. Виявлено, що найкраще діти запам'ятовують геометричні фігури, тобто невербальний матеріал. У повторному дослідженні, яке відбулося у III чверті, з'ясовано, що діти показали кращі результати як у запам'ятовуванні геометричних фігур, так і в дослідженні слухової, зорової, моторно-слухової пам'яті, що свідчить про

те, що індивідуальні труднощі в навчанні з подальшою навчальною діяльністю в загальноосвітньому спеціалізованому закладі вирівнюються і можуть піддаватися корекційній роботі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Братанич О. Реалізація диференційованого навчання в умовах комбінованого уроку / О. Братанич // Рідна школа. – 2000. – № 11. – С. 49–52.
2. Выготский Л.С. Основы дефектологии / Л.С. Выготский // Собрание сочинений. – М. : Просвещение, 1983. – Т. 5. – 1983. – 500 с.
3. Гончаров О.А. Нейропсихологическое исследование высших психических процессов у успевающих учеников начальных классов средней школы / О.А. Гончаров, Г.Р. Новикова, В.Ф. Шалимов // Дефектология. – 1996. – № 6. – С. 14–19.
4. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения / В.В. Давыдов. – М. : Просвещение, 1986. – 265 с.
5. Екжанова Е.А. Организация коррекционно-воспитательного процесса в условиях специализированного дошкольного учреждения для детей с нарушением интеллекта / Е.А. Екжанова, Е.А. Стреблева // Дефектология. – 2000. – № 3. – С. 66–70.
6. Ілляшенко Т. Чому їм важко вчитися? Діагностика і корекція труднощів у навчанні молодших школярів / Т. Ілляшенко. – К. : Початкова школа, 2003. – 128 с.
7. Менчинская Н.А. Психологические проблемы преодоления неуспеваемости / Н.А. Менчинская // Советская педагогика. – 1970. – № 11. – С. 13.
8. Унт И.Э. Индивидуализация и дифференциация обучения / И.Э. Унт. – М. : ВЛАДОС, 1990. – 276 с.

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
ХЕРСОНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Збірник наукових праць

Серія ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

**Випуск 1
Том 1**

Коректура • *Н.С. Ігнатова*

Комп'ютерна верстка • *Н.С. Кузнєцова*

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум.-друк. арк. 21,62. Замов. № 953. Наклад 200 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105.
Телефон +38 (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.